

ERDÉLYI RITKASÁGOK

Szerkeszti: Dr. Jancsó Elemér

16.

KAZINCZY FERENC
ERDÉLYI LEVELEK

I.

Bevezetéssel ellátta :

Dr. KRISTÓF GYÖRGY

egyetemi tanár

Minerva kiadás Kolozsvár 1944.

Felelős kiadó : Dr. Jancsó Elemér

Minerva nyomda Rt. Kolozsvár 4844. F. v.: Major József

KAZINCZY ÉS ERDÉLY

— *Előszó az Erdélyi levelek új kiadásához.* —

Kazinczy *Erdélyi leveleinek az Erdélyi Ritkasa0ok* sorozatába illesztése és útrabocsátása kapcsán két önként felmerülő kérdés vár feleletadásra.

Mit adott Erdély Kazinczynak, mit jelentett Erdély a Kazinczy pályájában? És mit adott Kazinczy Erdélynek, mit jelentett és jelent a Kazinczy pályája Erdély sorsában, Erdély szellemi életében?

Az első kérdésre feelve nemcsak maga Kazinczy és nemcsak a mi erdélyi önérzetünk mondja, hanem az irodalomtörténeti vizsgálat is megállapította, hogy Kazinczyt íróvá az erdélyi szellem biztató kisugárzása avatta fel; hogy Kazinczy erdélyi, az enyedi Bethlen kollégiumból kinőtt példán és mintából vette észre és tűzte ki maga elé azt a határozott célt és feladatot, melynek művelése és munkálása által nyelvünk, irodalmunk, ízlésünk, egész nemzeti mivoltunk megújítójává magasztosult. És az erdélyi szellem kisugárzása adott neki erőt arra, hogy a hat és fél-évi raboskodásra elkövetkező sok támadás, megaláztatás, anyagi nyomor között se veszítse el írói kedvét; hogy egész „borzasztóan szép” pályáján végig töretlenül eréllyel, friss alkotókészséggel építsen, teremtsen

IV

egyre mélyebb és szélesebb hatással úgy, hogy pályája végén is így kiált fel: „Mely szép jutalma az a mi pályánk fáradozásainak...., hogy a szent tüzet vesszük s adjuk egymásnak!”¹

Ismeretes, hogy Kazinczy „könyvesinálói” tehetőségé már a gyermekkor végén jelentkezett. 1775-ben alig tizennégy éves korában főleg családi ösztönzésre már könyvet ad ki *Magyarország geographika, az az földi állapotjának leírása címen*. Ám az évvégi vizsgálatok idején megjelent művet az egy Szilágyi Sámuel superintendens (püspök) kivételével, mindenki, az iskolában és azon kívül is, fanyalagva fogadta. Kazinczy azonban már csak családi tekintetekből is azon volt, hogy sikert arasson. Egy év múlva Beszenyei Györgynek *Az amerikai Podotz és Kazimir keresztvény vallásra való megtérése* című művét fordítja le és adja ki (Kassa, 1776.). Küldött belőle tiszteletpéldányt Beszenyeinek is, s ez válaszában buzdította Kazinczyt, hogy ne szűnjék még a dicsőség felé közeledni.

Megint egy év múlva, 1777. tavaszán Bécsből, hol Beszenyeinél is tisztelgő látogatást tett volt, Sárospatakra visszaérkezve, kettős, újabb, erősebb és döntő hatás sodrába kerül. Ez a hatás egyrészt az Erdélyből, a háromszéki Barótról Magyarországra került jezsuita íróé, a Szabó Dávidé; másrészt az ugyancsak Erdélyből Bécsbe feljutott alsófehérmegyei, ispánlakai születésű s az enyedi Bethlen kollégiumban nevelkedett franciás testőrírónak, Baróczy Sándornak, a hatása.

¹ Levele Toldyhoz 1828. Jan. 25-ről. Kazinczy Ferenc Levelezése. XX. k. 462. I.

Amannak *Új mértékre vett különb verseknek három könyvei* c, akkor megjelent verseskötete került a Kazinczy kezébe. Tetszetek Kazinczynak a messi elvetődött székely ex jezsuita páter furcsa, újszerű versei s a szerzőt maga is deákos metrumú verssel üdvözölte. Innentől fogva a levelezés közöttük állandó. Kazinczy elküldi költeményes kísérleteit is a tekintélyes írónak, aki azokat örvendezve s elismeréssel fogadta, s szerzőjüket biztatta, hogy utat irtván folytassa a szerencsésen elkezdett verselést. Annyira becsülte Szabó az ifjú Kazinczyt, hogy kész volt ennek utolsó iskolai vizsgálatára is elmenni, ha körülményei engedik. Nem így történt. Azonban megkérte a sárospataki iskolai vizsgálatokon hivatalos minőségben megjelenő barátját, Kenyeres József kanonokot, hogy nevében és helyette üdvözölje Kazinczyt. És Kenyeres József az ünnepélyes és hivatalos tisztelő fogadtatás végén az iskolai főauditóriumban összegyülekezett és együtt levő ifjúságtól, a tanári kar és az iskolai előljárók színe előtt, megkérdezte, hogy köztük s jelen van-e Kazinczy Ferenc. S mikor a diákok sorából Kazinczy jelentkezett, Kenyeres fennszóval tolmácsolta a Baróti Szabó üdvözlését, buzdította Kazinczyt, hogy a megkezdett írói pályán maradjon meg tántorodás nélkül. Egyben az egész ifjúságot a Kazinczy példájának követésére intette. „A rólam vett remény — írja Kazinczy — valóban kötelezett, hogy azt teljesevésbe vigyem, s ége bennem a láng, hogy teljesevésdjék.” E jelenetre már Toldy Ferenc megjegyezte, hogy ez volt igazán a Kazinczy Ferenc íróvá avatásának ünnepe. Toldy megállapítá-

sát elfagadta és helyben hagyta Kazinczy Ferenc életírója, a fáradhatatlan Váczy János is.²

Erdélyi ember, az erdélyi szellem hatása így avatta fel és pecsételte el végérvényesen Kazinczyt írónak, az irodalomnak. És, hogy milyen író legyen, mely úton és mely cél felé törjön, azt is erdélyi példa, Báróczy Sándor mutatta meg neki.

A Baróti Szabó verses kötetével egyidőben adta a sárospataki könyvtáros a Kazinczy kezébe Báróczy Sándor Marmontel fordítását azzal a megjegyzéssel, hogy a könyv rézmetszetei nagyon szépek, de nyelve érthetetlen. Kazinczynak azonban éppen az érthetetlennek mondott stílus tetszett. Új világot nyitott meg számára és előtte a Báróczy műve, művének nyelve és szelleme. „A művészire törekvő magyar próza szépségeit ebből kezdte érezni és tanulmányozni.”³ „Még ma is bírom a könyvet — írja Kazinczy évtizedek múlva a Pályám emlékezetében, — mert rajta van ifjú esztendeim örömeinek emlékezete; még ismerem a helyeket, hol a Báróczy csudálásában felsikoltozám. Mint vágytam vissza Bécsbe, hogy a csudált beszédút, a hasonlíthatatlan bájút lássam! Már akkor feltevém magamban, hogy az ő koszorúja után fogok törekedni minden erőmmel, ami lesz.” „Ő vala örök olvasásom ezen túl.”

Berzsenyihez című ódájában is így emlékezik meg Báróczyról:

Báróczy volt az ápolóm, az új
Szép Attikának méhe. Ő tanított

² Váczy János: Kazinczy Ferenc és kora. 1915. I. 85 l.

³ Váczy János: Kazinczy Ferenc (Költők és Írok). 11. 1.

VII

Engem szemérmes-édest selypeni
S távozni a durva nép beszéditől
S nevetni a durva nép vad gúnyjait.

Íme az erdélyi szellem döntő hatása az ifjú Kazinczy pályakezdésében. Ama három író közül, kik sorsára elhatározó hatást gyakoroltak, csak Bessenyei nem erdélyi. De a Kazinczyt irodalmunk munkásává elkötelező Szabó Dávid: háromszéki székely. Valamint erdélyi születésű, nagyenyedi nevelésű Báróczy Sándor is, akinek példája Kazinczyban a nyelvmívelésnek, akkori elhanyagolt és nehézkes magyar nyelvünk kifejtésének, megújításának a gondolatát és gyakorlatát ébresztette föl és tüzte ki tudatosan követett célnak. Erdélyi hatástól indítva és hajtva lépett tehát Kazinczy literatori pályára. Erdélyi példákön gyönyörködve, azoktól vonzva és irányítva lett nyelvünk reformátorává, második Prometheusszává, (ahogy Báróczy buzdította és kívánta), ki meglelkesítette az elevenység nélküli testeket.⁴ Meglelkesítette úgy, hogy a magyar nyelvújítás egyúttal költészetünk, művészi igényességünk, általában véve egész szellemi közművelődésünk kifejlődését s ennek betetőzéséül a magyarság társadalmi és politikai megújódását is előkészítette, megteremtette. Csak ebben a nagy történeti összefüggésben, a nyelvújítással kapcsolatos és abból következő nagy, örvendetes és általános nemzeti átalakulásban tűnik ki a Kazinczy személyiségének korszakos nagysága s ebben a korszakos változásban az erdélyi hatásnak és példának a jelentősége.

⁴ L. Báróczy levele Kazinczyhoz. Kazinczy Ferenc Levelezése. I. k. 76. l.

VIII

A korszakos változásig, a nagyszerű eredmény kivívásáig azonban még hosszú, évtizedes küzdelmek, szenvedések és nyomorúságok fognak eltelni. Kazinczy mindebben a legelső. Ő a vezérszellem. Vezére e korszaknak. Vezére Kazinczy e korszaknak, mert a célt ő látta meg és tűzte ki prófétai világossággal és lényegébe látással. Vezér abban is, hogy a kitűzött célért ő fáradott, munkált a legtöbb szellemmel és leglankadatlanabb kitartással. És vezér — sajnos — abban is, hogy a szenvedésekből és nyomorúságokból is neki jutott ki a legtöbb, az oroszlánrész. E szenvedésekhez és nyomorúságokhoz hozzátartozik a Martynovics mozgalomba keveredése s a rákövetkező halálos ítélet, illetőleg a hat és fél évig tartó raboskodás Buda, Spielberg, Kufstein és Munkács börtöneiben. Am a 2389 napig tartó fogság — időben bármily hosszú is — csak kezdet és bevezetés a kiszabadulás után bekövetkezett testi és lelki szenvedések, a gyűlölködésig elkeseredett irodalmi harcok, családi villogások és pereskedések, a különböző erkölcsi megaláztatások és a sötét anyagi nyomor szakadatlan láncolatához.

Hogy e borzasztóságok között és ellenére is Kazinczy élete megmaradt szépnek, hogy lelkének állandó nyugodt, klasszikus derűjét és egyensúlyát, majd sokszor gyermekien naiv üdeséget meg tudta őrizni, hogy lelkének mérlege soha meg nem billent, szellemének alkotó kedve és szépsége soha nem lankadt, sőt mindvégig töretlen energiával cselekedett és alkotott, hogy életfelfogásán holtig az idealizmusnak és világnézetén az optimizmusnak meleg színei ragyogtak át: abban ismét az erdélyi szellem, a tran-

IX

silvánizmus, mégpedig a báró Wesselényi család, az idősebb és ifjabb Miklós, s általuk és velük együtt az erdélyi írók és közéleti férfiak, általában Erdély egész művelt magyar társadalma volt az egyik nagyon fontos, talán legfontosabb tényező.

Kazinczy írói törekvéseit, irodalmi alkotásait Erdély kezdettől fogva méltányolta, szívesen fogadta. Mikor 1791-ben Klopstock Messiásának fordítására előfizetést hirdet, Magyarországból csak 6, Erdélyből azonban 72 előfizető jelentkezett.⁵ Aki erdélyi emberrel összehozza sorsa akár az irodalom és a közélet terén, akár a társadalmi életben (Szabó Dávid és Báróczy után Aranka György, Benkő Ferenc, Cserey Farkas, Wesselényi Miklós, stb.), mindenikkel szívélyes viszonyt tart fenn. Mert Kazinczyt mindenik erdélyi ember érdeme és törekvése szerint megbecsülte. Ezért írja már 1791. október 29-én Arankának: Talán egykor beszaladok Semlyénből báró Wesselényi Miklóshoz s ott meg foglak ölelhetni.⁶

Mégis — mint már az iménti idézetből is sejtethető, — Kazinczy Erdély fiai közül báró Wesselényi Miklóst szerette meg legjobban, egészen a rajongásig, úgyhogy még a fogságban sem feledte el.

1800. június 30-án a tiroli Kufstein magas várából az oda bezárt államfoglyokat útnak indították kelet felé. Fogvatartásuk ott bizonytalanná vált Napoleon csapatainak diadalmas előnyomulása miatt. E foglyok közt ott volt a halálra ítélt, de életfogytiglan tartó fogságra kegyelmet nyert Kazinczy Ferenc is. Kazinczy az útnakindítás kétségtelenül izgalmas nap-

⁵ Váczy János: Kazinczy Ferenc és kora. 379. 1.

⁶ Kazinczy Ferenc Levelezése. II. k. 233. 1.

ján engedélyt kért és nyert, hogy búcsúzóul szent tisztelettel beléphessen az 5. számú cellába, amely tíz évvel azelőtt Erdély oroszlánjának, az idősebb báró Wesselényi Miklósnak volt éveken át ketrece. Bizonyos, hogy e szent tiszteletet a Kazinczyban nem pusztán a közös rabsorsra gondolás váltotta ki a Kufsteinből távozás utolsó perceiben, hanem a Wesselényi egyénisége iránt már régtől fogva, 1794-ben történt személyes ismeretségük óta érzett, nagyrabecsülő rajongás.

Egy év múlva, a Kufsteinből távozásának szinte évfordulóján, június 28-án, végre Kazinczy is kiszabadult munkácsi börtönéből. Magyar mentébe öltözve fitt, repül, hogy a várparancsnok előtt hálát mondjon a királyi kegyelemért. Kimondhatatlan örömmel siet haza, a családi körbe, anyja és testvérei ölelő karjai közé. A fogság nem törte meg. Tele van életkedvvel s telve irodalmi célokkal. Férfikora virágját élte. Szabadulásának nemcsak maga és családja örvendett, hanem az írók is várakozással és örömmel köszöntötték. De csakhamar elkövetkezett a keserű lehangoltság: az anyagi vergődés, a családi perpatvarok, kínos összezörrenések. És elkövetkezett a fogság árnyéka is. Hisz Kazinczyt politikumért, országot felforgató törekvésekért ítélték el! S ha voltak is, különösen írók, akik már akkor mártírt láttak benne, még többen akadtak olyanok, akik a, 2387 napi fogság után is azt mondták: „Megérdemelte sorsát.” A rendi világ eméz évtizedeiben, az aulikus szellem közepette, csoda-e, ha Kazinczy gyanús maradt, akivel a társadalmi érintkezés sem nem ajánlatos, sem nem kívánatos. A gyanú és idegenkedés magánéletére s írói törekvé-

seire is csüggesztőleg hatott, bármennyire is szilárd volt eltökélése, hogy a visszanyert életben új erővel futja meg azt a pályát, melyre Isten elhívta. Nyelvünket széppé, sivár, elmaradt szellemi életünket eszmékben gazdaggá fejleszteni, az idegen irodalmak remekműveinek magyarra fordítása s a közönség kezébe adása által remélte és tűzte ki programnak. Úgy gondolta, hogy minden kötet fordítást egy-egy kiváló hazafinak dedikál. Annak, aki a kiadás költségeit fedezi. Mecénásokat keresett. S fordulhatott volna-e több bizalommal, nagyobb reménységgel más valakihez, mint gróf Széchenyi Ferenchez, a Nemzeti Múzeum, és gróf Festetich Györgyhöz, a keszthelyi Georgikon alapítójához, azokhoz, kiknek hazafisága, nemzeti érzése valóban páratlan? És milyen választ kapott? Kitérőt és hideget Széchenyitől, határozotan elutasítót Festetlentől. Hogyne, hiszen állítólag maga a király figyelmeztette Festetichet, hogy *avval a bizonyos Kazinczyval* kerüljön minden érintkezést, íme a fogság árnyéka.

A kufsteini szent tisztelet azonban most virágot termett. Kazinczy Wesselényit is felkérte pártfogónak, Metatasio Themisztoklesét ajánlva neki. És az erdélyi oroszlán mert érintkezésbe lépni *avval a bizonyos Kazinczyval*. Nem láttatni, hanem tenni kívánt: arcképét s a kért 500 frt-ot elismerő levél kíséretében küldte meg Kazinczynak. Kazinczy hálálkodva válaszol: „Oh, mely jól esik, minekutánna száz meg száz nagy emberben nagy embert kerestünk, találni hittünk s végre leesik a szemfedél és látjuk, hogy bálvány volt, akit imádánk: mily jól esik, midőn annyi tévedés után Wesselényiben Wesselényit lel-

jük.” így termett a kufsteini szent tisztelet irodalmi gyümölcsöt, melynek ízét nemsokára a személyes barátság közvetlensége még édesebbé tette. Kazinczy Wesselényiéknek kéri fel születendő első gyermeke keresztszülőiül. Wesselényiék a komaságot örömmel elfogadják. Ezek után Kazinczy látogatása Zsibón (1805. október végén s november elején) természetes továbbölekezése a két egymást szerető és becsülő férfiúnak.

Kazinczy szinte mámoros a Zsibón és Krasznán (Wesselényi sógoránál, Cserei Farkasnál) látottak és hallottak álomszerű kedves emlékeitől. Újra látni és együtt lenni Wesselényiékkel, jobban és egészen megismerni Erdélyt, állandó vágya, évenkénti terve lett Kazinczynak. Azonban csak tizenegy év múlva, 1816. június 10 — szeptember 10 között válhatott valóra.

A Kazinczyt Erdélyhez vonzó szálak ugyanis egyre izmosultak, egyre szaporodtak. 1814. november elején Széphalmon meglátogatja Kazinczyt a magyarországi és külföldi tanulmányútjáról hazatérő ifj. Wesselényi Miklós, nevelő barátjával, a korán elhunyt Pataky Mózessel. Wesselényiéken kívül hívja, hívogatja Erdélybe Kazinczyt Cserei Farkas, Döbrentei Gábor, a sárospataki professzorságból Erdélybe visszakerült Sipos Pál, tordosi pap, költő és hírneves filozófus, gróf Gyulay Ferencné, Kácsándy Zsuzsanna, Kazinczy egykori szerelmének tárgya, E szálak külön-külön fejtegetését mellőznöm kell, de mégsem hagyhatom említés nélkül, hogy különösen az ifjú Wesselényi látogatása óta a Kazinczy és családja lelkében Erdély képe Carlos és Pósa (Wesselényi és

XIII

nevelője) emlegetése által mindennap felmerült Mindeze érlelte, fokozta Kazinczyban az erdélyi utat.

Ketten is dolgoztak ki számára úttervet. Az egyiket, az elsőt, Cserey Farkas. Ebben a tervben főszempont volt a természeti és történelmi látnivalók felkeresése. Cserey nagy természetkedvelő volt s ez időben már némileg embergyűlölő. Kazinczy azonban az írókat akarta látni, avagy viszontlátni. Ezért Döbrentei tervét fogadta el, aki úgy osztotta be a programot, hogy maga és tanítványa, gróf Gyulay Lajos, lehetőleg mindvégig, az ifj. Wesselényi is huzamosabb időn át udvarlására lehessenek Kazinczy-nak.

Széphalomról Tokaj, Nyíregyháza, Debrecen, Érmihályfalva útirányban érkezett Kazinczy Krasznára Cserey ékhez; onnan a Meszesen át Kolozsvárra. Vele volt Eugénia nevű leánykája is. Kolozsvárt a kapott utasításhoz képest a Közép- (ma Deák Ferenc) utcába befordulva, tudakozódni kezdett a Gyulay-ház felől. Különös megjelenésű négyesfogatát, debreceni ruházatú kocsisát bámulni kezdték a járókelők. Döbrentei és tanítványa is az ablakon kinézve erről tudták meg, hogy a várt vendég és barát megérkezett.

Kazinczy kolozsvári időzését, erdélyi útjának további állomásait részletezés helyett egyszerűen megnevezem. Részletesen megírta ő maga az itt következő Erdélyi Levelekben. (Megjelent először az Abafi-féle Nemzeti Könyvtárban).

Az Erdélyi Leveleket Kazinczy nem a helyszínen, hanem utólag, hazatérte után, Széphalmon írta. Ezért hiányzik belőlük sok helyt az első benyomás közvetlensége. De hiányzik azért

is, mert a levelek szövegét majdnem tízszer, sőt Abafi szerint tizenkétszer dolgozta át, míg végre 1831-ben (de már szerzőjük halála után) megjelentek. Kazinczy ugyanis műve kéziratát kinyomatás előtt elküldötte Döbrentének, gróf Teleki Lászlónak és másoknak egyebek mellett átnézés, helyreigazítás végett. Most a kapott tanácsok, majd a cenzor gondolkodásának figyelembevételével módosított, javított, törölt és pótolta az első fogalmazáson.⁷ E módosítások tárgyilag tán kívánatosak, a történelmi hűség szempontjából meg épen előnyösek lehetnek. De az Erdélyi Levelekből néhol mégis csak letörölték az első benyomás közvetlenségének üde harmatát. Épen azt a személyes élemet, amelyik az efféle útirajzoknak, útleveleknek sajátos érdekességet szokott adni. Azonban az Erdélyi Levelek így is értékes munka: Kazinczy eredeti művei között világos, lelkesen emelkedett és viszonylag magyaros stílusánál fogva a legsikerültebb. Műfajában pedig, az útleírásban, Szepsi Csombor Márton: *Europica varietas-ától* (1620) Petőfiig az egyetlen számbavehető alkotás.

Az Erdélyi Levelek ma is érdekes és tanulságos olvasmány : egy nagy szellem rajzolta, színes, eleven, hü és viszonylag teljes kép az ismeretlen s már elfeledett Erdélynek százharminc év előtti, sokban örvendetes és biztató, sokban pedig szomorú és leverő viszonyairól. Mint a nagy Kazinczynak egyik leggazdagabb, legtartalmasabb műve, mint egyik legelső ma-

⁷ Tulsiczky plébános, sárospataki cenzor kívánságára pl. ki kellett hagynia azt a megjegyzést, hogy Itáliában a lépcsők mocskosak, mert „ilyent oly fényes országról, mint Itália, nem lehet mondani”. Levele gróf Dessewffy Józsefhez. Kazinczy Levelezése. XVI. k. 544. 1.

gyar nyelven írt útleírás, de mint fényképfelvétel is az erdélyi viszonyokról, teljes mértékben érdemes arra, hogy a XX. század magyarja is olvassa.

Kazinczy 1816. június 30-án érkezett meg Kolozsvárra. Három napnyi itt időzése alatt érintkezett bölöni Farkas Sándorral, a testőríró báró Naláczy Józseffel, megösmarkedett Molnár Borbála írónővel, id. Szilágyi Ferenc, Molnos Dávid tanárokkal, gróf Teleki Józseffel, Döme Károlyval, Rudnay Sándor r. kat. püspökkel; látogatást tett gróf Bánffy György kormányzónál, ki magyarul beszélő lengyelnek nézte, gróf Kemény Farkasnénál stb. Kolozsvárról Tordán (Gyöngyössi János, a leoninista) Radnóton, Marosvásárhelyen keresztül (Teleki-téka, Aranka György) érkezett Oláhandrásfalvára özv. gróf Gyulaynéhoz. Az itteni feledhetetlen napok után Segesváron át Szebenbe (gróf Haller Gábor, Bruckenthpl-képtár) s onnan Dédácsra (Hunyad m.) a gróf Gyulayné birtokára érkezett július 23-án. Két nap múlva a krassómegyei Szpatára sógorának, D'Ellevaux Jánosnak, meglátogatására ment. Onnan visszatérve, kerek hónapot időzött Dédácson a Gyulay-család körében. Közben kirándult Branyicskára báró Jósika Jánoshoz, Marosilyére a Bethlen Gábor szülőházához, Dévára, Vajdahunyadra, Tordosra Sípos Pálhoz, Szászvárosra, Algyógyra, Bábólnára báró Naláczy Istvánhoz, a különködő verselőhöz. Majd Bencencen (gróf Lázár-család) és Alvincen át Gyulafehérvárra ment (Batthyanaeum, székesegyház; jegygyűrűjét és óráját teszi a Hunyadi János sarkófádjára, hogy új becset nyerjenek tőle); onnan Gáldtőre, gróf Bethlen Imréhez és ennek társaságában Nagyenyedre, hol meghatolt-

tan bámulja a Bethlen kollégium értékes gyűjteményeit, különösen a könyvtárt s abban egykori mestereinek, Báróczy Sándornak, alchimista és rózsakeresztes könyveit. Tordán unitárius templomba tér be, a pap helyett véletlenül diák prédikál, ami csalódást okoz neki. Mászodszori kolozsvári időzését nagyrészt Kenderessy Mihály társaságában tölti el. Erdélyi örömeit Zsibó és Tihó tetőzte be. Hat napig tartózkodott Zsibón s aztán ajkán a Wesselényi búcs-csókjával, szívében a következő vallomással és kívánsággal lépett át a szűkebb Magyarország földjére:

... Áldott föld, Isten veled!

Mint a szerelmes néz elnedvesült

Szemekkel a hű lányka rejtekére,

Ahonnán őt vad sorsa most elúzi:

Akként tekint rád végpillantatom.

Áldott hazája sok nagy férfiadnak

Szorult mellemből lassú fájdalommal

Ez ront, ez tör elő: Isten veled!

Kazinczy Erdélynek mintegy jó fele területét utazta végig. Noha Csík, Háromszék és Udvarhely székek székely magyarsága körében nem fordult meg, elmondható, hogy Erdély természeti, földrajzi és etnográfiai viszonyait alaposan megismerte. És megismerte mindenen felett azt, amire vágyott, az erdélyi életet, Erdély fiait, az írókat. Figyelte mindennütt a természeti viszonyokat, az utakat, a közlekedési lehetőségeket, aztán az ősfoglalkozásokat, a nép jellemét, és a népszokásokat. De különös éberséggel figyelte meg az erdélyi lelket, amint az a történetben, műemlékekben, közművelődési maradványokban, továbbá a művelt társadalmi osztályok élő egyedeiben,

XVII

a szellemi és születési nemesség érzésében, gondolkozásában, a szeme előtt hullámozó erdélyi életben, a transilvánizmusban kitérült

Kazinczy lelke mélyében sok újat — személyt és tárgyat — meglepetve látott és jegyzett meg: hogy magyar ember, magyar asszony és lány vele egész útja alatt más nyelven, mint magyarul, nem szólott; hogy Tordán az *unitárius* templomban szószékről buzditják az *unitárius* híveket, hogy „egy *Luther* templom felségélyezésére adakozzanak”. „Alig mertem füleimnek hinni — folytatja — s kérdést tevék prédikátor úrnál, hogy mint szedetik itten *idegen* felekezet számára segély.” Kérdésére azt a feleletet kapta, hogy Erdélyben a templomot építeni akaró, de erre magát elégtelennek érző gyülekezet bejelenti szükségét a kormányzéknel, és ha ott engedelmet nyer a eegélygyűjtésre, bármely felekezethez tartozzék, az kihirdtetik az országnak minden religióbéli templomaiban. „Ennek tudása érdemié, — teszi hozzá, — hogy életemnek két óráját itt minden haszon és öröm nélkül elvesztem.” „A mi hideg embereink, — jegyzi meg másutt, — ide (t. i. Erdélybe) csak azért is eljöhetnének, hogy tanuljanak felmelegedni.” Kazinczy csakugyan nemcsak meglepődött Erdélyben, de fel is melegedett. Mindig és mindenütt lelkesen ömlő ódái hangon szól Erdélyről, Erdély embereiről, a maga irigylésreméltó szerencséjéről, hogy Erdélyt, ezt az áldott földet láthatta. Nem nagy rokonszenvvel ír a szászokról, zárkózottságukat meg éppen túlozva jegyzi fel. A Bruckenthal-múzeum elrendezése sem nyeri meg tetszését. Sokkal nagyobb érdeklődéssel és szeretettel figyeli meg a románságot, nyelvét, táncát, dalait, hű-

XVIII

ségét a magyar földesúrhoz, említi a gainai leányvásár-szokást is, stb.

Való, hogy Erdély is szívesen fogadta Kazinczyt. Amerre csak megfordult, a szellem és születés arisztokratái tárt karokkal és tisztelettel sereglének össze üdvözölni a magyar literátort. Ha Szpatán időzése miatt el nem késik, báró Jósika János Hunyadmegye közgyűlésén táblabírónak esketteti fel. „Isten és én lelkem bizonyoság rá, hogy e megtiszteltetésnek nem személyem miatt örültem volna, hanem literatúránk miatt.” Legboldogabb napjait töltötte a Gyulay-család körében Andrásfalván és Dédácson. Ha társaság volt együtt, Kazinczy vitte a szót. Történelem és földrajz, politika és költészet, képtárak és lótenyésztés, törvény tudomány és néprajz egyaránt alkalmat adott Kazinczynak, hogy alapos ismereteit, lelkének gazdagságát, művelt szellemének átfogó erejét és rugékonyságát csillogtassa. Amily örömet vett részt társaságban, ép oly boldogan élvezte a magányt. Reggelenként a dédácsi, akkor száz holdas parkban egyedül sétált. Majd órák hosszat pihent a három öreg szilfa alatt. Annyira kedves, megszokott helye volt Kazinczynak a három óriás szilfa, hogy ennek emlékezete a Gyulai-családban fennmaradt s élő hagyományként átszármazott az unokára, gróf Kuun Gézára, a híres orientalista tudósra és hűgára, Fáy Béláné, gróf Kuun Irmára, aki 1881-ben emléket állítva, meg is jelöltette e helyet. Két méter magas kőoszlopot állíttatott oda, rajta egy lepke, ahogy Kazinczy rajzolta egy emléklapra s e felírás: Kazinczy Ferenc kedves helye 1816. Az emlékoszlop felavatása egész kis irodalmi ünneppé szélesedett. Megjelent

azon a Hunyadmegyei Történelmi és Régészeti Társulat is. A felavató beszédet Réthi Lajos író, a társulat alelnöke mondta, az akkor már kettőre apadt szilfa alatt. Alig van Hunyadban művelt magyar, ki ne ismerné e helyi hagyományt. Aki csak tehetett, szívesen sétált el a piski állomástól a közeli dédácsi parkba megnézni Kazinczy kedvelt pihenőhelyét és emlékeit.

Az erdélyi út Kazinczynak nem várt és nem képzelt, holtig tartó olyan édes örömet jelentett, melyhez még csak mézesheteinek szerelmi boldogságát hasonlította. Köszönetet mond Döbrenteiének és barátainak, kik rávették, hogy a jó Erdélyt és a világnak szeretetre legméltóbb háznépét meglássa.⁸ Tisztelettel járt-kelt Erdélyben, melyet hospitális és ártig emberek laktak. Soha Erdélyt idegen inkább meg nem szeretete.⁹

Később is, elszegényedésének legkínosabb nélkülözései között is, emlegeti az áldott erdélyi földet s kedves embereit. Erő volt és maradt számára az erdélyi út, mely lelkéből konkrét irodalmi alkotásokat hozott létre, s amely később is hozzájárult ahhoz, hogy Kazinczy lelke a háborúságok közepette is megmaradjon töretlenül nagynek, éppen szárnyalónak.

A Kazinczy történeti jelentőségének újraszerkesztése közben önérettel állapíthatjuk meg, hogy a szegény, a kicsi Erdély gazdag és nagy tudott lenni annak számára, aki az erdélyi lélek, a transilvánizmus iránt fogékonysággal bírt. Az erdélyi szellem

⁸ Levele Döbrenteihez. Kazinczy F. Levelezése. XIV. k. 279 l.

⁹ Levele Buczy Emilhez. 1. m. 269. 1.

kiáradása pecsételte el és avatta fel Kazinczyt magyar írónak; a transilvánizmus adta példa és minta készítette arra, hogy ne azt nézze, ami volt, hanem ami még lehet és bizonyosan lesz; hogy a nyelvújítást és nyelvművelést tűzze ki élete céljának s legyen ezáltal nemcsak nyelvünk, hanem egész műveltségünknek és szellemi életünknek reformátora. És a transilvánizmus, az erdélyi magyar lélek meleg szeretete, mindig tartalék nélkül való hódoló tisztelete adott erőt arra, hogy a kitűzött célt soha, elkedvetlenedéseiben se felejtse, hanem minden poklokon keresztül, orvul támadó, dísztelen halála pillanatáig is ifjonti rugalmassággal szolgálja.

Második önként felmerülő kérdésünk: mit kapott Erdély Kazinczy tói, mit jelent Erdély szellemi életében Kazinczy működése?

Eleve kimondhatjuk, hogy a szeretetre és tiszteletre szeretettel és ragaszkodással felelt, hogy mit kapott, azt dúsan visszajaándékozta.

Költeményeiben és prózai dolgozataiban egyaránt megszólaltatja a történeti és élő Erdélyt, Erdélynek sorsát, törekvéseit, szép tájait és kiváló férfiai.

így költői levéllel (Báró Wesselényi Miklóshoz) üdvözli és dicsőíti az ifj. báró Wesselényi Miklóst, ki noha alig tizenhárom éves, vármegyéje, Középszolnok, nemesi felkelő seregét délcegen vezette a nádor elé Nagykárolyban 1809. március 23-án. Magasztalja a gyermekifjú testi bátorságát, ügyességét, még inkább férfias, fenkölt lelkét. Inti, hogy a dicsőség fényes nimbuszáért küzdve se feledkezzék meg arról, hogy a hazáért nemcsak veszni szép, szép élni

is érte. Az idősebb Wesselényi halálára találóan jellemző epigrammát ír. (Báró Wesselényi Miklós) Virágot tesz mesterének, Báróczynak, sírjára (Báróczy), valamint a székely poétáéra, Baróti Szabó Dávidéra is (Baróti Szabó Dávid), noha ez utóbbinak a tövisből is kijutott volt, amikor az Szanyi Jánosnak egy szerencsétlen munkáját (Méhi gazdaság) küldte meg. (Baróti Szabó Dávidhoz) Ódával tiszteli meg Cserei Miklóst, aki az erdélyi rendek hazaoszlását megakadályozta (Fény és Homály) és oly szép episztolával üdvözli ennek testvérét, Farkast is (Cserei Farkasnak), hogy Berzsényi szerint ez episztola tovább tartja fenn Kazinczy nevét és képét, mint a John és Kininger mesterkezétől festett arcképe. Barcsay Ábrahámot, Marsnak követőjét s a Múzsák kedveltjét sirató epigrammájában (Barcsay Ábrahámra) aggódva kérdi:

Hol lelünk ily polgárt, ily embert s barátot?!
Szép epigrammát ír gróf Wass Sámuel emlékezetkövére:

Elrepül az élet, mint a reggel édes álmai,
De a szeretet s a baráti hűség
Meggyőzi a halált s túléli a koporsót.
Szeretett férj és barát!
Bús hitvesed e kőnél sóhajt utánad;
Ah emlékezeted
Édessé teszi a legmérgesebb fájdalomat.

Csak éppen az özvegy az, kire nézve, mivelhogy nem adatott meg férjével egyszerre sírba szállania, az élet is halál s bánat az édes öröm is (Az özvegy), örvendezve üdvözli Bölöni Farkas Sándort s biz-

tatja: A szépet a nagy mellé! (Böloni Farkas Sándorhoz). Mezei virágok gyűjtő címen előbb közvetlenül a maga, aztán tizenkét különálló epigrammában a virágok nevében hódolatot fejez ki gróf Gyulai Karolinának, akit utóbb még egyszer dicsőít egyik töredékes versében (Gróf Gyulai Karolinához). Prof. Sipos Pálhoz c. költői levele egyrészt vallomás arról, hogy ő manicheus, hisz két fő lényben, a jób#n, az Isten országában, és hisz a gonoszt, a sötétség urát. Bár az ember, maga a költő is, sokszor képtelen felismerni, hogy vájjon a jó avagy a gonosz Isten irányítja a sorsot, mégis vallja erős meggyőződéssel, hogy a szabadság, mint metafizikai eszme és valóság az örök és állandó törvény. A szabadság dicsőítésén kívül nyelvi célja is volt e költeménnyel. Meg akarta próbálni, hogy készületlen nyelvünkön lehetséges-e metafizikai tárgyról szólni. Mi hozzátehetjük: a próba nem sikertelen. Buczy Emilhez c, az 1816-i erdélyi út után írt költői levélben barátja és erdélyi jó és kedves embereinek sorsa iránt érdeklődve azt kérdezi, hogy emlékeznek-e még rá, emlegetik-e? Maga, bár két hónapja távozott Erdélyből, a boldog családi otthonban is sóhajtozva gondol vissza Erdélybe, szeretné éltét ott, közöttük tölteni Gróf Kornis Mihályhoz, atyja halálakor vigasztaló, de egyúttal nagy tettekre sarkaló episztolát ír. Töredékben maradt episztolát írt báró Naláczy Istvánhoz is, a vigkedvű, nyájas öreghez, „Báróczyznak” barátjához.¹⁰

¹⁰ Báró Naláczy Istvánt Kazinczy azonosnak veszi Józseffel, a testőríróval, aki csakugyan nyájas öreg volt már ez időben (1816), míg fia István, ámbár nyájas volt egészen a zabolátlan szabadszájúságig, öregnek nem mondható, mert mintegy tíz évvel ifjabb még Kazinczynál is. Tehát

XXIII

Történeti érzékkel és tisztelettel jellemzi a kenyérmezei hősokeket (Hőseink a Kenyérmezején). A szabad Erdély — a török elűzése után — c. egyik legszebb, legmaradandóbb értékű költeményében ismét csak a helyszínén nyert hatások alatt örvendez a kenyérmezei diadalnak, mert szabadon liheg a szeretett haza.

Hunyadink nagy lelke nem hagyott el
Hunyadink nagy lelkét nem hagyánk el
S lepattogának láncaink —

kiált fel ujjongva. A költemény azonban érthető a későbbi időkre is, amikor a török csakugyan végleg kiűzetett Magyarország területéről s paripáink többé nem neki nyihogtak, gyapját nem neki nyírta meg a nyáj s nem lophatta el, amit el nem vett. Mert a kenyérmezei diadal - — diadal volt ugyan, de a török akkori kiverése, sajnos, csak időleges és epizódszerű esemény. Későbbi időre is, éppen az ő korára is vonatkozik a bizalommal telt három utolsó sor:

Szabadon lihegsz, szeretett hazánk!
Szeretett hazánk! szabadon megint!
Hunyadink nagy lelke van veled.

A már említett Búcsú Erdélytől c. költeményen kívül érzékenyen köszön el Erdélytől, a Sztrigy és Maros isteneitől Dédács Hunyadvármegyében — gróf Gyulai Ferencnéhez c. versében is. Kéri a kies völ-

Báróczynak sem ő, hanem az atyja volt a barátja. Sipos Pál felvilágosító levele után is (I. Váczy János: Kazinczy Levelezése XIII. k(, 447. 1.) ott maradt a költemény hibás címe s úgy adta ki Abafi. (Kazinczy Ferenc munkái: II. k. 79. 1.)

gyet, hogy legalább nevét emlegesse, hisz az ő lelke mindig visszasóhajt ide.

Prózai műveiben is gyakran tárgyalja Erdélyt, így a Magyar Pantheon (életrajzok és életrajzi jegyzetek) c. művében megírja Báróczy Sándor, Cserei Farkas, a tordai leoninista Gyöngyössi János, továbbá Martinuzzi, Sipos Pál és Wesselényi Ferenc rövid élet- és jellemrajzát s adja magyar fordításban gróf Haller Gábor elogueját Barcsay Ábrahámról. E mellett szívesen és sűrűn levelez erdélyi barátaival: Erdély kiváló férfjaival, mint Aranka György, Báróczy, Bölöni Farkas Sándor, Baróti Szabó D., Benkő Ferenc, Buczy Emil, a két Cserei, Döbrentei, Döme Károly, Gyöngyössi János, Gyulai Ferencné, Gyulai Karolina és Lajos, Jósika János, Kozma Gergely, Lészay Dániel, Seiwert János, Sipos Pál, gróf Teleki Sámuel, Thewrewk József, báró Wesselényi Miklós. Kiadta a Báróczy munkáit (1813.); gyűjtötte és ki akarta adni többek között a Barcsay Ábrahám és a Sipos Pál kéziratait és műveit is. Erdélyről, Erdély történetéről és természeti viszonyairól, az erdélyi társadalmi életéről és a szellemi törekvésekről nemcsak itt említett műveiben, hanem alkalomadtán s másutt is szívesen, nagy rokonszevvvel és nem fukar szóval szokott szólni. Érdeklődést keltett Erdély iránt, fokozta az Erdély-ismeretet Erdélyen kívül is.

E tekintetben legjelentősebb és legérdemesebb munkája az itt új kiadásban megjelenő Erdélyi Levelek. Való ugyanis, hogy Magyarország Erdéllyel a nemzeti fejedelemség megszűnte óta nem törődött, elfeledte. Erdély Magyarország előtt lassan-lassan terra incognitává vált. Ezt nemcsak 1816-ban és nemcsak

Kazinczy állapítja meg, hanem még azok az írók is, kik jó évtizedek múltán, a Bach-korszakban látogatták meg Erdélyt, mint Jókai és báró Eötvös József.¹¹ E szomorú, sőt bűnös nemtörődömséggel szemben Kazinczy a maga útját is vezeklő jóvátételnek tekintette s az Erdélyi Levelekkel a nyugati, a magyarországi magyarság figyelmét akarta ráirányítani a keleti részre, az elfelejtett, az ismeretlen Erdélyre. Egyenesen és határozottan kijelenti leveleiben több helyt és az Erdélyi Levelek előszavában is, hogy azzal a szándékkal írja meg erdélyi utazását, az Erdélyi Leveleket, hogy a magyarországi magyarok ismerjék meg ezt az elfelejtett szép földet.¹² Gróf Dessewffy József, kinek legelőször jelentette szándékát, s később mások is örömmel fogadták a hírt s előre is jelezték, hogy a művet kíváncsi érdeklődéssel fogják olvasni. Ügy is történt.

Mert csupán az, amit Kazinczy tapasztalataiból magánleveleiben barátaival és ismerőseivel Erdélyről közölt, már érdeklődést és figyelmet keltett Erdély iránt. És a Tudományos Gyűjtemény 1817. és 1818. évfolyamainak alig volt általánosabb érdeklődést keltő és olvasottabb közleménye, mint az Erdélyi Levelekből ott közölt többrendbeli mutatvány. Ezt a Kazinczyhoz írott levelekből tudjuk és bizton állíthatjuk. Igazolja az Erdélyi Levelek ébresztette érdeklődést és a megjelent szemelvények hatását az is,

¹¹ L. részletesebben Kristóf György: Királyhágón inneni írók Erdélyben. Kolozsvár 1942.

¹² Levele Dessewffy Józsefhez, Wesselényihez és Kishez i. m. XIII. k. 244., 246. és 358. l. „Azon valék, hogy földieimnek e nem ismert országot... minél bővebben festhessem.” Előbeszéd az Erdélyi Levelekhez.

hogy ellenmondást, irodalmi vitát váltottak ki. Kriebel János galíciai kerületi kapitány Kazinczynak a Hunyadi származására, Seiwert János szebeni tudós és a Bruckenthal-múzeum őre pedig Kazinczynak a múzeumi képgyűjtemény elrendezésére vonatkozó állításaival polemizált ugyancsak a Tudományos Gyűjteményben. Gróf Majláth János pedig kijelentette, hogy az egész munkát le fogja fordítani németre.

Ha már csupán a magánlevelek és a szemelvények ilyen élénk és többirányú visszhangot keltettek, joggal állíthatjuk, hogy az egész mű még nagyobb, tán országos hatást váltott volna ki, ha azon melegebben megjelenhetik. De a cenzúra, majd a költség-hiány, máskor meg valamely tervbe vett átdolgozás vagy újabb javítás miatt az egész mű csak 1831-ben, de már a Kazinczy halála után, jelent meg a Felső-magyarországi Minervában. Tehát ismét csak folyóiratban és folytatásokban. Az utazás idejétől majdnem negyedszázadnak kellett eltelnie, míg végre 1839-ben az Erdélyi Levelek könyv alakban is forgalomba került. Ekkor már nem egyedül az Erdélyi Levelek szolgálta a nyugati magyarok Erdély-ismeretét, az Erdély iránt megelevenedett érdeklődést ez által a magyar gondolat és művelődés egyetemes egységét. 1839-ben már más személyi (báró Wesselényi Miklós) és tárgyi tényezők (Erdélyi Híradó) is érlelték a kölcsönös megismerést, a magyarországi és erdélyi magyarok érdekközösségének tudatát és az uniót. De, hogy az Erdélyi Levelek még akkor is, most is jókor jött és hathatósan hozzájárult a nemzeti

és művelődési egység további öntudatos fejlődéséhez, az kétségbe nem vonható.

Kazinczy azonban Erdélyt, Erdély múltját és törekvéseit nemcsak szemlélte meleg érdeklődéssel, és nagy szeretettel, hanem azokban cselekvő, osztályos sorsot is vállalt. Így ott látjuk őt is az Aranka-féle különböző Nyelvművelő Társaságok névsorában, mint olyan férfiút, aki részt óhajt venni a társaság működésében. A Döbrentei Erdélyi Múzeumának pedig egyik legbuzgóbb munkatársa. Számos költeménye és prózai munkája jelenik meg ebben a maga idejében nagyjelentőségű, Erdélynek időben is legelső tudományos folyóiratában.¹³

Nyert tehát Erdély Kazinczyban olyan barátot, aki nemcsak költői szemlélődéseiben és tudományos érdeklődéssel, hanem közvetlen, személyes munkásságával is úgy hozzáforrott Erdélyhez, mintha éppen édes fia lett volna.

Kapta és elfogadta végül Erdély Kazinczytól a nyelvújítás és nyelvművelés eszméjét és tényét s ebben és ezzel együtt a finomabb ízlésre, az emelkedettebb költői szépségre, általában a nemzeti és szellemi megújulásra törekvés világos célját és e megújho-

¹³ A folyóirat összesen 10 füzete közül csak három nem hozott Kazinczytól közleményt (6, 7, 8). Ott megjelent prózai dolgozatai: 1. Haller Gábor: Barcsay Ábrahám emléke. Franciából. 2. A magyar literatura történetei. 3. Himfy szerelmeinek recenziója (1. f.). 4. A magyar nevelésnek négy nemeiről. (2. f.). 5. Bárány Orczy Lőrincz emléke. 6. Sallustius magyar fordítása 1596-ban. (3. f.) 7. A széptudományok befolyásáról a felsőbb tudományokra. (4. f.). 8. K. levele b. Hermayr úrhoz: Hogyan kell a haza iránti vonzódást tekinteni s miért. 9. Szabad-e elisióval élni a magyar verselésben? (9. f.).

XXVIII

dás sürgős kötelességének tudatát. Mert, hogy Erdély is, habár későn, de még mindig el nem késve, elfogadta a nyelvújítást, abban Kazinczynak jelentékeny szerepe van. Mégpedig nemcsak mint költő és író műveivel, hanem elsősorban és főként 1816-ban közvetlenül is tapasztalt kedves személyiségével, szellemének sokoldalú frissességével és csodált gazdagságával hódította meg a nyelvújítás számára Erdély művelt köreit, tudós férfait, s feltörekvő ifjú íróit. Ez nem csekély súllyal esik a szellemtörténeti fejlődés mérlegébe.

Ismeretes ugyanis, hogy Aranka György, az erdélyi szellemi és tudományos mozgalmaknak szívós erélyű, nagy tudományú, s így nagy tekintélyű vezetője, noha maga is szabadkőműves volt, a nyelvújítás eszméjével sehogysem barátkozott meg. Hiszen még az őt meglátogató Kazinczy jelenlétében is dohogott ellene. Egész munkásságát és ennek következtében az általa kezdeményezett és megszervezett tudományos társulatokat is az ortológia szellemében akarta vezetni. Jellemző, hogy még a Döbrentei folyóiratában, az Erdélyi Múzeumban is jelent meg a nyelvújítás ellen harcoló cikk. (Halottak beszélgetése. E. M. 1817. évi) Aztán nem szabad felednünk azt sem, hogy az erdélyi közélet az 1791-i felbuzdulás után sokkal sívárabb és mozdulatlanabb tepedésbe süllyedt vissza, mint a magyarországi, amint ezt már Kemény Zsigmond is megrajzolta.¹⁴ Erdély mozdulatlansága, sőt még megmozdulásainak a szelleme sem volt egészen kedvező talaj a nyelvújítás és

¹⁴ L. Erdély közéleté c. tanulmányát, különösen annak VII. részét. Tanulmányok II. k. 158. ki.

Kazinczy törekvései számára. Kazinczy erdélyi útja után azonban a kedvezőtlen hangulat jobbra változott. A változást kétségtelenül érlelték és előmozdították más okok és más személyi és tárgyi tényezők is. De az is egészen bizonyos, hogy a Kazinczy személyisége, személyes munkássága, erdélyi időzése, szeretetreméltó, sőt varázsos egyéniségének közvetlenül élvezett fénye és melege a legjelentékenyebb a változást előmozdító és biztosító tényezők között. Érdemes volna külön és részletesen tanulmányozni és feldolgozni azt a kérdést, hogy mint kedvelte meg Erdély a nyelvújítást, mint vonzotta, vitte és sodorta a Kazinczy személyisége magához, törekvéseinek sodrába az erdélyi magyar értelmiséget, közöttük éppen az ifjabb tehetségeket.¹⁵

A nyelvújításban és a belőle következő és vele együtt járó szellemi, irodalmi, társadalmi, közművelődési és politikai fellendülésben kapott és elfogadott Erdély is Kazinczytól olyan szellemi kincseket, nemzeti fejlődésének oly áldott és áldásos biztosítékait, amilyenekkel csak a legnagyobb szellemek képesek megajándékozni nemzetüket. A nemzeti haladás lüktető ritmusa sehol, a magyar közművelődésnek egyetlen pontján sem függ szorosabban össze Kazinczyval, — pedig mindenütt összefügg, — mint Erdélyben, az erdélyi magyarság sorsában.

És ezekután szabadjon a kérdést, hogy t. i. mit adott Kazinczy Erdélynek, — a jelenre is alkalmazni.

¹⁵ Ide vonatkozólag érdemes, bár kis körre vonatkozó, tehát részlet, az Incze Béla közleménye: Irodalmi munkások Hunyad vármegyében a múlt század elején. Erd. Múz. 1904. évf.

Azaz vizsgálni azt, hogy mindabban, amit az élő Kazinczytól az akkor élt erdélyi magyarság kapott gazdag ajándékul, van-e maradandó érték? Hagyott-e a mi számunkra, a ma élőknek is Kazinczy valami örökséget, avagy amit adott, csak korának, a maga emberöltőjének, csak az akkori erdélyi magyarságnak szól és szólott?

E kérdésnek ilyen alkalmazása és megvizsgálása nemcsak időszerű, de szükséges is.

Nevezetesen nyers valóság az, hogy ma már Kazinczynak sem költői alkotásait, sem prózai dolgozatait nem olvassák, az erdélyi tárgyúakat sem, még az erdélyi olvasó közönség sem. Néhány költeményére, közöttük a Vajdahunyad és a Szabad Erdély címűre, prózai munkái közül pedig a Pályám emlékezete mellett az Erdélyi Leveleknek legalább a címére és tárgyára tán emlékezik még egy-két tanultabb fő. A többit azonban csbk a szaktudós forgatja és ismeri. Huzakodás nélkül el kell ismernünk, hogy Kazinczy műveit elfeledtük, költeményeit nem olvassuk, nem élvezzük, hogy művei nem tartoznak bele a magyar irodalomnak ma is élő és hajtó alkotásai közé. S ugyanígy vagyunk egyéb műveivel, működésének más ágával is. Mert hisz Kazinczy nemcsak költő volt, kit kora csodált és élvezett, nemcsak nyelvújító, kit a kortársak vezérszemléként követtek, vagy kit, mint nyelvünk megrontóját, még az írástól is szerettek volna eltiltani, de mindenesetre tényezőnek, erőnek tekintettek. Kazinczy ezek mellett és ezekkel egyszerre szónok, műfordító, kritikus, journalista, hittudós, levélíró, filozófus, régiségbúvár, szerkesztő, kiadó és pártfogó is volt. És mind-

ebben korának mértéke szerint nagy és kiváló. De nem utolérhetetlen, nem maradandó, nem klasszikus remekműveket alkotó lángelme. Alkotásait a történelem patinája belepte, az élő nemzedék a továbbfejlődés rendjén feledte. Ám ezért szégyenkezniük nem kell. Azt restelhetjük, hogy némileg ma is jogosultan felpanaszolható, amit Gyulai Pál már 1859-ben, születésének százados évfordulóján felpanaszolt, hogy t. i. Kazinczynak összes munkái még ma sincsenek összegyűjtve hozzá méltó kiadásban; hogy az azóta eltelt nyolcvan év alatt is, halálának százados évfordulójáig, sőt a mai napig is tulajdonképpen csak levelezése jelent meg elfogadható kritikai kiadásban. De, hogy a Kazinczy művei ma már nem ható művek, hogy azokat az úgynevezett művelt közönség nem olvassa, hogy mint kritikus, journalistja, történettudós, stb. nem modern, és a fejlődés rendjén mi messzire haladtunk s ő e minőségeiben immár csak a múlté: az a fejlődés, a mi szempontunkból nem szégyelnivaló, de egyenesen örvendetes. És a Kazinczy nagyságát sem csökkenti.

Mert Kazinczy mégis csak korszakot kezdő történeti nagy férfiú. De olyan tehetség, kinek nagysága nem életének egyes alkotásaiban, nem a részletekben határozódik meg, hanem a részletek fölött és azokat egybefogó szintézisben, egész életművének teljességében. Abban, hogy mindaz: költő, nyelvművész, kritikus, szónok, műfordító stb., mind tudott lenni és volt is; hogy mindenütt többnyire úttörő és egyetlen s hogy a középszert mindenütt meghaladva, ha maradandó, avagy klasszikus, állandóan ható műveket nem alkotott, de alkotott. Adta a maga emberöltőjé-

nek mindazt kitűnően, amire annak éppen szüksége volt. Ahogy Gyulai Pál mondta: egymaga volt egy egész irodalom, egész akkori irodalmunk.

A Kazinczy élő hagyatéka, amelyet ma is és nekünk is ad és az idők folyamán minden utánunk következő nemzedéknek adni fog, nem azokból a különben annyira szükséges, önmagunkban kitűnő és a kortól méltán üdvözölt és magasztalt részletekből árad felénk. Hála Istennek, a fejlődés rendjén oda jutottunk, hogy ami akkor szükséges és merész kezdeményezés volt, az ma természetes, mindennapi életfunkció; ami akkor kitűnő és magasztalt volt, azt a későbbiek felülmúlták.

A Kazinczytól kapott élő és ható örökségünk az ő életművének a részleteket összefogó és azok fölött álló egységéből és teljességéből sugárzik felénk és ránk állandó, el nem halványuló fénnel és soha nem csökkenő lendületi és lendítő energiával.

Adja Kazinczy ma és nekünk is, adni fogja a minket felváltó nemzedékek szakadatlan sorainak is a maga személyiségét, személyiségének teli teljes egészét olyan ideális példának, olyan követésre méltó eszményül, hogy annak egysége, mélységes erkölcsi tartalma gyönyörűbb, vonzóbb és ösztökélőbb a legszébb, legklasszikusabb remekmúnél, mind egyéni, mind közösségi, nemzeti és emberi vonatkozásban is.

És adta és adja ma is, és mindenkinek, egész magyar nemzetünknek a ragyogó példa mellett kézzelfogható szellemi kincsünknek, élő nemzeti vagyonnak a kifejlett, a megújított magyar nyelvet, az európai ízlés szabad szemléletét, a fensőbb szépség dús élvezetét, a szellem arisztokráciájának méltóságát,

teljes örömrünket, megnyugtató önérzetünket abban, hogy a nemzeti közösség és közművelődés, amelyben születünk, s amelynek részesei vagyunk, fejlődésre képes, haladásra hivatott. De adta és adja mindezt Kazinczy nemcsak kész vagyonnak, kézzelfogható fogyasztási cikknek, hanem minden magyarok számára örök eszménynek, állandó köteleességként, s konkrét célnak, jellemfejlesztő s az élethez jogot biztosító közös útravalónak. És adja ma is elsősorban azoknak, nekünk, erdélyországi szegény magyaroknak, akiknek legnagyobb, legégetőbb szükségünk van állandó megújulásra, a közművelődés felsőbbrendűségére, a szellem előkelőségére, izlésesebb, igazabb és hűbb magyar jellemre és bölcs életfolytatásra.

Íme a Kazinczy élő ajándéka, dúsan termő hagyatéka a mai magyarságnak, az élő erdélyi léleknek.

Ez értékes örökségnek egyik legbecsesebb forrását, az Erdélyi Leveleket bocsátjuk útra.

Hisszük, ma is szíves fogadtatásban részesül ez az érdekes és tanulságos *erdélyi ritkaság*.

Kristóf György

ELŐBESZÉD.

Magyarország nem ismeri Erdélyt. Megszokván venni utunkat, valamikor honunkból kimozdulunk, feledjük, hogy kelet felé egy rokon nép lakik, melyet nem illik nem ismernünk. S e föld felől utazóinktól sem halljuk, amit érteni óhaj tank, mert gróf *Teleki Domokos* Erdélynek kevés lapokat hagyta, gróf *Batthyányi Vincének* útja pedig kisdud részén mené keresztül s nem a nevezetesbiken. A tudományai s írói érdeme s szíve miatt egyiránt tisztelt nagy férfiú munkájának a kényes bánáson felül az „a nemes tartózkodás adja egyik méltóságát, mely sok említést érdemlő dolgot elmellőz, én pedig azon valék, hogy földieimnek a nemismert országot s a később Erdélynek a mostanit minél bővebben festhessem s nemcsak nem; kerülém, amit el lehetett s el kellett volna hagynom, sőt az affélén kapva kaptam is s sok olyat beszélek, ami alig látszik ide tartozni, de amit tudni talán nem rossz. Készebb valék feddést vonni magamra vétkes alkotásoméért, csakhogy olvasóm vehesse, amit én adhatok. Egy gáncs fog érne igen méltán: az, hogy míg gondjaim apróságokra terjedének ki, mélység nincs előadásimban s tárgyaimon elégnék tartam könyveden elsiklani. De „a tapasztalt olvasó e részben maga kél majd mentségemre. Kevés szereti,

ha felőle közhelyt, bár kedvezve, bár magasztalásokkal, szó vagyon s a bajinak némely nemei közül nem másként, mint hibás lépések által fejthetjük ki magunkat.

Legfőbb óhajtásom, igyekeztem az vala, hogy elkerülhessem amit az ilyenmő írásokban legkevésbbé tőrünk, a nem való, csak félig való tudósításokat. Olyakkal olvastatám meg tehát dolgozásomat, kik Erdélyt ismerni tartoznak és ismerik. E gondjaim késeitették ennyi ideig megjelenését. Az idegen segéd rajta javított, de rontott is, olvasóm nem veszi többé az első öntvényt, hanem annak összetördelt darabjait, s hibás forrasztásokban. Oda az elsőnek eleven, forró, egyenlő színe s a hézagok a foltokon keresztül is láttatják magokat. Engednem kelle a kényszerítő kéréseknek s elsőbb dolgozásiinat elégettem.

A külföld örömet olvas utazásokat s előre lát-nám, hogy fordítót e levelek is találnának, bár a szándék felől jelentéseket nem vettem volna. El kell tehát mondanom, hogy eziránt gondoskodni magam fogok, idegeneknek holmit bővebben kell elmondanom, holmit éppen nem, mert itt sok van, ami csak minket érdekel.

Széphalom 1824.

BEVEZETÉS.

Gondosabb utazóink e földre *Karácsnak Lipszky* után négy táblában metszett magyar- és erdélyországi abrosza, s *Benkő Józsefnek* Transilvániája nélkül (Bécs, 1778. 2. kötet 8°) megindulni nem fognak. Elfogyván a könyvnek minden nyomtatványai, adom amit abból nevezetesb történetíróink munkáiból, különösen a *Bethlen János* és *Farkas* cancelláriusokéból, a *Kemény János* autobiographiájából (Rumy, Monumenta Hungáriáé Tom. II, III.), s *Praynak* Epistolae Procerum Hungáriáé című gyűjteményéből kiszedtem. (Szükséges ezeken felül, hogy gróf *Bethlen Eleknek* Ansichten von Siebenbürgen című dolgozásával, *Engelnek* és *Fesslernek* magyar történeteikkel, s báró *Hormayr József* udv. archivárius úrnak Oesterreichischer Plutarch jávai, s ennek és a tiszletet oly nagy mértékben érdemlő báró *Mednyánszky Aloys* úrnak Históriai Zsebkönyveikkel megismerkedjenek; beértvén pedig ide az Erdély tiszti-kalendáriomát, honnan sok világosságot fognak meríthetni, megszerezzék. Hogy olvasóinkat azoknak értésére, amiket itt lelni fognak, elkészítsük, mi itt tesszük le kijegyzéseinknek egy részét.)* jegyzéseim

* Toldy kiadásában (Kazinczy Ferenc eredeti munkái. II. kötet. Utazások. Buda, 1839.) 115. 1.

szűkek, de a hely csak emlékezetest enged, nem bőv előadást, kivált az évszámok halmozva tett felrakása sok tekintetben fog használhatni.

Erdélyt három nemzet teszi. A magyarok *Árpád-dal* jöttek Európába 889.; a székelyek magokat az ide *Balamberrel* 374. kijött hunok maradékainak hirdetik, a szászokat *II. Géza* hívta elő 1142-ben Saxoniából és Flandriából. A három egyesüle (*Benkő* Transilv. I. 358.), de úgy, hogy mindenike megtartá saját törvényeit, szokásait. A föld neve a cancelláriák nevében 1130-ig Erdélyia vala azóta Ultra- és Transilvania nevet véve, mivel országlóinknak túl fekvék a Szilágyon (Silvania); nagy fejedelemségre *Mária Therezia* emelé 1765. november 2-án (*Benkő*, I. 38.). A magyar nemzet címere sas emelkedő szárnyakkal; a székelyeké nap és hold; a szászoké hét vár, Sieben Burgen s innen az Erdély neve az ezek nyelvén.

Geographiai és politikai ismeretére az idegent semmi iskolai munka nem vezetheti biztosabban, mint az itt is minden esztendőben megjeleni szokott tiszti kalendárium. Tudósításaimat az 1823-ból szedem, mert e tekintetben ott létem óta sok és nagy változások történtek.

I. Status provinciális.

I. Gubernium, Kolozsvárt, a gubernátor előülése alatt. Consiliarius 16, secretarius 14, concipistája 8. A consiliariusok ily renddel: Püspök, thesaurarius, vicepraeses, a királyi tábla előlülője, a rendek (dietai) előlülője. A többieknek elsőbbségét, a szolgálatbeli

idősebségök adja. Püspök, thesaurarius, a királyi tábla előlülője szoros értelemben ide nem tartoznak.

II. *Cancellaria*, Bécsben. Consiliarius 4, secretarius 7, concipistája 5. Ezt II. József összezsátolta volt 1782-ben a magyarországgal s a két rokon országnak gróf (később herceg) *Pálffy Károly* alatt két alcancelláriusai voltak: Magyarország részéről gróf *Majláth József*, az Erdélyről gróf *Bánfy György*, s ennek hamar azután gubernátorrá lett neveztetésével gróf *Teleki Sámuel*. A kettőt II. Leopold ismét külön választá 1790-ben s Teleki erdélyi cancellárius maradt.

III. *Királyi tábla*, Maros-Vásárhelyt. Itélőmestere 3, assessor 20, kik közül 8 supernumeriusnak nevezetik, noha fizetést von, protocollistája 5, szegények ügyésze 1. A három pronótáriusnak egyike törvény és szokás szerint mindig katolikus, másika mindig református, harmadika mindig unitárius. Lutheránus ítélőmester nincs, mert perlekedő nincs. Erdélyben egyes eseteket kivévén minden lutheránus szász (innen az, hogy a Luther vallása itt szász vallásnak szokott nevezetni s a lutheránust szásznak, bár pozsonyi vagy drezdai lakos) s a szászok a szebeni ügynevezett universitas előtt perlekednek, mely nekik appellatorium fórumok.

IV. *Vármegyék és vidékek* (comitatus et districtus) *székek* (sedes).

A magyar földön: 1. felső és 2. alsó Fehér (Albens), 3. Küküllő, 4. Torda, 5. Kolozs, 6. Doboka, 7. belső és közép Szolnok (inferior, mediocr.), 9. Kraszna, 10. Hunyad, 11. Zaránd, vármegyék és a két districtus: 1. Kővár vidéke és 2. Fogaras földje.

A *Székely földön*: 1. Udvarhely (leánya Bardóc), 2. Háromszék (kezdi, orbai, sepsi székekből eggyé forradva, leánya Miklósvár), 3. Csík (alsó és felső, leányai Gyergyó és Kászón), 4. Maros, 5. Aranyos.

A *Szász földön*: 1. szebeni (cibiniensis, Hermanstädter Stuhl), 2. segesvári (Schässburgens.), 3. brasói (districtus Coronens., Kronstädter), 4. medgyesi (Mediens, Mediasch — hallatja magát a vad dialectusban mind a három vocalis s mind a három accentus nélkül), 5. bisztricei district., 6. szász-sebesi (Sabaesens., Mühlenbach), 7. nagy-sinkai, 8. szerdahelyi (Mercurens., Reismarkt), 9. kőhalmi (Rupens., Ripe), 10. új egyházi (Újegyházens., Leschkirch), 11. szászvárosi (Szászvárosens., Brosser).

V. *Taxalis helyek*: 1. Kolozsvár szab. kir. város, 2. Maros-Vásárhely szab. kir. város, 3. Károly (régén Gyula)-Fehérvár (Alba-Carolina; a fejedelmek alatt VI. Károlyig Alba-Julia) szab. kir. város, 4. Szamos-Újvár, és 5. Erzsébet-város, két örmény szab. kir. város, 6. Abrud-Bánya oppid. (Alsó-Fehérben), 7. Vízakna opp. (Salzburg, alsó Fehérben), 8. Vajda-Hunyad opp., 9. Kézdi-Vásárhely opp. (Háromszékben), 10. Hátszeg opp. (Hunyadban), 11. Sepsi-Szent-György opp. (Háromszékben), 12. Székely-Udvarhely opp., 13. Bereck opp. (Háromszékben), 14. Csík-Szereda opp., 15. Szék opp. (Dobokábian), 16. Kolozs opp., 17. Torda opp. nobilium, 18. Dees, olvasd Dézs opp. nov. (belső Szolnok), 19. Zilah opp. privileg. (közép Szolnok), 20. Ilyefalva pagus privileg. (Udvarhely), 21. Szász-Régen opp. (Tordában).

Az erdélyi diétákat e vármegyék, vidékek, székek és taxalis helyek küldöttjei teszik. A grófok és

bárók fejenkint jelennek meg; a regalista háziaknak nem mindenik tagja, hanem mindenikből csak egy s az, aki regalist kap. Az ülések egy palotában tartatnak. Ennek fenekében a statuum presidens. Előtte más asztalnál a három pronotarius, egyike szembe a kettővel; itt kezdődnek a padok két sorban egymást érve, szemben az előlülövel. A két első üresen maradván a gubernátor és gubernium számára, mert néha ezek is megjelennek, továbbá a főispánok stb.

(A vármegyékben az első tisztviselő főispánnak neveztetik, a két districtusban főkapitánynak; a Székely székekben főkirálybíráknak és főtiszteknek (Supr. jud. regii) s mindezek egymással egy tekintetűek. De a szász székekben csak a szász-nemzet ispánja (Comes nationis saxonicae) áll egy sorban mindazokkal, nem a többiek.

A másik tisztviselő a hajdan Magyarországhoz tartozott vármegyékben viceispán, az egyéb vármegyékben és székely székekben fő-bíró (Supr. jud. nob.); a két districtusban vicekapitány.

A harmadik tisztviselő a Magyarországhoz tartozott vármegyékben főszolgabíró, mint nálunk; minden egyéb vármegyékben és a két districtusban kötelességeiket fizetett assessorok viszik. Ami ezeknél szolgabíró, az a székely-székekben, magyarul és deákul, Dúló nevet visel; a többes számban Dulones. Amely vármegyékben főbírák ítélnék; a vice-ispánok nincsenek jelen az ítélelhozásban; az ő dolgok az ítélel exequálása.

S midőn nálunk a főispáni méltóságot a hon legelső nagyjai viselik, (Erdély azt nem nézi igen tiszteletesnek, s álmélkodással hallá, hogy helytartói ta-

nácsos Puky úr, Abaújnak szolgabírája volt egykor, Nógrádnak Mária Therezia alatt hat lovon járó esküdtjei voltak. Szabolcsnak most is van egy, két fél millióval bír, Zemplénnek egy másik, kire közel fél millió néz)* Erdélyben a főispánság kevesebb, mint a kormányzók tanácsnokság s nem ezek lesznek főispánokká, hanem a főispánok lesznek gubernális consiliáriusokká; és minthogy Erdélyben egy személy egynél több hivatalt nem viselhet, nincs öt példa ez ellen, itt maga a gubernátor sem főispánja valamely megyének.

Oly igen különbözvén itt és nálunk a közdolgok folyamat ja, előmutatom a Huny ad vármegyei tiszti kart, fizetésekkel:

Főispán 1200 frt, főbíró (nálunk ez vice-ispán) három; mert annyi a járás. Egynek-egynek fizetése 300 frt.

Viceispán (nálunk főszolgabíró) három, 250 frt.

Regius perceptor, három, 300 frt. (Regius nevet onnan visel, mert királyi cassába gyűjti az adót. Erdélynek cassa-domestikája nincs, s ez egyből fizettetnek a vármegyék és székek tisztviselői, ebből építtetnek s igazgattatnak a vármegyeházak, ebből tétetik ezekben minden közönséges költség, ebből építtetnek hídiak, utak; ebből tartatik a katonaság. A Sacra Diploma Leopoldi szerint Erdély négyszázezer forintot fizet, háború idején még egyszer annyit.)** Minde-
nik alatt két rectificator commissarius, 100 frt. fizetéssel; midőn ezek rectificálnak (magyarországosan

* Toldy kiadásában 369. 1.

** Toldy kiadásában 370. 1.

szólván, a dictátiót teszik), minden ezer forint után 5 forintot vesznek jutalmul.

Főnótárius, egy, 250 frt, vicensótárius, kettő, 200 forint, archivárius, egy, 100 frt, protocollista, egy 60 forint, scribe, négy, 50 forint.

Szolgabíró, (nálunk esküdt) tizenkilenc, ötven forinttal.

Ordinarii assessores, in sedibus generali et filiali. Nincsen kiszabott számok és fizetések. Ezekre esztendőnként 1200 frt. van kirendelve. Az esztendő végével felvetik, ki hány napot munkált s aszerint osztják fel a pénzt.

Fiscalis procurator, egy, 80 frt, pauperum advocatus, egy, 60 frt., viarum inspector, egy, 300 forint és két viceinspector 200 forint.

Arendae decimarum preceptor, fizetés nélkül; de a begyült pénznek tized részét veszi. A hajdani fejedelmek, kiosztván a fiscusra ment jószágokat, fenntarták magoknak a dézsmát, s az arendae decimarum preceptor ennek árát szedi be. Az approbata című törvénykönyv szerint az ily dézsmakalangyát (aratási keresztet) a birtokos garasával válthatja be.

Stationalis commissarius, három, 60 frt., silvarum director, egy, 300 frt, geometra, egy 400 frt, orvos, egy 400 frt, seborvos, egy, 80 frt, bába, három, 50 frt, carcerarius, egy, 100 frt, obequitator (levélhordó), négy, 80 frt,)*

II. Status militaris.

Szebenben. A hadi főkormányzó alatt szolgálók
13. lapon.

* Felsőmagyarországi Minerva 1832. I. 7., 8. lap.

Status camaralis.

Szebenben. thesaurarius nevezet alatt. Consiliaria 7, secretaria 6, concipistája 3.

IV. Status ecclesiasticus es scholasticus.

1. A római katolikus püspök Fehérvárt 10 kánonokkal, ott a papi nevelő is (seminarium sapientae incarnatae). A lyceum Kolozsvárt a törvény és philozóphia öt-öt tanítóival. Gymnasiuma e felekezetnek 8, nemzeti nagyobb iskolája 10. A fogarasinak nevezett görög szertartású káthol. püspök lakása Balázsfalván, közel Fehérvárhoz, kánonokja 10, gymnasiuma 1.

2. A reformátusoknak egy superintendense s az enyedi predikátor-diocesis (esperessége), 18, capitulum (lutheran. esper.) 2, a sa jói és tekéi s itt az esperesi titulust & decánság váltja fel. E két capitulumban egyesítve vannak a reform., és luth., ecclesiák s a decánság cserélgetve viseltetik, egyik esztendőben a reform., a másikon a luther. prédikátor által.

3. A lutheránusoknak egy superintendense, ki mindig berethalmi prédikátor. Capitulum 14, iskolája 5, valamint a reformátusok igazgatóságától függenek lutherana ecclesiák, úgy viszont az ezektől is reformáták.

4. Az unitáriusok superintendense Kolozsvárt. Dioecesis 8, collegium 1, gymnasium 2.

Az itt előadott négy religio a törvény szerint recepta, a nem egyesült óhitűeké toleratía. Ezeknek reverendissimus episcopus Szebenben lakik. Consistoriumbeli assessora 6, archidiaconusa 34.

Erdélynek kiterjedése a határszélekkel, ezer és kétszáz négyszög mértföld, népesség másfél millió. Városai a nagyobb és kisebb helyiségei egyetemben kétezeröttszáztizenhárom.

A határszélek népessége 1810-ben állott százharminchatezerszázharmincnégy lélekből. A fegyverforgatók két székely és egy oláh gyalog, és négy székely lovas regementre osztatának, a kiállított sereg együtt a felkölt nemességével 1809-ben ötvenezer főt teve.

(Erdélynek adója 1822-ben s Conventionalis pénzben, egymillióöttszázkilencvenhatezerhétszázhatvan forint hét krajcár volt; 1823-ban egymillióöttszázhatvannégyezerszázötvenegy forint tizennyolc és fél krajcár.)*

Erdélynek története.

Erdély a legrégebb időben *Dacia mediterranea* nevet visele. Ami a Tisza, Duna és Maros közt fekszik, Dacia Ripensis volt; s Alpestris, ami Erdély és a Fekete-tenger közt. A dák nép Nagy Sándor idejében Szármisz királytól függe, tovább Costisótól, Boeribistától, Dorpaneustól, Decebaltól. Ez megveré Domitiant s Rómát adózójává tette. Traján letörlé a szennyet. Krisztus születése után 102. esztendőben, Decebal orgyilkosokat küldé rá, s Traján eljőve Moesiából (a Duna jobb feléről) s a megvert Decebal kardjába ereszkedék.

Erdélyt a keresztény aera 274. évéig dák és góthus népek bírák. Ezentúl hunok a nagy Etelye (Attila)

* Toldy kiadásában (táblával együtt) 118—122. 1. Ezt a táblázatot kiadásunkban mellőztük. Az Abafi-kiadásban a 14—17. 1.

haláláig 454-ben. Az ő meghasonlott három fiát (El-lák, Dencsik, Hernyák) Aldorich gepida király el-kergeté, míg viszont 554-ben az avarok, kiket Alboin. longobard király szólított vala segédül ezek ellen, a gepidákat toiak el.

Midőn a magyarok 889-ben az Ural hegye s a Volga, Jajk, Tobol folyamok tájairól Európába jöttek ki, Erdélyben *Gyeló* uralkodott. *Tihó** magyar vezér elfoglalá országát s Árpád, kit a nép fővezérnek választott vala, s fejedelmének, neki hagyá az elnyert földet, de hogy ő és maradéki a magyar nép közfejedelmétől függenek. *Tihó* után fia, *Horka* vette által az uralkodást, ettől fiai, az idősb *Gyula*, aszerint, ahogy *A.rpádot* (Álomnak fiát, Elődnek unokáját, Ögyögnek kis unokáját) fia, *Zoltán* követé, s ezt Tas (Toxus), ezt *Géza*, ezt fia, *Vajk*, keresztény nevével *István*, a szent király.

Horka erdélyi fejedelemnek Zombor nevű második fiától született unokája, az ifjabb *Gyula*, nem tűrheté, hogy István a magyar népnek, mely Ázsiában és itt a természet nem ismert geniusát források körül tisztelgeté, mivel az áldását, a mindeneket táplálót ott bugyogtatja kebléből világosan, európai vallást ada, s magát európaiasan királynak tituláztatá s *fegyverre költ* az újító ellen. Elfogatéék s győzelmes rokona ötet s *Bua* és *Bukna* fiaiit megkeresztelteié s Erdélyt az ifjabb *Zoltán* igazgatására hagyá. Ennek követői, hia királyi vérből eredének, *Dux*, ha a nép nagyjai közül választattak, Vajvoda címet viseltek.

* *Tihót*, akik hallani nem tudtak, s még inkább ki-mondani és leírni a hallottat, Tuhutumnak nevezek el. Lehet-e valaki Tuhutum?

A dolgok öt századig állanak így s vajda II. Lajos alatt *Zápolya János* vala, ekkor a legtekintélyesebb magyar. Nemzetsége már a Nagy *Lajos* korában főméltóságokat visele, s mind atyja *István*, mind anyjának testvére, *Imre*, nádoraink valának. *Mátyás* a fegyverrel megvett Bécsben *Istvánt* tévé vala kormányzójává s *Mátyásnak* halála után az egymással összeegyesülni nem tudó rendek erre bízák meghatározását, királyukká ki választassék. Anyja *Jánosnak*, *Hedvig* tesseni hercegasszony, testvére pedig *Zápolya Borbála*, hitvese *Jagelló Zsigmond* lengyel királynak, a mi *II. Ulászlónk* testvérének. Birtoka itt és a külföldön tömérdek; Magyarországon hetvenkét vár és uradalom vala az övé s néhány királyi város s reá nézve az igen gazdag *Újlaki Lőrincnek* minden kincse s minden jószágai. Gyakorlott katona, ki már tizenkilenc esztendő korában vitézül harcola, s mint vezér s nem mint altiszt, királyáért s oly lelkű s kiműveltségű, ki polgári kormányzásra is alkalmasnak ítéltethetek.* A *Dózsa* (Székely) *György* pórhadát ő nyomta vala el s e nagy szolgálta]jáért, neki vala ígérve némelyek által koronánk, ha *Lajos* maradék nélkül találna elhalni.

II. Szolimán jött a maga kétszázézerével s *Zápolya János* parancsot véve 71. *Lajostól*, hogy negyvenezret hozná utána, világosb rendelését az útban fogná venni, hogy merre forduljon. Ez indult s még Szegeden sem találván a várt rendeléseket, követét

* *Vranchich* (Verantius) fentartá beszédét, melyet *Zápolya* az ő jelenlétében tárt a rendekhez. *Engel* őket még rossz katonának is szeretné tartani, mintahogy megvetésből tótnak mondja. Mi baja volt a különben szent érzésű férfinak, könnyű gyanítani.

küldé a királyhoz. Igazságtalan vád és elmétlen azon felül, hogy *Zápolya* akarva késett. Sőt inkább, mint-hogy egy egész sereg nem haladhat oly sebesen, mint egy magányos ember, szekérre akara ülni, hogy legalább maga vehessen részt a tanácsban és csatában. De *Tomori* és némelyek mások, nem vélek szükségesnek bevárni *Zápolyát* s *Frangepán Kristófot* a maga tizenötezer horvátjaival s *Lajos* megverekedék. Még késett a követ, midőn *Zápolya* megérté, hogy hadaink Mohácsnál, 1526. augusztus 29-én megverettek, megfutamítottak s a király elveszett.

A hírre *Zápolyában* nem leheté azon gondolatnak nem támadni, hogy magát királlyá tétesse. Gracchus-Verböczi a rákosi és hatvani lármás diétán 1505-ben végzést hozatott vala, hogy koronánk többé idegennek ne juttassék s azoknak száma, kik nem szeretek, ami a szomszédban szövődött, igen nagy volt. Ellenben a *HL Friedrich* és í. *Maximilian* s más-részről a *Dobzse Ulászló*, 1491. november 23-án költ alku és az 1815. július 22-én véghez ment házassági kötés szerint* koronánkat *Ferdinánd* a legnagyobb

* Maximilian császár, ez az örök nagy dísze az. ausztriai felséges háznak, úgy akará, hogy *Fülöp* fiától született unokáinak egyike vagy másika: az ötödik *Károly* és első *Ferdinánd*, vagy ha ezek nem, maga ő, ezeknek nagyatyjok vegye a *Dobzse Ulászló Anna* leányát, *Lajos* pedig, az *Anna* testvére, *Máriát*, a *Károly* és *Ferdinánd* testvérét; még pedig azon kötés mellett, hogyha a kölcsönös sógoroknak egyike mag nélkül találna meghalni, a fennmaradt ennek birtokaiban is örökösüjön (Toldy kiadásában 127. 1.) — Az itt említett alkut és kötést a Bonfini kiadói is felvevék s Istvánfi beszélé (Lib. VI.) mik következének *Wiedeman Beatusnak* (a név keresztségi) írását: *Justificatio quod Ferdinandus et conthoralis ejus Anna sint et esse debeant, legitimus rex et regina heresque Coronae Hung,* lásd *Praynál*. Annal. Tom. V. p. 134—167. *Pray* a *Wiedeman*

igazsággal kívánhatta, s azt kívánta a két egymással birtokunkért versengő hatalom közt, tulajdon boldogságunk is,* amint az idők mutatják.

Zápolya vesztegle, mert a közönséges riadásban a maga maroknyi népével *Szolimámnak* győzedelmében szilajkodó igen nagy hadát útjában Buda felé elszakítani neki lehetetlenségnek látszhatott. Felkerüle tehát Tokajba, mely az ő birtoka volt,** hogy akik itt mint egyetlen menedékökhöz hozzá futkosának, végezhesen. *Várdai Pál*, egri püspöknek az esztergomi érsekséget ígére, ha ötet megkoronázni kész leend. A koronaőr *Prényi Péternek* pedig az erdélyi vajdaságot, ezen felül adomány levelet a sárospataki várra s uradalomra, ha neki a szent koronát kimunkájával nincs megelégedve, de annak vétkeit jóvá tették a később idők és nevezetesen *I. József* megválasztása s a *pragmatica sanctio*.

* *Ferdinánd* cseh királynak s később római császárnak rokonsága. Nagyatya s nagyanyja: Első *Maximilian* császár és *Márki* a burgundi hercegség örököse; atya és anyja: *Fülöp*, a szépnék elnevezett castiliai király és *Joanna*, ki szüleitől *Ferdinandus* catholicus arrágöniai királytól, és *Izabella* castiliai és leoni királynétól az egész spanyol monarchiát vévé örökségül; testvérei és sógorai: 1. ötödik *Károly* római császár s spanyol király; 2. *Mária*, a Mohácsnál elveszett *II. Lajos* magyar király gyermektelen özvegye; 3. *Izabella*, *Christiernus* dán király hitvese. Ezen utolsónak *Christierna* leánya ment *Ferenc* lotharingiai s barii fejedelemhez, kitől uralkodóink erednek.

** Sokan tagadják, hogy *Zápolya* Szegedről Tokajba feljött, de arról épen nem hagy kételkedni az az ő levele, melyet innen ereszte Bártfa városához. Lásd azt *Szirmaynáknak* Notitia histor. comit. Zemplin, című munkájában I. 49. Ex Tokay in Festo B. Galli confess, anno 1526. *Joannes* de *Zápolya* Vojvoda Transilv. *Paulus* de *Varda* Episc. Agriensis, *Petrus* de *Perén* (helyesebben *Perényi*, Abaujnak *Perény* helységéről s onnan *Prényi*) comes Temesiensis, ceterique Dni et nob. in conventu in opp. Tokay constituto congregati. — Ex origin, civit. Bartphens.

adandja.* Midőn most *Szolimán* elhagyá Budát s a közelítő tél miatt az országból kitakarodék, *Zápolya* is ment s miután Fehérvárt a *Lajos* testét királyink sírboltjába temetteté, magát november 10-én megválasztatá, s másnap *Váradai Pál* érsek által a szent koronával felékesítetté.

Ecsedi *Báthori István*, régi engesztelhetetlen elene *Zápolyának*, törvénytelennek hirdeté a fehérvári diétát, mert azt hirdetni csak királynak, vagy nádornak szabad s ott nem vala jelen a nádor, azaz ő maga. Egy más diétát tartván Pozsonyban, *Ferdinándot* királlyá választatá s 1527. november 3-án ismét Fehérvárt, *Várdai Pál* által, ismét a szent koronával megkoronáztatá. (*Ferdinánd* is érsekké tévé *Várdai Pált* s *Prényit* megerősíté a pataki uradalom birtokában.**

Frangepán Kristóf a *Zápolya* felén marada meg s tanácsa az volt, hogy a király csapna Ausztriára s *Ferdinándnak* adna dolgot a maga földén. Ez látá, mik következhetnének s ez mutatja bölcsességét, mert az idő igazlá, amit megjövendölt s *Ferdinánddal* egy szál kard által akará eligazítani a port, melyet ez királyiasan el nem fogadhata. Az ellenségeskedések kezdődtek s *János* verve volt; testvére férjéhez, a lengyel királyhoz futott által s veszve volt volna, mert ez fegyvert fogni Ausztria ellen a kötések miatt nem akart, ha *Lasky Jeronim* a törököket nem bírta volna

* Patak, egykor királyi és királynéi szabad város Zemplényben, a Bodrog jobboldali szélén, a Mohácsnál elesett gyermektelen *Palóczy Antal* zemplényi főispán birtoka volt. *Prényi* rokona a megholtak, fegyveres kézzel elfoglalta, s sáncokkal s bástyákkal körülvette, megerősítetté.

** Toldy kiadásában 130. 1.

pártfogására, egy magyar születésű *paulinus*, ekkor prior Censtochowban, a magyarokat.*

Szolimán hozá a kívánt segédet s a német hadak visszatolatának s maga Bécs is ostrom alá juta, honnan *Szolimánt* nem fegyver hajtá el, hanem a beállott tél. Kitakarodván innen, Budát, az elfoglalt helyeket és *Prényi Péterrel* együtt elfogott szent koronát barátjának hagyá.

Ezt az anyaszentegyház villáma sújtá meg, hogy keresztények ellen hitetlenek segédjével éle, *Ferdinánd* pedig nép, pénz, katonai tűz nélkül, igen is hajlandó vala békélni. Váradon, 1538. február 25-én egyike király társának ismeré a másikat s *Jánosnak* megígértetett, hogyha megházasodnék s fiat hagyna, annak nő fog adatni a felséges ausztriai házból, s a *Zápolya* ház birtokai neki maradnak szepesi herceg

* Ez *Martinuzzi* volt. Olvasóimnak ötét ismerniök kell és minthogy a szertelen nagyságú embernek élete hamis hírekkel van elborítva, elmondom, amit az igazság kíván. Eredetével önmaga ismertet meg bennünket (*Pray, Annal. T. V. 271.*) Született egy kroatiai főházból Kamisac várában, atyja *Utisenics György* a török ellen harcolva esett el; anyja *Martinuzzi Anna* velencei patricius gyermeke volt. Nyolcadik éve óta a tizenharmadikig Vajda-Hunyadón vesztegeté el idejét a gubernátor vajda udvarában (anyjának kanonok bátyja pirult maga mellett tartani a neveletlen gyermeket). Onnan *Zápolya Istvánnéhoz* az említett tesseni hercegnéhez mené által, hihetőleg, mint cseléd; elunván élte terheit, *paulinussá* leve, nem remélve, hogy valaha is pappá kenethessék a négy évig élvén egy tudós szerzetes oktatásaival, Ládón, Borsod vármegyében, misemondóvá szenteltetett. *János* az ő kezei közé akará letenni némely kincseit, de attól a barát elidegenedett. Ellenben három utat teve Magyarországra (télben, gyalog) s az elhagyott királynak segédet, barátokat gyűjtött. A szerzett fráter név később átmenne tesvérére s ezeknek maradékaikra s a Fráter de Érkeserti família ma is fennáll Biharban, Szabolcsban, Nógrádban.

nevezettel, ellenben a *János* halálával Erdély és az általa bírt vármegyék s a szent korona *Ferdinándra* szálljanak.

János most elvévé sógorának, a lengyel királynak *Sforzia Bonná* második hitvesétől született *Izabella* leányát s az neki Budán, 1540. július 7-én *János Zsigmond* fiat szüle, A király Szász-Sebesen gyógyítgatá vala egészségét (guta csonkította vaLa meg bal-tetemiben), midőn az óhajtott hír megérkezék. Öröme még betegebbé tette s meghalt ott, július 21-én.

Ferdinánd az özvegyet váradi kötésükre emlékezteté. De *Martinuzzi*, most már *Váradi* püspök, királyi kincstartó miniszter, a király testamentuma által *Izabellának* corregense, a gyermeknek gyámja, tagadá, hogy az országról az ország tudta nélkül végezni lehete s a testet Fehérvárra kikiséré, a királyok sírboltjába temetteté s gyámlottát a szent koronával megkoronáztatá.

A *Ferdinánd* emberei látták, hogy *Martinuzzival* boldogulni nem fognak, s külön fogak a hiedékeny hiú *Izabellát*; a püspök corregens az asszonyt szobájában zára el. *Bogenfeld* tehát nagy tüzzel ágyúztatá Budát, s még nagyobb tüzzel s még több észszel elűzetett. Német katonáit belopóztatá a várba, de azok leszabdaltatának. A pap-generális lóra ült, maga vezérlé mérszárlásria seregét, s *Rogendorf* futa, s vett sebeiben Komáromban hala el.

Szolimán tartott, hogy az ingó elméjű asszony elvesztheti magát s meglepedék Pest mellett. Hasonló ravaszággal, mint amely veszélyt hozza ia németekre, de szerencsésebben, okosabban elfoglalá a város s az özvegyet, corregensét s a megkoronázott gyermeket

beküldé Erdélybe, hogy azt a Tiszáig igazgatnák. Budát és az alsó vármegyéket megtartotta, hogy a németek ellen védje. A felsőket és amelyek Ausztriával és Stiriával határosak, *Ferdinánd* bírja.

Izabella s gyáva tanácsosai, nevezetesen a protestáns *Petrovics Péter*, *Zápolyának* rokona, meg nem emésztheté, hogy egy egens és pauper monachus, *Martinuzzi* magát így szokta vala nevezni leveleiben; (lásd: *Pray Epist. Procer.*) egy sorban áll egy király leányával, egy király özvegyével, egy király anyjával, s fenntebb mint ők, ez viszont nem, hogy az ő elmellőzésével alkudgatnak az ő hazája s azon ország iránt, melyet nagy részben ő szerze s ő tárta meg, melynek kormányát az ő királyi barátja neki ismert hűségére s *Ferdinánd* által is csudált és irigy lett nagy lelkére bízta. Vádlóinak van-e igaza, neki-e, azt nem ezeknek szidalmaiktól illik felfüggeszteni, az emberek előtt mindig nincs annak igaza, aki veszt, a nyomott fél gyűlölte a nyomó papot, hanem a dolgoknak nyugalmas, és bátor végigtekintéséből. Nincs kétség, hogy a szakadások vétkesek voltak, hogy török-vazallá lenni nem vala örvendetes dolog, hogy a békekötések teljesítést kívántának. De minekutána *Martinuzzi* a *János* király felén állta, s corregens vala és gyám; neki minden vétké abban fog állani, hogy a gyermeket \a haza felkent királyának fel nem áldozá. *Pray* közli, (az eml. h.) azoknak ellene tett válsáikat, akik neki barátjai nem valának. E részre nem hajló szabadlelkű férfitől nem elég, azt is kell vala közlenie, amit barátjai vallanak s maga ő mondta s mondhatta. Király akara lenni? Mintha nem volt volna annyi, mint király s mi kívánhata egyéb lenni,

mint, ami volt, corregens, gyám, kincstartó s generális. Midőn *Petrovics* és az erdélyi rendek tiszteletlenül bánának vele s a Gyula-Fej érvári várba bereszteni nem akarák, s *Martinuzzi* őket addig ágyúztatá, míg neki a kapukat megnyitották, *Petrovicsot* és a szent koronát nem ereszté-e el szabadon? nem elégtette-e meg, hogy ezeket itt, *Izabellát* Szász-Sebesen hatalmasan megdorgálá s őket, hogy neki mint corregensnek s hazájok megtartójának mivel tartoznak, emlékezteté. Mily könnyű vala neki akkor *Petrovicsot*, *Izabellát*, a gyámlott gyermeket feláldozni s a koronát fejére tenni. A török előtt ugyanaz éppen nem volt kedvetlen.*

De végre látá, hogy a török oltalmához keveset bízhatni, hogy a lelketlen asszony soha sem tér meg tétovázásiból, hogy ő öregszik; és amit eddig mindenkor ellenzett vala, most maga tévé meg; hívebb még e lépése alatt is a gyermekhez, mint anyja, kit intve kére, alkudjon szemesen. Erdély, a túlatiszai megyék és a szent korona átmenének *Ferdinándra* s az özvegy királyné s a gyámlott gyermek *Opuliába* költözének. *Martinuzzi*, mostan már esztergomi érsek és primás és cardinális s váradi püspök egyszersmind vesztég marada, azonban *Zápolya János Zsigmond*, *Martinuzzinak* undok veszte után** ismét előjőve s *Ferdi-*

* Ez hosszas kitérés a rövidre font előadásban, de a kajánság vádjait szükség vala felvilágosítani. Toldy kiadásában 135. l.

** Történt az undok gyilkosság 1551. dec. 17-én, *Pray* után e körülményekkel: *Martinuzzi Lippának* ostroma alól, hol a török felé látszott hajlani, Alvincre ment; *Castaldo Ferdinándnak* fővezére beszállott nála. A cardinális másnap Maros-Vásárhelyre készült diétát tartani s kapuja viradtakor megnyittatott, hogy a konyha szekerei induljanak. A

nánd a töröknek harmincezer arany adót fizete esztendőnként. *Izabella* meghalt 1559. szeptember 15-én, *János Zsigmond* gyermek és nő nélkül 1571. március 13-án.

Erdély most a tavalyi alkuhoz képest szabadon választhata vajdát, s *II. Maximilián, Ferdinándnak* első szülött fia s követője* e méltóságot *Békési Gábornak* óhajtotta. A rendek *Báthori István* váradi kapitányt választották 1571. május 15-én. A török *Castaldo* gyilkosai becsúszának a kastélyba. Az ő titoknoka *Marco Antonio Ferrajo* bejelentette magát a cardinalisnál, ki „még csak félig öltözötten olvasá breviáriumát, azt adván ürügyül, hogy siető levelei vannak, melyeket a cardinalisnak alá kell írnia s amint ez nevét a levél alá jegyzi, az olasz nyaka szirtjába veri a tört. Jézus Mária! kiált ez, o domine quare hoc mihi! (mások úgy mondják, hogy a tiszteletes öreg a nyavalyást megragadta s földhöz szegte) s Sforzia Pallavieini berohan s kettéhasítja fejét, a sok olasz, a sok spanyol keresztül lövöldözik, összeszabdalják. Egyik fülét, melyen hajas szemölcs vala, jeléül, hogy a tett megtétegett, siető követ vitte Prágába. (*Castaldo* ezt írá *Nádasdy Tamásnak*: Piacúit omnipotenti Deo illrm. Dn. cardinalem varadinensem felicis recordationis ad aliam vitajn ducere, morte quadam repentina... Ex Zas-Sebes d. 17. decembr. 1551.”, s az. Utolírásban: „*Marcus Antonius* primus inter omnes pugione in gutture bis trafixit Rudissimum.” — Ezek az emberiség mocskaí még játékot üzenek Istennek. *Ampringen* így írja Zemplénynek, hogy lángoló könyörgéseket fog Isten elébe önteni a megye boldogságáért. — Toldy kiadásában 136. l.

* (*Ferdinándnak* második fia a tudományok és mestersegek szerete, az ambrázi szoborgyűjtemény alkotása s *Welser Philippine* szerelme által elhíresedett *Ferdinánd* főherceg vala. A császár, érezvén hanyatlását, *Nádasdy Tamás* nádort s némely nagyjainkat Bécsbe szólítá, hogy választának meg *Maximiliánt*. Ezek diétát kívannak, s megígérek, hogy rajta lesznek, hogy *Ferdinánd* főherceg királynak választassák. *Nádasdy* azon esztendő, 1562. május 4-én meghala s a nádori szék 1608-ig üresen hagyatott. Oláh Miklós primas helytartó leve, s kivitte amit az udvar óhajtott. — Toldy kiadásában 137. l.)

nem késett neki átküldeni a vazallság címereit, a kucsrát, buzogányt, kardot, zászlót, paripát s így azt *Maximilián* nem látá tanácsosnak a maga részéről is megtagadni, azt kíváná mindazáltal, hogy *Báthori* mondana le méltóságáról, mihelyt ő azt parancsolandjta s segítte Békésit ellene. *Báthori* megveré ezt s a Békésihez pártolt székelyeket orr és fül nélkül ereszté haza. *IL Zsigmond* meghalván, a lengyelek *Báthorit* ültették a királyi székbe. Ment, s Erdélyt testvérbátyjának, *Kristófnak* hagyá s ennek kilencévű fiát, *Zsigmondot*, fejedelemnek elválasztatá. Született az erdélyi fejedelem és lengyel király: *Somlyai Báthori István* vajdától és *Thelegdi Katától* 1553. szeptember 27-én, királlyá koronáztatott Krakkóban, 1576. május elsőjén, megholt 1586. december 16-án. Gyermekeket a magánál 18 esztendővel idősb *Jagelló Annától* nem hagyott. *Kristóf* meghalt 1581. május 27-én, élete 51. esztendejében.*

Báthori Zsigmond már gyermeki éveiben is sok gondot csinála nagybátyjának, a királynak. A két

* *Zamosci* lengyel cancellarius, a *Báthori Kristóf Griseldis* leánya férje, hitvesének nagyatyját, azaz a király *Báthori István* atyját, ennek sírkövén palatinusnak nevezte s ez megtéveszthetné a vigyázatlanokat, hogy a királyt a sánta *Báthori István* fiának vegyék, ki *Ferdinándot Zápolya* ellen támasztotta, de a dolog nem úgy van; a sánta nádor a *Báthoria* Jc ecsedi ágából vette eredetét, *András* és *Bélteki Drágfi Lidiától*, s ez az *András* testvére vala a kenyérmezei hősnék *Istvánnak*; megholt 1535-ben. A király *István* atya, hív *Zápolyához*, elejétől fogva mind halálíg, elholt 1534-ben. *Zamosci* a palatinus nevezettel lengyelesen a hon első magistratusát jegyzetté meg, mely Erdélyben vajda. A lengyeleknek ez a nagy *Lajosa*, nagy *Mátyása*, már első beszédében kimutatá nagyságát: *Honesto loco natus, libertatém meam semper amavi, quam (nunc etiam tueri est animus. Volo itaque regnare, rex esse, non fictus, pictus, sed vertis; bonis bonus, malis malus.*

versengő szomszéd közt nyugalomban kellett volna maradnia, de *Zsigmond* hírre vágyott, s hogy biztosabban támadhassa meg a törököt, *Rudolfhoz* szíta, a *Maximilian* fiához, s akik tartóztaták, rakásra öldösteté. A nagy és gazdag Erdélyt, most elcserélé a kicsiny és szegény Opuliával és Ratiborral Sziléziában, de örüle cseréjének, mert illustrissimus és sacri romani imperii principis nevezetet nyere mellé toldásul s aranygyapját, s hitvesül *Mária Christiernát*, az első *Ferdinánd* fiának, *Károly* stíriai hercegnek leányát, *II. Ferdinándnak* testvérét, kötését azonban először, másodszer, harmadszor, negyedszer megszegé. Erdélyt elhagyá s még visszajött, lemondá méltóságáról, s arra ismét felesküdütt, szép és tiszteletes nőjét haza küldötte, s midőn mennie kellett, nem eresztette, cardinalissá akara lenni, megvarratá a skailáts színű bíbort s magának tetszve járkála fe] és alá tükrei előtt. Varni püspök, *Báthori András* cardinalist, kit előbb halálra szánt vala el, ahogy ennek testvérét *Boldizsárt* kötéllel végeztette vala ki, előszólítá Lengyelországból, s neki a fejedelmi méltóságot átadta, de ennek veszte után (agyonütötte 1599. november 3-án) véletlenül megjelene, hogy a *Rudolf* helytartójának, *Mihály* moldvai vajdának s vezérének, *Básta Györgynek* kezeikből a kétségbeesésig sanyargatott Erdélyt kiragadja, s első dolga az volt, hogy azt nekik bartáságosan áteressze. Ekkor *Rudolfhoz* vévé magát Prágába, s 1602. óta haláláig (1613. március 27-én) ott tartatott szabad fogságban. Született Váradon, 1573. április havában.

Székely Mózes fejedelemmé kiáltatta magát, s a városokat egymás után szedé vissza, de *Radula* vajda

megveré, maga elesett, s nagyjai s ezek közt *Bethlen Gábor* is Magyarországra vonultának ki. *Básta György* Erdélyben, *Barbianó Belgiojosa* Kassa körül most annál dühösebben dúltak, fosztottak, vérengeztek. A közönséges elcsüggedésben minden szem *Kis-Marjai Bocskay Istvánra** fordula; de őt semmi kérés, semmi kényszerítés nem hajthatá rá, hogy honja királya ellen támadjon (lásd testamentumát *Rumynál* az eml. h.). Azonban midőn *Belgiojosa* az ő birtokát is elfoglalgatá *Kerekű* és *Szent Jób*ot Biharban), s most már személye után is ólálkodék, a Magyarországra kivonakodott erdélyiek által fejedelemmé kiáltatván ki (Szerencsen, Tokaj mellett, 1605. április 15-dikén, és azután Megyésen, szeptember 14-én) fegyvert ragada. *Bethlen Gábor* a *Székely Mózes* maradványival, *Lippai* és *Német Balázsok*, a hajduvárosiak erejével mellé állottak s Kassa megnyitá kapuit. Mehmet pasa koronát nyújta neki, s királynak hirdetteté. A béke *Rudolf* részéről testvére s közvetítője, *II. Mátyás* által, va *Bocskay* részéről *Illésházy István* nádor által Bécsben kötettet meg augusztus 6-án. *Bocskay* meghala azon esztendőben, december 29-én Kassán, méreggel öletve meg kancelláriusa, *Kátai Mihály* által. *Bocskay* a rendeknek testamentumában a lelkes gazdag ifjú *Homonnai Bálintot* ajánlotta vala. Azok *Homonnainak* ipát, *Rákóczy Zsigmondot* választák meg, ki Erdélyt *Bocskaynak* harcolgatásai mellett

* Testvére volt *Erzsébetnek*, *Báthori Kristóf* fejedelem hitvesének. Magyarországi jószágiba vonta vala meg magát, kitiltva lévén Erdélyből *Csáky István* generalis által, mivel ő is egyike volt azoknak, kik *Báthori Zsigmondot* Opuliából 1600-ban visszaszólítotték. Magtalan nője *Hagyynási Kata* előbb *Varkucs Miklósné* vala.

mint ennek gubernátora bölcsen és szelíden igazgatta volt. *Rákóczy* a fejedelmi méltóságot nemcsak nem kereste, de köszvénye s öregsége miatt felvállalni sem akarta. Engede végre a kényszerítésnek s 1607. február 8-án méltóságába belépe, de azt 1608. március 3-án le is tette, kiment Felső-Vadászra, Abaujban s ott 1608. december 5-én meghalt élete 64. évében.

Somlyai Báthori Gábor, fia *Istvánnak*, a cardinális-fejedelem testvérének, *Rákóczy* tói pénzen vásárlott méltóságában magára ingerié a népet, s kénytelen volt a török udvarhoz engesztelő követeket küldeni. *Géczi András* vádlá, nem menté, *Bethlen Gábor*, pedig ki neki míg érdemlette szíves barátja volt, ki is teteté. *Báthori* most ellenségének, *Mátyás* császárnak oltalmához folyamodék, s Váradra szökött ki, ott várván a segédet. Egy nap 1613-ban, október 27-én kikocsizott a meleg fürdőkébe, s két megbántott ifjú férj ráütött a kocsira s *Báthorit* összekoncolta.

Fejedelemnek az nap, melyen *Báthori Gábor* elérte, amit érdemié, *Bethlen Gábort* eskettetek fel. A vallásbeli gyűlölködés, csak ürügye a kevélységnek s szent cím a nem szent erőszakra: nőtt; kevésnek vala lelke érteni, hogy a religio miatt elveszhet a régió (a nádor *Wesselényinek*, a római egyház igen buzgó fiának szavai Zemplény vármegyéhez írt levelében), és hogy nem lesz panasza, nem leszen nyomás, hogy a nyomás visszanyomást szül. E düh gyötré akkor egész Európát s gróf *Carafa Antal* Eperjesen és Debrecenben, 1687-ben második *Duca d' Alba* akara lenni hóhérlásaival közöttünk. Lajos alatt 1525-ben végezést hozánk, hogy aki lutheránus, elevenen

éegessék meg. *Zápolya* és *Martinuzzi* bántogatták az újítás lelke által megszállottakat, amint tőlök kitelt, míg *Ferdinánd* és *Maximilián* Istenre hagyák az Isten gondjait, de az a vad katonaság, melynek kivitele oly sckat vala mind kérve, mind ígérve, de azok a vérengező tolvajkodó idegen vezérek és biztosok, a nép szívét elfordíták a valóban jó fejedelemtől. A tüzes *Bethlen* segélyre szólítva a magyar és cseh panaszkodók által, 1619. szeptemberben tizennyolcezer emberrel jöve elő s Kassa örvendve fogadá szabadtóját s a bányavárosok, Nagy-Szombat és Pozsony, s itt a szent korona, őrjeivel *Révai Péterrel* és *Pálffy Istvánnal* s *Forgács Zsigmond* nádorral kezébe esének s hadai Bécsig nyomultanak elő. Október 11-én Pozsonyban magyarországi fejedelemnek választatott s az itt hozott XXIV. törvénycikkelyt Kassán, 1620. február 24-én írta alá. Augusztus 25-én Besztercebányán (Zólyom várm.) Magyarország királyának kiáltatott ki s elkezde élni a nevezettel, a szent koronát azonban fejére nem téteté s okosságból, nem szerénységből. A háborgásoknak közötté és *II. Ferdinánd* között a nickelsburgi béke vete véget 1621. december 31-én; & második nickelsburgi 1624. július 4-én; a harmadik nickelsburgi 1625-ben, s ezen utolsót *Bethlen* Lőcsén írta alá december 28-án. *Bethlennek* nagy hasznát veheténk vala, ha engedte volna gyűlölködés és irigység. Ajánlást tön *Ferdinándnak*, hogy a törököt kitolja Európából, csak engedtessek vallásbeli szabadság itt és a külföldön, amit közös erővel a Duna déli felén nyerendenek, legyen *Ferdinándé*, ő Erdélyt tartja meg dáciai királyság nevezettel, de kiterjesztve a Feketetengerig. *Eszterházy*

Miklós, *Bethlennek* esküdt ellenje lett katolikus, tanácsosabbnak véle, a töröknek küldeni a levelet, hogy ez lássa kit pártfogol. *Bethlen* írást és pecsétet az ő vesztére koholtnak hazudá; (Kemény autobiographiája *Rumynál*) meghalt vízi betegségben, 1629. november 15-én, élete 49. esztendejében, s ő is magzatok nélkül. Elsőbb nője *Károlyi Susánna* 1622. június 2-án hala meg.

Közelegni látván végét, még 1626. május 24-én második hitvesét, a *Brandenburgi Katalint* választatá meg (menyegzője Kassán; lásd *Keményt* az eml. h.), ki 1630. január 15-én fejedelemmé fel is kenetett, mellé adatván *Bethlen István* testvére s gubernátora *Gábornak* tizenkét tanácsnokkal. De a diéta Kolozs-várt, 1630. szeptemberben megfosztá méltóságától, megbántva, hogy *Csáky Istvánhoz* akara férjhez menni s szegyeivé, hogy ennek titkon szült.

Bethlen keveset bízva szerencséjéhez, meghívá Sáros-Patakról *Rákóczy Györgyöt*, az említett *Zsigmond* fiát. Ez jött, azonban *Bethlen* megválasztaték. Új választásra eresztetek a dolog, s *Bethlen* bukott.

A nickelsburgi békék után nem szüntek meg a panaszok s *Rákóczy*, heves protestáns, fegyvert foga társai mellett a maga nagyságáért. Frigyet kötve a Németországban harcolgató svédekkel, áthozá hadait a Meszesen s szinte Morváig elhata. A linci béke 1645. szeptember 16-án megszünteté a háborgásokat, (s az a protestánsoknak kilencven templomot ada vissza).

Rákóczy sok igazságtalanság és erőszak által gazdagította meg házát (lásd Gróf *Bethlen Imrét*, a II. *Rákóczy György* idejében, Enyed, 1829.), s Ló-

rántffy Susánától szül. *György* fiát már 1642. február 19-én követőjének választatá meg.* Meghalván a lengyel *Ulászló, Bethlen Ferencet* Varsóba küldötte, hogy barátokat vásárlana, de merész reményiből kiforgatá a halála 1648. október 11-én Gyula-Fehérvárt, élete 55. évében.

Fia, a 77. *György* még 1642. február 19-én fejelemnek vala megválasztva s méltóságába 1649. január 23-án lépé be. Ez egyetemben bírá, amit uralkodóban óhajtanak: lelket, tüzet, gondokkal művelt elmét, ifjúságot, a legdélibb termetet, igen szép arcot. Atyjától s anyjától örökségben, *Bethlen Gábornétól* ajándékba sokat véve, még többet hitvesével *Báthori Zsófiával* adózoívá tette a moldvai és havasalföldi vajdákat. Erdély ragyogni kezdé az európai hatalmaságok sorában, s ennek fejedelmei *Rákóczyt* követéseik által tisztelgeték. De a legszebb remények eltűntének, mint egy arany álom. Király vágya ő is lenni s kérértlen vive segélyt a lengyeleknek, kiket ott a svéd, itt a kozákok, és perekopi** tatárok szorongatának. E szolgálatjáért a lengyel király *Rákóczynak Ferenc* fiát gyermekének fogadta, a sok erdélyiek indigenatust nyertek. De egy újabb bajban ezeknek költ segéHjökre a lengyelek ellen. Elvesztve huszonöt ezeréből húszezeré alig tudá Ecsedre vergödni, hol háza népét hagyta volt, s az utána ömlő lengyelek Munkács és Patak táján tűzzel, vassal pusztíták, a tatárok, kozákok Erdélyt.

* Fm. Minerva 1832. I. 25. 1.

** (Perekop a krimiai félsziget torkában. Innen írónknál a perekopi tatár nevezet.) — Toldy kiadásában 145. 1.

A török új fejedelmet parancsola választani, megbántva azáltal, hogy *Rákóczy* magát, az ő tilalmi ellen a reá nem tartozó bajba keveré. Engesztelő követek indultak, s visszaérkezésökig a kormány *Rhédey Ferenc* máramarosi főispánra bízoték, de azon remény alatt, hogy a követek óhajtott válasszal térnek meg, s *Rhédey* a kormányt visszaadja *Rákóczynak*. *Rhédey* a hűség esket kíváná a várbeli őrizetektől, nem egyedül a honnak, hanem személyének is. *Gyulai Ferenc* váradi kapitány egy római lélekben nevelt férfiú, azt tévé, amit a nemzeti szabadság s nemzeti becsület parancsola s a nagy példát követé *Újlaky Lőrinc*, jenői várnagy. *Rákóczy* bízva ezekhez, éjjel ráüte a Meggygyesen diétázó rendekre 1658. január 24-én, s haza kergetvén *Rhédeyt*, újra átvette a kormányt.

A török, fejedelemnek *Barcsai Ákost* hirdette ki, annak ismertette Maros-Vásárhelyt, november 6-án, s jöttek hadai megalázni a vakmerőt. A csata Gyalunál, Kolozsvár mellett, Fenes táján, 1610. május 22-én volt. *Rákóczy* veszte, de nagy dicsőségben; tizenkét törököt szaba le saját kezével, négy ló lövetett le alatta, életét az ötödiken mentette meg, átlöve jobb oldalában, hal oldalában átdöfve, három veszedelmes sebbel fején, ájulások közt vitetett Váradra s orvosai feje csontjait felnyitották (Ortelius). Megholt ott, június 7-én.

Kemény János, *Rákóczynak* egyik vezére közelíte krimiai fogságából, hová Lengyelországból vitetek. *Barcsai*, ki idylli életre született, nem kormányra, elébe küldé s megkínálá méltóságával, a rendek .ának ismerek Szász-Régenben, 1660. december 24-én.

Tartván *Barcsaitól*, s az ötöt védő töröktől, elzáratá az ártatlant Görgénybe s megöleté orozva.

Ali jött, hogy a tiszteletlent megbüntesse s *Apafit* öltöztesse a nyusztos kaftányba. *Kemény*, Nagy-Szőllős mellett, 1662. január 23-án *Kuczuk* basáival megvitt. Lefordula lováról s másnap találta meg, eltaposva a tolongásban.

Apafi legtanácsosabbnak látta Erdélyt *Leopoldnak* ajánlani oltalmába. A kötés Bécsben készül meg s titokban, 1686. június 28-én. Később 1687. október 27-én *Károly* lothringi herceg köte egy másikat, melynek következtetésében a császári hadak Erdélyt ellepek. Végre 1688. május 9-én *Carafa*, fővezér által jelentés küldetek fel, hogy a rendek visszakívánkoznak a magyar király kormánya alá, de kikötvén, hogy polgári igazaikban s szabadságaikban, nevezetesen vallások gyakorlásában sértetlenül megmaradhassanak. *Leopold* ezt 1688. június 17-én elfogadá s így Erdély elére valaha oly régóta hasztalan keresett boldogságát. *Apafi* meghala 1690. április 15-én, életének 58. esztendejében. Fia, a ÍZ. *Mihály*, az erdélyi fejedelemség helyébe sz. rom. bírod, hercegséggel tiszteltet meg, s esztendőnként tízezer forint fizetést vona. Meghala Bécsben, 1713-ban, hitvese pedig, a gyermektelen *Bethlen Kata*, 1724-ben.

Késmárki gróf *Tököly Imre* ismét megzavará a nyugalmat. Láng és vér ömle el a szerencsétlen hazán, mely több ínséget külellentől nem szenvedhete. Gályákat kötöztetvén a lovak farkaihoz, példátlan merészséggel a legmeredekebb tetőkön jöve által

Töröcsvárnál, s hős tettét a nemzet legcsillogóbb tettei közé kellene számlálnunk, ha magunk ellen nem volna elkövetve. Oly szerencsével víva meg 1690. augusztus 21-én Zernyestnél, Brassó táján, hogy *Leopoldnak* majd minden vezérei vagy elhullanak vagy elfogatának. A dicsőség mezején tette le életét *Teleki Mihály* is, ki maradékinak a római szent birodalom grófi nevezetét hagyá, mely fénnel azon birodalom megszűntéig (1806. augusztus 6-án) egy magyar ház sem vala felékesítve.

*

A *Rákóczy-ház* nem feledheté egykori nagyságát s sokan óhajták, hogy az emelkedhessek a fejedelem méltóságra, mert még közel vala a Cobok, Spandauk, Strasoldók, Ambringenek és Carafák emléke. De Erdély el vala idegenítve a *Rákóczy* névtől, s ámbár *Ferenc*, a *II. György* és *Báthori Zsófia* fia, még 1652. február 18-án megválasztatott s viselte az üres nevet, kormányra sohasem juthata.

Ennek fia, *II. Ferenc*, s özvegye *Zrínyi Helena* (a Németújhelyben, 1671. április 30-án hóhérpallós által veszett *Péter* horvátországi bán és *Frangepán Kata* leánya) s leánya, *Julianna Borbála*, Munkácson, 1688. január 14-én elfogatának s Bécsbe vitetének, s a két gyermek cardinális s primas *Kolonics Leopoldnak* és generális gróf *Csáky Istvánnak* felvigyázása alatt a római egyház és az ausztriai fejedelmek hűségében neveltetett. De *Ferencet* elkeseríté ősinék elaludt fénye s az a tilalom, hogy Bécsből hír nélkül ki nem léphete, hitvest nem választhata és hogy a hercegi nevezet megtagadtaték. Buzdítva itt a bé-

kétlenek, kívülről kivált a francia udvar által, mely neki segílyt ígére, fegyverhez készüle nyúlui. Levelelt *XIV. Lajos*hoz egy francia születésű, ausztriai kapitány, Longuevald *Leopoldnak* adá be s így *Rákóczy* Sároson, Eperjes mellett* 1701. április 18-án elfogatott s Németúj helyre vitetett. Kiszökve onnan *Lehman* kapitány segélésével, november 8-ik és 9-ik közt, Lengyelországba futott által s ott vára szándékina megérését. Végre 1703. július 7-én Munkácson ereszté ki *Recrudescunt* kezdetű manifestumát s fővezére gróf *Bercsényi Miklós*, egy másikat Tokajban s a tűz lángot vete. Azt a szathmári béke oltá el, 1711. április 22-én, örök bizonyágául, hogy a békéltlenség eloltásában a kegy többet ér minden erőnél. A történetek feledése ki vala terjesztve *Rákóczyra* is; de ő azzal a maga vesztére élni nem akara.

*

Adjuk a szerencsétlen ház eredetét s elágazását.

A ház törzse *Bogáth Radvány*, ki felől nevén kívül semmit sem tudunk. *IV. László* alatt éle Gyapoly, és ennek Pál fia 1278-ban; *Mátyás* alatt 1464-ben *Benedek* pap, *Mihály*, *Gábor Rakonczy Lászlónak*, s *András*, *Pál*, *Gáspár*, *Menyhért*, *Rakonczy Istvánnak* és *Deregyői Bessenyei Annának* fiai. Második *Ulászló* alatt *Ferenc* és *Zsigmond*, ezen utolsó 1515-ben megvevé Felső-Vadászt (Abaujban) s a hely neki predikátumot jada.

* *Rakoczynus* non longe Tokajino diversatus, cum Steph. *Szirmay* et *Adamo Vay* 29. Maji comprehensus, mond *Pray*. *Rákóczy* nem a Tisza mellett fogatott el és *Vay Ádámmal*, *Vay Lászlóval*, *Vay Mihálllyal*, *Szirmay Istvánnal* ápr. 18-án, mond maga *Szirmay*, *Rákóczyt* nem fogták el később mint e négyet.

Zsigmond nemzé *Györgyöt és Jánost; János Ferencet*, Zemplénynek 1583—1588-ig viceispánját, ki *Lipóczi Keczer Dorotheától* János, Lövei Erzsébet férjét, és a *II. Zsigmondot*, erdélyi fejedelmet. *György* is viceispán vala 1526-ban. 1542-ben a nádori hivatalnak helytartója.

Zsigmond fejedelemnek hitvesei: 1. *Alàghi Judit* s ettől leve *Erzsébet*, Homonnai (Drugeth) Bálintné. 2. *Gerendi Anna*, ettől *György, Zsigmond, Pál*. 3. *Telegdi Borbála*. Az utolsó magtalan maradt. Ez Pál mostoha fiát, özvegyen maradván, a római hitben neveié. *Pál* sárosi és tornai főispán és ország bírāja, meghalt 1636. március 12-én. Ennek leve *Hetest Pethe Annától László*, sárosi főispán és *Anna Mária* apáca. László a váradi várkapu előtt esek el májusban 1664-ben. *Bánffi Erzsébettől* csak *Erzsébetet* hagyá, ki előbb *Erdődi Ádámnak*, azután ország-bírāja *Erdődi Györgynek* leve hitvese. Meghalt 1707. november 8-án, élete 52. esztendejében s a *Pál* ágát berekesztette. A fejedelem *Zsigmond* meghalt 1608. december 5-én, életének 64. esztendejében, s Szerencsen temettetett. Saját érdemei emelek előbb szendrői, tovább egri kapitányságra, s borsodi főispán-ságra.

Fia, *György*, az I. erdélyi fejedelem, *Bethlen Gábornak* egyik lelkes vezére, meghalt október 11-én, 1648-ban, Gyula-Fej érvárt, életének 55. esztendejében.

Serkei Lórántffi Szuzsánnától, a *Mihály* leányától, nemzé *Györgyöt, Zsigmondot, Ferencet*. Ferenc életének 5. esztendejében, *Zsigmond* házasságának a

palatinusi fejedelem *Henrietta* leányával, első esztendejében, 1652. február 2-án, himlőben múlt ki.

Az í. *Györgynek György* fia, amint már említünk, sebeiben hala meg Váradon, 1660. június 7-én, életének 40. esztendejében. Mennyegzőjét *Báthori Zsófiával* az *András és Zareska Anna* lengyel főaszszonyság leányával, Fej érvárt tartotta 1643. február 3-án, 4-én; meghalt *Györgyné* 1680. június 14-én Patakon, életének 51. esztendejében s a kassai, maga s fia által épített templomban temettetett.

Ferenc, az *I. Györgynek és Báthori Zsófiának* egyetlen gyermeke, született 1645-ben. Menyegzője *Zrínyi Helénával* Zbórón, Bártfa mellett, 1666. március 1-én. Meghalt *Ferenc*, erdélyi választott fejedelem, ugyanott, 1676. július 8-án.

Ferenc és *Zrínyi Helena* hagyák a *II. Ferencet* és ennek nényét, *Juliána Borhálát*, gróf *Aspermont Ferdinánd Góbert* generálisnét, kinek utolsó maradéka *Mária* gróf *Erdődy Györgyné*, maga tartja fenn, s számos gyermekeiben szerencsétlen őseinek bús emlékezetét.

II. Ferenc született *Borsi* nevű, Zemplény vármegyei faluban, Újhelyhez egy órányira keletnek, 1674. szeptember 4-én. Fejedelemmé választatott Marosvásárhelyt, 1707. március 28-án, s mint jelene meg királyi pompával seregének legszebb férfja, deli szálas természetben, lobogó fekete hajjal, bajusszal, szemekkel, lilium fehérségű homlokkal, rózsa pirosságú orcával az ónodi diétán, májusban, Miskolc mellett Lengyelországból Angliába mené által s Párizsban sokat mulatott s ott írta francia nyelven hazájának s házának és magának történetét: „*Histoire des Revu-*

lutions de Hongrie". Amsterdam, 1776. negyed és nyolcad rében. Képe a könyv előtt. Meghalt Rodostóban, a marmorai tenger nyugati szélén, 1735. április 8-án, nagypéntek napján.

Carolina Amália, Hessen-Wanfriedi hercegaszszonytól született neki *József* és *György*, (némelyek szerint *Ferenc*), s atyja az utóbbiakat *mákoviczai* hercegeknek akará neveztetni. Azok Bécsbe viteték, s a familiái nevek az elsőnek Markgraf *Sankt-Karl*, a másíknak Markgraf *Sankt-Elisabeth* nevekre vala elváltoztatva. Megszöktek s *József* a török földről kezdé mozgani *Károly* ellen, melyért ötét *XII. Kelemen* kirekeszté az anyaszentegyház kebeléből. Meghalt Csernavodán, Bulgáriában, 1738. november 18-án, életének 38. esztendejében. *György* Párizsban elvette Marquise de *Bethunt*, s magzatokat nem hagyva, dőle ki 1739-ben.

Zrínyi Helena, előbb *Rákóczy Ferencné*, tovább *Tököly Imréné*, 1688. óta zárva tartatott Bécsben s cserében adatott ki Töröcsvárnál elfogott generális *Heister ért* s férjét bújdosásiban kíséerte. Meghalt Nicodémiában, 1703. február 18-án. Maga *Tököly* ugyanott, 1705. szeptember 13-án. A két utolsó *Zrínyi Helénának* testvérei, *Péter* és *Boldizsár*, fogságban haltariak el; *Boldizsár* Grécben, *Péter* Kufsfeinban s ez fogsága 24. esztendejében.

(Kihala a *Rákóczi Rákóczy ág* is, *Andrásban*, a *Füzi Mária* férjében, 1754-ben Rákócon, Zemplény vármegye.)*

*

* Toldy kiadásában 154. 1.

A *Báthori* ház felől röviden: A *német Péter* alatt egy Gutkelednek írt sveviai vitéz jöve be közénk s egyik maradéka volt *Bereczk* 1310-ben, *Andrásnak* fia *Bereczknek* leve 1. *János*, 2. *András*, váradi püspök, 3. *Lewkes* (azaz Lukács).

Jánosnak leve *László*, az L, 1351-ben szabolcsi főispán. Ennek hitvese *Somlyót* hozzá csattá *Báthori* házhoz, s fiók, *Szaniszló*, magát *Somlyai Báthorinak* kezdé írni. Fia *István*, 1422-ben erdélyi vicevajda volt, 1458-ban kir. asztalnok.

Az *István* fia *István*, 1529-ben erdélyi vajda, nagy híve *Zápolyának*, meghalt 1534-ben, élete 57-ik esztendejében; hitvese *Thelegdi Kata*, meghalt 1547-ben, élete 55. esztendejében.

Ezeknek nyolc gyermekeik közül itt elég hármat nevezni: 1. *Andrást*, meghalt 1562-ben; 2. *Kristófot* és 3. *Istvánt*, az Erdély két fejedelmét és ezt Lengyelországnak királyát.

Andrásnak *Majláth Margittól* leve: 1. *Boldizsár*, kit *Báthori Zsigmond* fejedelem, az eszelős, 1594-ben hurokkal vesztete el; 2. *András*, a fejedelem, cardinális vármi püspök (Lengyelországban); 3. *István*.

Istvánnak leve *Pelsöczi Bebék Zsófiától* *Gábor*, a fej edelem ;*Koszta Zsófiától* *András*, kinek *Zakreska Annától* 1. *Hedvig*, *Lupstovszky* lengyel úr özvegye s később apáca, és *Zsófia*, *Rákóczy II. Györgyné*. A fényes ház férfiágon *Gáborban*, leányágon *Zsófiában* aludt ki. — Következnek az ecsedi *Báthoriak*.

Az említett *Lewkesnek* fia, *Péter*, osztályban *Ecsedet* kapta s maradéki Ecsedről nevezek ágokat.

Ennek fia, *János*, 1400-ban nemzé *Istvánt*, az ország bíróját, ki Várnánál esett el 1444-ben.

Istvánnak fiai: 1. *István*, a kenyérmezei hős, *erdélyi vajda* és ország bírāja, meghalt 1493-ban; 2. *András*, az ecsedi vár újra építője; 3. *László*; 4. *Miklós*, váci püspök, kit *Galeottus Martins* emleget s leánya *Margit*, *Horogszegi Szilágyi Mihály* gubernátor hitvese.

Andrásnak nevezetesebb fiai: 1. *István*, köszvénye miatt sánta, ki *Ferdinándnak* megválasztásában főeszköz vala. 2. *András*, belgrádi bán, Szathmárnak főispánja. A sánta nádor meghalt 1535-ben; egyetlen gyermeke *Klára*, *Károly* münsterbergi hercegnek vala eljegyezve, de menyegzője előtt elhalta.

András hagyá: 1. *Andrást* (más nevével *Bonaventura* Szathmár és Szabolcs várm. főispánját, tárnokmestert, végre ország bíróját, meghalt 1566-ban, október 4-én; 2. *Györgyöt*; 3. *Miklóst*, 1568-ban ország bíróját.

Györgytől és *Somlyai Báthori Annától* született *István*, ország bírāja, Somogy, Szabolcs és Szathmár várm. főispánja, meghalt 1605. július 25-én, élete 56. esztendejében. Testvére ennek *Erzsébet*, *Nádasdy Ferenc* főlovászmester hitvese, ki ismeretes vérfürdője miatt örök tömlőre kárhóztatva 1614-ben augusztus 21-én halt ki.

Mint a *Somlyai Báthori* ágon utolsó *Gábor* a fejedelem volt és *Zsófim*, *Rákóczy II. Györgyné*, úgy valának az ecsedi *Báthori* ágon utolsók *István* és testvére, *Nádasdyné*.

Különben ezen *Istvánról* meg kell jegyezni, hogy *Gábort*, a fejedelmet, még ifjabb korában azon Ígéret alatt fogadta fiának, ha a római hitről az övére átmenyen, melyet az a tömérdek gazdagságért igen is

kész volt megtenni, (mivel atyja *István*, rettegván, hogy testvérének, *Boldizsárnak* sorsára juthat, Erdélyből Lengyelországba szökött által, s megfutamlása miatt elszegényedett*).

Királyaink.

I. Ferdinánd, született Alcalában, Spanyolországban, 1503-ban, március 10-én, meghalt Bécsben, 1564-ben, július 25-én.

II. Maximilian, I. Ferdinánd fia, született Bécsben, 1527-ben, augusztus 1-én, meghalt a regensburgi diétán, 1576-ban, október 12-én; hitvese *Mária*, V. *Károly* császár leánya.

II. Rudolf, II. Maximilian fia, született 1552-ben, július 18-án, meghalt Prágában nőtelen, 1612-ben január 20-án.

II. Mátyás, II. Rudolf testvéröccse, született Bécsben, 1557-ben, február 24-én, meghalt ugyanott, 1619-ben, március 20-án, hitvese *Anna*, a tyrolisi *Ferdinánd* főherceg gyermektelen leánya.

II. Ferdinánd, a stíriai *Károly* főherceg fia, született Grécben, 1578-ban, július 9-én, meghalt Bécsben, 1637-ben, február 15-én, hitvese *Anna*, bajor hercegasszony.

III. Ferdinánd, II. Ferdinándnak fia, született Grécben, 1608-ban, július 13-án, meghalt 1657-ben, április 2-án.

* Toldy kiadásában 157. 1.

IV. *Ferdinánd*, III. *Ferdinándnak* és a tyrolisi *Leopold* főhercegnek *Leopoldina* leányának fia, meghalt atyja előtt, 1654-ben, július 9-én

I. *Leopold*, IV. *Ferdinándnak* testvéröccse, született 1640-ben, július 9-én, meghalt 1705-ben, május 5-én.

I. *József*, I. *Leopoldnak* és *Eleonóra Magdaléna Therézia* palatinus hercegasszonynak fia, született 1678-ban, július 26-án, meghalt 1711-ben, április 13-án, fiúmagzat nélkül.

VI. *Károly*, I. *József* testvéröccse, született 1685-ben, október 1-én, meghalt 1740-ben, október 20-án, fiúmagzat nélkül.

Mária Therézia, VI. *Károly* császárnak és a braunschweig—lüneburgi *Elizabetha Christinának* leánya, született 1717-ben, május 13-án, házasságra lépett *Ferenc* lotharingiai és barii herceg, toscani nagy fejedelemhez, később római császárral, 1736-ban, február 13-án, meghalt 1780-ban, november 29-én.

íi. *József*, *Theréziának* és *Ferencnek* fia, született 1741-ben, március 13-án, meghalt 1790-ben, február 20-án, magzat nélkül.

II. *Leopold*, II. *József* testvére, született 1747-ben, május 5-én, meghalt 1792-ben, március 1-én.

II. *Ferenc*, ausztriai császár, született 1768-ban, február 12-én, Florenciában.

I. LEVÉL.

Alig hagyám el egy-két órányi távolságra Szalárdot, Biharban, hol *gróf Csáky Antalnál* nemes szép hitvesének, báró *Vecsey Ninának* fortepiánója s rajzolóasztala mellett, gonache festései nézelleiben egy kedves napot éltem, s íme minden nyommal kezdem érezni, hgyg utam egészen új világba vezet. Vége itt azon tömérdek síknak, mely Tokajtól a máram&rosi, nagybányai, erdélyi hegyekig, s Belgrádig és Pestig sehol meg nem szakadva nyúlik el, egykor a magyar föld tengere. Vége azon művelt és mindent búján termő mezőségnak, melyen Ér-Semlyéntől, születésem és első éveim kedves honjuktól Váradig, a diószegi, Jankai és vajdai pajtákkal és olasz nyárfákkal játékosan elhintett szőlőhalmok mellett elmének. Vége azon gyönyörű kertnek, mert a kies boldogtáj érdemli, hogy kertnek neveztessek, melyen utam Anarcs és Petneháza, Levelek és Mária-Poocs, Szakoly és Debrecen körül, Debrecentől Vámos-Pircs hajdú városig s Ér-Semly éniq, hol szép holdmezőkön, hol egész órákig eltartó kies ligeteken keresztül ment, és amelyeknek szent éje, a nap égető melegében a legkívánatosabb menedékbe fogadott. Vége a nyíregyházi pusztáknak, Tokajtól fogva Debrecenig, hol a szem égnél s szántott vagy legelő föld-

nél s a számtalan kisebb és nagyobb szárcsákkal és récékkel, bíbicekkel és csévékkel körülrepedett tavaknál egyebet nem lát, és amely homoktengert a mi Tokajunk szép foka dél és észak felől tekintve, mint valamely aetheri könnyű lebegésű test, keletről tekintve, mint valamely elbomlott óriási pyramis, s a Hegyaljának mérföldekre terjedő gyönyörű kék lánc s távolabb az ungvári és máramarosi hegyek fognak körül. E kedves tájak helyett, melyeket a hegyek közül jövő eltelni nem tudó gyönyör nélkül soha nem nézhet, krajnyai sivatag tűne fel előttem, amerre Zoványt gondolám s kivagdalt, de ki nem irtott erdőség, kákával benőtt holdak, semlyékes kaszálók mindenfelé, csalhatatlan bizonyosságai a lelki s testi szegénységnek. Félnap jöttem, s két lovas embert s három könnyű oláh szekeret találtam elő. Köszöntök egymást s ezek rettegve pillantanak rám, nem azon bátor szabad lélekkel, melyet a Debrecen és Tokaj közt lakó magyar képén, még ha olykor szilajsággal van is összekötve, látni oly igen szeretek. Az oláh mihelyt kocsit lát, ugrik szekeréről, s üti, veri marháját, hogy az út másnak szabadon maradjon. Azt a magyar is szabadon hagyja jó kedvéből és ha tőle bántó hangon nem kívánják. De a magyar azt nem rettegve teszi.

(A szepes-vármegyei német, a sárosi tót, az abaúji s zemplényi, és aztán a bihari és szabolcsi magyar, s végre itt, az oláh között, mily szembetűnő különbözőések; — léleekben, testben, nyelvben, öltözködésben, gondolkozásban. Kifogások vannak mindenhol és mindenben; de valóban nép és nép úgy hasonlatlanok, mint személy és személy s ezt lesni, a

fő, a középszer, a legalsóbb rendnél, gyönyörűség; és leginkább az utolsóbnál, mely a saját szint, nevelés és társalkodás által, nem veszi, mint a két elsőbb. A reggel óta estig szent énekeit mondó s a szűk föld által munkássá, takarékosná tett német, s a debreceni zömök, inas, jól élő, költeni szerető magyar nem lát-szanak azon egy *Ádám* maradékinak; s midőn összeszorult szívvel siet napi munkájára, ez lihegi a viadalt, mint a maga erejében szilajkodó bika, vagy elterül a földön, míg a mezők munkája ismét dologra szólítja; nyájas, ha nyájas vagy hozzá s láng és tűz, ha ingerled.

Midőn Debrecenből kijövök, egy tizennégy esztendőös legényke szekerem mellett mené el, fekete fűrtös gubácskájában, és mezítláb, mert az eső csepegett 6 vállán vitte fékjeit. Gyönyörködve nézem a gyermek könnyű járását és a tömött, inas lábikrákat. „Hová mégy?” monda neki inasom, amint mellette elhajtánk. „Hová megyek? arra ni!” felele ez, s egyet löké állával maga elibe. Mindnyájan elneveténk magunkat, a gyermek büszke feleletén; bántotta a bátor megszólítás. Kocsisom valamit igazítja hámjain s a legényke ismét elballaga mellettünk s itt én szólítám meg. Legényke, mondám, te nehezen vevéd cselédem megszólítását, haragszol még rá? Nekem mereszté tüzes fekete szemeit, feketévé sült ábrázatjával s hallgatott. Folytatám az ingerkedést s ismét mosolygott és hallgatott. Ha nem volt elég az inasának, ezt fogta gondolni, itt az urának is majd adok egyet. Hallgatása tiszteletét mutatá, az a szép csendes mosolygás szabad lelkét, s hogy önbecset ismeri. Lovaihoz ment vala ki, melyek a mezőn legeltek.

Ugyan e tájon, egy szállásba hajtatték, mely a liget közepén áll. Az tele vala a csárdás hat ökrével. Őrzőjök azonnal ott terme s felveré kérődzésökből. Bagaméri születésűnek mondotta magát. Te tehát oláh vagy, kérdem tőle. „Oláh vagyok?” felele, elrettenve féltétemtől; „nem én, uram, mert én igazi kálvinista”. Látni akarám, mennyire érdemli a kevély hangzású epithont; de csakhamar tapasztalam, hogy az ő vallása úgy van inkább szívében, mint fejében, mint az enyém. Abbahagy ám tehát a kátézást, s szüléi s testvérei felől tettem neki kérdéseket; tudni akarám, nem vitték-e katonának. „Oda is ember kell”, monda. S te embernek tartod magad? hiszen még bajuszod sincs. „De lesz!” felele, s szája felé kapott, mintha látni akarta volna, ha azt megpederheti-e már. S ha katona volnál s háborúnk volna törökkel, tatárral, szánnád-e? hiszen azok is emberek. „Igen bíz én szegényt”, monda; éppen annyi malitiával, mint amennyivel a kérdés téve volt, mert a csárdából kiáltották. Mozdulása s a bunkó, melyet kezében tartott, s a hang, mellyel az utolsó szót ejtettem, egészen mondák, mit tenne, ha kellene. — Kicsinységek; de a psychológusnak érnek annyit, mint a botanicusnak egy új csemete, vagy amit ismer ugyan, de kedvelve néz, valahol találja.)*

Most jobbra Micske tüne fel előttem egy kisedd hegynek aljában s balra Margita; ez gróf Csáky Sándor birtoka, amaz a bihari első alispán, Bárányi Gáboré. A két hely kedvesen emlékeztete gyöngye esztendeimre, midőn ötven esztendő előtt anyai nagy-

* Toldy kiadásában 161—164. 1.

atyámmal, Bossányi Ferencsel, Baranyinak szoros barátjával s diétái követtársával a margitai s szunyogdi hegyeken szüretelgeték. Magam előtt látám a közönségesen tisztelt, rettegett, de szeretve rettegett két öreg képét; Bárányi világos kék mentével, dolmánnyal, nadrággal ezüstre, veres övvel, veres csizmában, kopasz fejjel és ősz bajusszal. Bossányi magas, száraz búzavirág színűben, veres övvel, de fekete csizmával; mind a kettő orientális gravitással s az idők szokásához képest rettenetesen hevesek, de jók, de igazak. Fél század előtt ők igazgatták s később a náloknál jóval ifjabb Péchy Imre, a mostani vicepalatinus, egykor bihari viceispán atyja és Domokos Lajos, a Márton fia, báró Pataticz Ádám váradi püspök főispánsága alatt, Bihart, mely az ő neveiket és az ezekéit még most sem felejtí, mint Szabolcs nem a Vay Istvánét és Niczky Józsefét s kevélykedem magamban, hogy az egyiknek unokája vagyok. Akinek baja vala, idegen vármegyékből is s olykor két-három napi földről Bossányi uramhoz, Niczky uramhoz folyamodók tanácsokat kérni, védelmüket. Az elejökbe vitt pert ők intézek el a versengők között ingyen, ajándék vétel nélkül, sőt ezeket, míg ott mulatának megvendégelve s lelkök tisztaságának érzésében parancsoló hatalommal, mintha békebírái voltak volna a nemzetnek. S nem egyedül bírák voltak, hanem pártfogók egyszersmind, s mikor kelle tüzzel, s legkedveltebb harátjaik, legszorosbb rokonaik ellen. S míg a többi csak rettenhetetlen vala, a láng Niczky éles is tudá lenni s vastag goromba, de nemesen, elmésen goromba. Mi ily gorombák lenni nem tudunk, mint ily rettenhetetlenek nem; azoknak mon-

dásaik még most sem feledtetnek s ki ejt ma felejtethetlen szót? Mi csak azt tanulánk meg, hogy egy kis okossággal (a cifrán hangzó név egészen egyebet jelent) célhoz lehet érni s veszély nélkül. És oh a gyönyörű idő, melyben az áldott Thérézia korának patriarchális hősei erkölcsaik szennyetlensége és azon méltóság által, melyet az önértés ad, oly tiszteletekké tevék magokat, hogy a vétkek az ő megpillantásokra aszerint szeppene meg, mint a Flóra circuszának részegei, midőn Cátó lépé, ahelyett, hogy mi 3 már régen azt, ami tiszteletet kíván, a mi keblünket melegíthetné, nevetségesnek leljük. Korunk ezen emminek nem tisztelésében nyavalyog, s nem jó lnézni, mi lesz a vége. De hagyjuk a panaszt, az aretológuszinak mondhatót s az orvoslást várjuk a ermészettől, mely kerekeiket bölcs okokból forgaták s előhossa a rosszat, hogy a jó belőle jöjjön elő s új alakban. A szédelgés előbb-utóbb kigőzőlög, mert à szent tisztelet oly érzés, melyet semmi részegség és csábulás el nem olt.

A föld az éjjeli zápor által megnyálkásodék s szekerem nehezebben halada, mint egész utam alatt pddig. Délre Széplakon kellett volna megszállanom, de már a vámos-lázi fogadócskában kénytelen valék ikifogatni lovaimat. A kaszálók s közel a helyhez, pkva valának boglyákkal mindenfelé, kocsisom azonban a fogadónál csak annyi szénát találá, amennyire lovaimnak abrakjok mellé szükséges volt s azt csomókba nem kötve hányta le a leány a padról. Boldog és boldogtalan műveletlenség mindenben! De mint kívánhatni azt itt másként? s nem így van-e ez Cseh-és Morvaországban, s a boldog Ausztriának nem a

nagy útban fekvő tájékain is? Csakhogy a megéheztet idegen, könnyen felejt, hogy ott sem kapa semmit, midőn, itt lepi meg az éhség. A mindennel gazdag, de pénztelen földön, aki útra megy, megrakja szekerét, s nyárban minden bokor alatt kifog

Magyarországot Erdélytől Széplak, bihari, s Ip, krasznai helységek közt a Berettyó választja el, mely itt egy Túsza nevű erdőben fakad. A lefektetett bűja növekedésű fű, amely völgyön a kisedd folyam elfut, mutatá, hogy e tájon már régóta esik eső; lovaim összedölngezenek a sárban. Sötétedni kezdé, midőn Ipra beértem. Körültekintem magamat, láthatnék-e fogadót, vagy faluházat, mert az utasok itt, mint Biharban és más alsó vármegyékben a helység házához szállanak, s nem láték semmit. Történetből szekere mellett mené a bíró, s bátorita, szállanánk egyik vagy másik urasághoz. Nem bizalmatlanságból, mert hiszen a falun lakónak örömet hoz a vendég, hanem, hogy szabadon lehessen, egy lakosnál vevék szállást, kinek csúrt láték udvarkáján, hol szekere és lovaim helyet találhatának, az éppen nem gazdag gazdának másfél boglya szénája volt, ami nálunk már ilyenkor a falusi tehetősb lakóknál is ritkán van.

Híves volt s öreg gazdasszonyom tüzet raka, hogy cselédjeit, napszamosait zsendicével és tejjel, forralt salátával vendégelje meg a pitvar ajtaja előtt. Ezek mind oláhok voltak s lányom örömét lele szokatlan öltözeteik látásában. Ficsornek, fátának hármass tekercsbe vala fonva üstöke homlokán és elkanyarítva füle körül. Vacsorálások alatt nem ejtenek egy hangot. Náluk nincs komolyabb dolog a világon, mint

aminek legderültebbnek illenek lenni. A francia késebb volna nem enni, mint nem csevegni, az éjszaki német énekel, de józanon, vannak, akik részegen.

Ip anyahelye a Bydeskútinak írt, de Búdöskútinak mondani szokott nevezetes familiának s a ház fiú- és leány-ága által bíratik. A háztetők magasak, mint a hollandiak. A görög a maga melegebb égszaka alatt nem félhete, hogy a hó be fogja horpasztani fedelét s annak magasságát úgy hagyá szélességéhez, ahogyan háromhoz áll egy, s mely szép ez az arányzat, látjuk a rézmetszéseken, és jobb ízlésű épületeink frontjain. Itt az úgy áll, mint hathoz az öt. S a nyomtatott szalmacsomókba nem kötve, villával hányatik a lécek közé s fekvé és nem haránt. Kéménye nincs minden háznak s az eszterha alól kiomló füst a szalmát feketévé festi, úgy hihetné az idegen, hogy a háztetőn láng fut végig. S a sok évi eső hornyolásokat ejt a szalmán, mint a hegy pataka a fekete agyagon, s ezek közül nem ritkán gyom növekedik.

Másnap alkalmatlan, de kies tájakon ment utam egészen Krasznáig, végig a sok épületű nagy falun, báró *Bánffy László* főispánnak lakóhelyén. Flóra bújálkodék gazdagságaiban, kertek valának a rétek és az út szélei, s a fél tavasz és fél nyár, meleg fuvalatai kedves illatokkal lebegének körül bennünket. Lányom minden nyomon kérte az inast, szállana le s kevés idő alatt szekerem tele vala bokrétákkal s virágfüzetekkel.

Kraszna oly közel van Szalárdhoz, hogy jó útban s ügyes kocsisommal, csontos, erős járáshoz szokott lovakon egy nap könnyen ide érhetek vala, de a sár s a Kraszna és Berettyó kiáradásaik, s a kerülés, me-

lyet Zovány és Nagyfalu közt emiatt tennem kelle, annyira elkésleltetének, hogy midőn megérkezem, kamarás és major nagy-ajtai *Cserei Farkas* urat s szeretett hitvesét, gróf *Haller Christinát*, a thesaurus leányát s egy minorita szerzetest, ki miséjét a háznál mondogatja, már asztala mellett lelem.

Házigazdám kevés hetek előtt gyógyula fel egy, rá két ízben esett inhidegből, s feje balszemének fájdalmai miatt kendővel vala általkötve, midőn hozzá beléptem. Boldog perce az életnek, melyben két barát, annyi esztendőök után ismét egymásnak karjaikba eshetnek.

Jól történt, hogy szeretett vendéglőimet ebédlőjünkben találám, hol semmi nincs, ami elfogván a szemet, beszélgetéseinket megszagghatá vala, mert aki látni szeret és látni tud, a grófné nappalijában ezer dolgot talál, ami lelkét a beszéd tárgyától félre ragadozhatná s feledtethetné vele, hogy az afféle a bevett renddel ellenkezik. Félttem ettől, s kértem ötöt, engedjenek itt maradnunk, s egy-két óráig.

Midőn végre általmenénk amoda, pillantásomat elsőben is a *Friedrich* busztje s a *Voltaire*-é voná magára, vagy igazában visszataszítá magától, mert ki nézhetné azokat egy ideális antik buszt szomszédjában? Festeni nem kellene szépítés nélkül, faragni annál inkább nem, — sa *Voltaire* irtózatosszája, s az darúnyak, mint maga nevezi:

Que ferez vous d'un pauvre auteur
Dont la taille et le cou de grue
Et la mine très peu jouffle
Feroient rire le connaisseur?

faragva még rútabb, mint festve. De egy szép alabaszter-medence, mely ha csak luxus cikkelyének s hiú cifrának tekintetik, nem érdemel említetni, annál inkább megragadá szemeimet; igen szép alakjával, oldalán domború munkában a lantos Ámor ül orosz-lánján, melyet *Monfaucon* és annyi réz után minden ismer. Cserei ezt sok egyéb holmival *Rostnak* lipsiai boltjából hozatá, s azt ugyan szükségtelen költséggel, mert a Bécs művészei a lipsiaiaknál nem állanak alább s a mesterség itt esztendőről esztendőre álmélkodásra érdemlő haladással gyarapodik.

Friedrichnek feje azon márvány papagályra emlékezteié, melyet 1805~ben itt már láttam vala s most azt ismét vágytam látni, illetni. A kised szelence azon öv mellett, mely a madár nyakát körülöleli, kistrófoltathatik. A király abban tartá orvosporát kálán jávai. A szelence alján látni a prussziai koronát és a *Fridericus Rex* első összefont betűit. E kincset az én barátom atyja, referendarius *Cserei Farkas*, egy magyar cancelláriai referendarius barátjától vette ajándékba, ki viszont egy óbester rokonától, s annak jeléül, hogy ez magát ennek óhajtása szerint viselé. Míg az én barátom élni fog, nem rettegem, hogy a magyar vitézségnek ez az igen szép bizonyosága idegen helyekre vándoroljon, de kérem a haza istenségeit, hogy a kincset nekünk azontúl örökre megtartsák.

Csereire csapatonként jöve szemeknek fájdalma, nyugalomra vala szüksége s hitvesét elfoglalák gondjai szeretett férje körül. Így fel valék hatalmazva, tetszésem szerint használni időmet. Legelőbb a metszett köveinek gyűjteményét vevém elő s azon csinos

edénykéket, melyek ide a *Wedgewood* műhelyéből jöttek, a római hamv-csuprokat, az etruszki és herculánumi edényeket, tengeri herbáriumát s a nemes kövek gyűjteményét, mely még most is, minekutána egy részét megkevesíté egy gyalázatos történet, kétszázhetvenkilenc darabból áll s a két indiák gyümölcsseit kemény tésztában s természeti színeikkel, mint a németországiakat Sickel öntögeti. A falon *Balechounak Vemet* után metszett zivatarát láttam, sok egyéb jó és nem rossz rezekkel s *Fittnek* két kis tábláját, olajban vaddal, madárral, rajta neve is és az esztendő, de ezt a gyakorlott szem a név és év nélkül is *Fittének* fogja ismerni.

Az eső hol ömölve, hol apróbb szemzésben egész nap esett. Kilesem az időt, hogy a kertet megtekinthessem s láthassam, mint növekedének meg ennyi esztendők alatt az ültetések. A szép sűrű, mely a kert kerítését az utca felé elrejti és amely elsőb itt létemkor csak serdültében volt, most teljes magasságban álla előttem, az olasz nyárok messzére lövelének fel az alantabb fák boglyái közül s kedvesen suhogának a szélben, esőben. Nem lehet ezen kilátni, hogy ültetése oly szent vadságot mutata, nem mint az a másik nyirbált falu, mely alatt a remeteház áll, s azt, aki ide lép, mivel sem szél, sem napfény nem éri, penészszaggal csapja meg. Egy kised tóban aranyhalakat s egy rekeszben ezüsfácánokat találtam. A liliodendron már oly vastag, hogy nemsokára viríthat; a catulpa dohány nagyságú leveleivel s az aeliantus glandulosa a maga kevély növéseben s rhus-szelésű, hosszú leveleivel s a gledicsia kised levélkéjével s nagy töviseivel gyönyörködtetek szemeimet.

Egy keleti platán alatt, melyet már öregnek nevezhetni, emlékkövet pillanték meg. Tudni akarám, kié a kő, s andalogva, semmit nem várva, a szép lombú fa felé indultam. Mely kedves meglepetés! A kövön ez állott:

Kétled-e, hogy lelkünk jár, vándorol? Ott fenn

Cato

S lány szívű Brútusz, itt Wesselényi valék.

Köszöném csillagzatimnak, hogy verselővé tevének. Hirdesse ez is tiszteletemet azon nagyunk iránt, kinél az ég kevés halandót teremt, még nemesebbet s ily tisztát.

Csereinek a botanica és a kertészkedés kedves foglalatossága s nem, mint sokaknál, kik azt csak játékból, vagy hiúságból üzik és éppen azért benne a nomenclatiónál tovább nem is haladának elő. Doctor *Baumgarten* úr, hazánknak egy nagyérdemű szász fia, ismeri mindenki szenvedelmét, mellyel e tudományt gyakorolja mind nagy ismeretei, melyeket ennek körében gyűjtött s egy még eddig ismeretlen csemetét *Silène Csereia* névvel nevezett el. Midőn én tavaly májusban Bécsben mulaték és egy napomat a szép-kúti kertben töltöttem, az ifjabb *Boós* úr hallá, hogy hitvesemmel magyarul szólok, dicsekedék előttem, hogy ismer egy magyart, ki kamarás és major s Erdélynek szélein lakik, de magyar hangzású nevét mindig felejtí s beszélé, mely gyönyörrel nézé ez azon csemetéket, melyeket ide ő és az atyja hozott a megalázott Párizsból s kedvezésit irántam még bővebb mértékben érezteté. *Klaproth* és *Wildenow* Berlinben leveleznek vele s ez sok természetmennyel szaporítá a krasznai kertet. Ugyanazt teszi azóta,

hogy az első meghalt, *Regnault* Párizsban, *Ottó* Berlinben, gróf *Canal* és dr. és prof. *Nowodworsky* Prágában, és a Brasiliából visszaérkezett *Wied-Neuwiedi Sándor* herceg s *Kraszna* a xeranthemum bracteatumot Malmaisonból vette. Én botanicus nem vagyok s az idegen tájak termései csak szépségüknél s különöségeiknél fogva vonják magokra szememet, de örömmel látom, hogy nemzetünk ez úton is halad másokkal együtt. Némely külföldi tudós úgy hiszi, s midőn Erdély hozódik elő, *Schlötzer* után, kinek elég módja vala tudni, hogy a dolog másként vagyon, azt mondja, hogy az emberiség itt ér véget, nyilván, mert a geographiai abroszokon Erdélyen túl már Moldvát látják. De midőn a *Csereiektől* vesznek levelet, csak mégis kénytelenek lesznek felkiáltani: Et heie dii sunt!

Kiséválék a kertből a gyönyörű rétre s örömmel néztem lovait, szarvasmarháit s bivalyait; ezek nem oly termetűek és szarvúak, mint a mieink, s *Cserei*, midőn csikait estve behajták, engem egy arabs eredetű csődörrel ajándékoza meg, de tőlem várván a nevet. Bülbülnek neveztem el (fülemilének), mert más arabs nevet alig tudok.

A bibliotheca mintegy négyezer kötetből állhat. Gyűjtéséhez mostani birtokosának atyja fogott volt, idősb fia, *Lőrinc*, német és franciaországi utazása alatt, pénz kímélése nélkül folytatá, hol, midőn a Broglie-háznak egyik leányával jegyben volt, meghala. De a gyűjtemény legnevezetesebb részét a ház a tudós *Kaprinainak*, a referendarius nevelőjének fogja köszönni, kinek halála után az egész kincs ide szállott. Bír a gyűjtemény egynéhány incunábulát és

princeps editioakat, sok magyar régiségekkel és amit látnom igen kedves vala, *Kaprinainak* olajban festett hü képét. (Itt a *Bethlen Farkas* históriájának keresd! kiadása, a cardinális és fejedelem *Báthori András* breviáriuma, a Don Quixot első spanyol kijadása.*)

II. LEVÉL.

Perjéig Krasznától mintegy másfél órányira nem jövék nagy bajjal, az út szántott és dombos, nem meredek földek közt mené. (Mit állottak ki ma lovaim, mit magam, nem képzelheted, s én szinte rettegek, annyiszor panaszlani előtted az út alkalmatlan voltát. De viszont azt a gyönyörűséget sem képzelheted, amit nekem a szép nap ada. Maga ez méltó vala, hogy ide jöjjek, hogy magamat ma kifárasszam. *Cseréimtől* kínos érzések közt váltam el. Rettegtem, hogy szemei engem többé meg nem látnak, ha utamat Kraszna felé veend is, melyet annyival inkább óhajtok, mert sem magával, az igen nemes lelkűvel, nem éltem ki magamot, sem nagy kincseivel. — Az eső mindig esett s mind inkább romlottak az utak.)** Horváti, a most meghalt statuum praeses, gróf *Teleki Lajos* birtoka, balra maradott, nem messze az úttól. *Cserei* ember küldé előre, hogy hat ökrök várna készen. E tájon lóforspontot az utas sehol nem talál s az egész Erdélyben egyedül a székelyeknél és szászoknál, — s amint a faluba beérek, az ökrök az utcán várának.

* Toldy kiadásában 166. 1.

** Tudományos Gyűjtemény 1817. II. 91. 1.

A hely egy beszke di faluhoz hasonlít s elfelejtett nyugalmas szegénység képét viseli. Hosszan nyúlt, noha nem nagy, s dombjairól sok apróbb patakok zuhogva ömlenek a nagyobbá, mely a helységen végig fut. Feküdne Helvétiaában a hely, *Gessner* nem pirult volna kalendáriumi részei közzé felvenni s ismerné egész Európa. Az ökröket befogták anélkül, hogy mi az oláhokhoz s az oláhok mi hozzánk szólának, mi, mert látánk képeiken, hogy nyelvünket nem értik, ők a nekik tulajdon rettegésök miatt. Szánás érzéseit támasztá bennünk látások.

Amint a hegy emelkedék, kiszállottam szekeremből, s gyönyörködve nézem mindenfelé az erdőség szép szakait s vissza meg visszatekintgeték a kedves fekvésű falura és a nagy kincsű Krasznára. Egy lovas, ki Kraszna felől jött s Bánffő-Hunyad felé igyekezett, utólére, leszálla lováról s tolmács lőn közötttem és oláhim között. Enyelegni kezdek velők, hogy őket felbátorítsam, felvidítsam, hogy közelebbre vonjam magam felé; hasztalan vala minden igyekezetem, nem tudtam semmi mesterséggel kikapni némaságokból.

Azt a szót, hogy Erdélyben oly hegyeket fogok mászni, mint a tokaji, nagyításnak vevém elindulásomkor, olyakkal szólván, kik Erdélyt látták, de most előre nézván Nyires felé s Kraszna felé hátra, nagyításnak többé nem vehetem, nagy nagyítás éppen ugyan nem vala. Csakhogy ez a bérce a Magyarországot és Erdélyt elválasztó Meszesnek, itt a maga csúcsainak sorában áll, mely miatt magasságát a szem fel nem veheti, lábain sok faluk foghatnának helyt. Meredekségét inkább is érzem ereszkedőn s lányom

enyelgései közt, ki kendőjét tele szedé virágokkal, anyja testvérei s egy szeretett barátnéja nevét sikoltozó, felejttem, ami ejesztgeté szemeimet. Végre egészen eltikkadva a legfőbb ponton valék.

Hah! Mily rezzenő pillantat! Elöttem fekvék az egész Erdély. És bár eléggé érezhetőleg önthetném szóba, amit láttam. De, ha a tájfestés szóval és nem rajzolatban mindig sikertelen is, minthogy az efféle leírások az iskolák szólása szerint, nem az idő, hanem az ür tárgyai: annak, amit mondok, ha leveleim megjelennek, lesz az a haszna, hogy segíhetek azoknak érzéseiket, kik e cikkelyt itt fogják olvasni. Megfordulék sarkamon, s valamerre tekintek, éjszaktól keletig s onnan tovább dél és nyugat felé, dombot láték és völgyet s úgy dombot és völgyet minden lapály nélkül, mint midőn a kertész spallérja tetejét zsinór után nyirdeli. A Kárpát ága, mely Késmárk mellől Máramaroson s tovább aztán a Székelyföldön megyén le Szeben és tovább Fogaras mellé, a távolság miatt elvesze szemeim elől, elveszének az, abrudbányai s hátszegi rengetegek is. Egyedül a Vlagyásza üté ki magát, amerre Belgrádot képzelhetem, a dombok és völgyök örök síkja közül s oldalain foltonkint fehérle még mostan is a hó. Szótlanul állék itt. Úgy tetszék, mintha valamely Isten egy magas kiálló pontról nézte volna sok ideig a habokban hánykódó tengert, s tündérbotjával egyet ütve, éppen most parancsolta volna, hogy a tenger azon alakban változzék földdé, de már benöve erdőkkel, melyben egy perc előtt hánykódó hab vala, s még előttem nem volt megteremtve az új föld embere, még nem voltak megteremtve állatai, mert innen nem vala látnom

semmi falut, semmi tornyot, semmi kalibát; a táj ember nélkül, nyáj és marha nélkül, madár nélkül volt.

Láttam hazámnak sok tetőjét s nem könnyen mulaszték el valamely alkalmat, hogy a legmeredekebb bérceket is megmászván, rólok körültekinthessek s ismervén a különbséget azok és ezek közt, elmondhatom: e látvány egyetlen a maga nemében s planétánknak talán semmi más pontján fel nem találhatik. A királyi Tátra, a budai, pozsonyi, tokaji, s csak az újhelyi tetők is, szebb tájat terjesztenek él a szem előtt, ott nagyobb és kisebb, hegyesebb és domborúbb hegyeket, messzire elnyúlt síkot, sok városokat és falukat, nyájakat és embereket látni s a hajókat vivő Dunát és Tiszát, az árkaiból messzire kiömlő Bodrogot s így a darab stafírozva van. Itt mindezekből éppen semmi. Magam valék itt lovaimmal, szekereimmel, cselédeimmal s ami rémítő az érzésben nagyon, az még nagyobbadék azáltal, hogy a nap is el vala rejtve s az ég egész golyóbisát felettem mindenfelé bús felhők borították el.

Messze mérföldekre terjede horizontom, s képzelhetni a kék szín mint vésze el, a feketés zöldön kezdve a veresellő, sárgálló fehérig, hol azt az égnek vég színétől nem lehet megkülönböztetnem. Ha, amit itten láték, tárgya lehetne valamely művész ecsetének, óhajtanám festené valaki. De az a bús és sötét egyenlő, minden változás nélkül vásznán, annál inkább rézbe metszve, nem tehetne kívánt hatást, mint égy tengerpart, és sziklák s hajó s légi perspektiva nélkül, s a *Claude-Lorraineket* és *Vernéteket*, kik egy alig érezhető rándítással tömérdek messzeséget

tudának átvinni darabjaikba, kifárasztaná. Itt magát kell látni az egyszerű, pusztá nagy természetet, s ily bús fellegzetek alatt.

Az eső, mely szerencsémre inkább csak harmatként permeteze, egyszerre nagy szemekben kezd esni s szekérbe ülénk, rettenetes meredekségeken ereszkedénk le a hegy oldalán s keresztül a kimosott sok árkokon. Végre elérem azon csinált utat, mely Váradról Kolozsvárra viszen s Pajknak s fekefetői útnak neveztetik. Lovaim, mióta Magyarországot elhagyám, itt nyargalának legelőbb.

A csinált út nem tárta sokáig s ismét nehéz helyekre jutottam. Messze földre még itt sem láték semmi falut, azok' a völgyekben épültek s a völgyek szűkek, csavargók. Közel egy óra múlva azután beérék Nyiresre s miként örvendek, hogy itt állást találtam a fogadó mellett, s mind állást, mind fogadót kettőt! De egyike s másika az utazónak csak annyiban használhat, amennyiben maga s cselédjei s szekere meg nem áznak. Ez így van többére a mi Hegyaljánkon is. Ha Kraszna tömött kosárral nem eresztett volna útnak, éhen mennénk vala tovább. Erdélyben bevett szokás a jól eltartott utast alamizsnával eresztetni tovább. Ez nálunk nincsen úgy s ez emelné Erdélyt, ha azt nem kellene mondanom, hogy mind itt, mind ott az utas, szabadon hajt be az udvarházakba s bizonyos, hogy bizakodása vakmerőségnek nem vétetik azon hátainkat kivéve, hol a honi jószívűség helyett idegen hidegség fogja helyt. S ilyen házaink vannak, de hála érte a christianismusnak, kevés számban.

III. LEVÉL.

Éhséget, szomjat, kemény fekvést és ami hasonló baj a szegény vándort érheti, én úgy tűröm, mint bármely más bűnben fogant halandó. De midőn harminchat óra alatt kell étek nélkül ellenni, azt végre az el nem kényeztetett természet is megérzi.

Eléhezve, mint Ugolino, az éhség mártírja, — mert Bogártelken, nem kapék egyebet juhtejnél és pityirkónál, (így nevezek ott álmélkodásomm és földi mogyorónak, amit nálunk hol krompélynak, kolompérának, hol kompérának, hol sváb dinnyének, hol gurulyának, hol bandurkának mond az ezt vagy szerető vagy finyasabb utáló magyar és tót köznép), egy órakor értem be Bácsra, s nagy öröm szállá meg a mi lelkeinket, midőn a szép falu közepén egy nem nagy, nem pompás, mindazonáltal paizs-cégérrrel büszkélkedő fogadót látánk meg. A paizsra fehér galamb vala festve s az szerencsés jósolatú állat. Most nem jósola szerencsét, mert minden kérésem, rimánkodásom mellett nem kapék mást igen fekete s igen rossz ízű kenyérnél, mely, hogy még egy harmadik is vessek mellé, igen kevés is vala; cselédim bort és pálinkát kaptak, valamennyi kellett. Hogy Bács a váradi úton fekszik s egy rövid posta az Erdély metropolisához, a dolgon semmit nem változtata. Fogadósom a város közelségével enyhítgeté kínjainkat, mely nem tehete egyebet, mint azt, hogy ott akadok emberre, ki megszán, s Isten nevében jól tart.

Utam Nyires óta hegynagyságú s meredek dombokon s olykor söppedékes vápákon inkább mint völgyeken ment s annyi baj és ínség közt még az az

örömem sem vala, hogy szemeim szép tájt láthassanak. A dombok oldala parázs föld, alja kemény agyag, s így midőn a felső föld ősszel és tavasszal magába szedi az eső- és hóvizet, a domboldalak a tetőn kezdve le lábakig s olykor képzelhetetlen távolságra is megindulnak s grádicsos repedezésekben a völgybe sippadnak. A szem pusztulásban látja a természetet, mely a mi Tokajunk táján a maga épségében és szépségében jelen meg mindenfelé. Az utas itt azt érzi, amit oly tartományon menvén, érzene, melyet ellenségi kezek pusztítottak el.

Nemsokára azután, hogy Nyirest elhagyánk, kifordulván egy keskeny völgyből, magam előtt látám Nagy-Almást, özvegy gróf *Wass Sámuelnének*, született gróf *Bethlen Rozáliának* nagy és régi lakjával. A hely asszonyát, Erdélynek egyik nevezetes leányát, nem lelem; most más jószágában mulata, de híres istállóját s a fedett pompás lóiskoláját megtekintem. A lovak természetekre és nagyságokra is nem egyenlők. *Bucephal* itt a fődísz. A szög szultán német nagyságú termete s kevés tüze gyanút támaszta bennem, hogy itt az erdélyi nem nagy, de tüzes kancák német ménekkal házassítatnak össze. Nem, fogom a grófné embereire, amit nem tudok, de ha ez így találna lenni, megtévedés volna, legalább addig, míg az erdélyiség egészen feledtethetné az idegen természetet, aminek már is meg kelle történni, mert a grófné istállóinak gyönyörű hámos lovait ismerem. Paripákat innen nem vala örömem látni, de Almás azokat is nevel.

II. *József* megtekintvén egyszer a herceg *Grassalkovics* istállóit, azt az intést adá a herceg embereinek, kik német lovakat akarának nevelni, hogy a

seregnél huszár alá is kellenek lovak s azt a cseh és német föld nem ad. A tanács üdvösséges s nemcsak lovakra nézve.

A kastély szűk völgyben áll s mögötte ismét dombok emelkednek. Egyfelől a kisdudvár tornya díszesíti a tájt, az hajdan a templom vitézeié volt, később *Bebek* vajdáé s veje, *Balassa Imrée* s erről a *Csákyaké*; másfelől a szép emlék, melyet a grófné meghalt szeretett férjének, közel a Kolozsvárra vivő úthoz, egy szomszéd hegyecske oldalán emelt. Az valóban szép s azért is szép, mert nem hasonlít kertjeinknek kisdudvár bábjátékaihoz: nagy diameterű hornyolt oszlop, félbe törpe, s rajta a hamvveder, körül fogva a tartóság symboljával, a kígyóval. Ily ízlésű, érzésű, gazdagságú asszonyságtól ilyen kelle várni. Gyászfüzek veszik körül három oldalát s ezek felől azt jövendölöm s egész bizonyossággal, hogy az emlék két oldala mellett nemsokára ki fognak vagdaltatni, talán az emlék mögött is. Elfednék azt egészen. (Felírásait a piédestal két oldalam gróf *Haller Gábor* excell., a kincstartó, dolgozá: az első táblán, és az utolsón, az enyéim állanak.*)

IV. LEVÉL.

Bácsnál vidulni kezdte a vidék s egy szőlővel beültetett dombon túl szélesebb völgyet láték nyílni, mint amelyen eddig jövének. Azt várom, hogy Kolozsvárt a völgy közepén fogom meglátni s a nagyon

* Toldy kiadásában 174. l.

elnehezdedett útban is két-három óra alatt ott lehetek. Azonban előfordulván a szőlőhegyecske mellől, nemsokára azután, hogy Bácsot elhagyám, előttem fekvék a Traján hatodik gyarmatának Clusa nevet viselő városa, melyet az oláh még ma is Kiúsznak hív; az a város, melyben a nemzet dísze, Mátyás született. Nagyult előttem a hely ez emlék által. Trajánhoz a Róma Caesarjai közt kevés hasonlíta s hány Mátyáshoz, a mi és a minden mások királyaik közt? A szőlőhely a Fellegvár dombja volt s ennek lábai alatt fekszik a semmi nevezetes, semmi rendes épületekkel nem díszeskedő külváros, a kis Szamos bal szélén. Kolozsvár pedig körülkerítve magas falakkal a jobbon. Túl rajta oly közelségben, hogy a városnak egyik része ennek lábát lepte el, ismét egy alkalmas nagyságú hegy kel.

Cserei megtaníta, hol keressem a *Wesselényi* házat, hol barátim várnak s ezen utasítás után arra nem vala nehéz rátalálnom. A gubernátor nem nagy és nem magas falú s mindkét felől dísztelen házakhoz ragasztott palotáját, hornyolt oszlopú balkonával balra hagyám, a nagy templomot jobbra s befordulok az úgynevezett Közép-utcára. Az ácsorgók álmélkodva nézének bennünket, midőn egy sötét zöld lakkú kocsis s a gubás kocsis debreceni szabású sötét kék új as laibliban, csillámló gombokkal, hasonló színű nadrágban, széles karimájú kalapban, négy, minden színből összeállított lovával s oly hámokkal, amilyeneket itt nem látni, előttök elhajtott. Barátim a ház előtt ülének. Közöttük volt kettő, kiket nem ismerem, gróf *Gyulay Lajos* és *Bölöni Farkas Sándor*, Don Carlosnak lelkes fordítója. A ház, mely nekem felejt-

hetetlen örömeiket készülni adni, ötödik annak baljára, ki a Hid-utcáról a Közép-utczára lefordul. Ügyünk későbbi barátinak e jegyzés nem lesz haszontalan. Tisztelet érzésével mennek el azon falak előtt, honnan Erdély és a magyar föld az Erdélyi Múzeum későbbi füzeteit vévé; — mert az elsőbbséget *Döbrentei*, egyetértve *Pataki Mózes* barátjával, a gróf *Gyulayné* házában kezdé kiereszteni, a plébánia során.

Báró *Wesselényi Miklósné*, *Miklósnak* anyja, kimment vala a háztól s így barátim engem a *Gyulay* szállására, a ház alsóbb szobáiba vezetének. A báróné *Pataki Mózesnek* halála után (1815-ben, január 25-én) egyetlen fiát, egyetlen gyermekét nem bízhatá jobb kezekre s maga *Wesselényi* nem kívánhata s nem kívána más barátot, mint az ő kedves *Patakija* legszorosabb társát, *Döbrenteit*. S minthogy ezt *Gyulaytól* elvonni sem nem leheté, sem *Wesselényi* nem akarhatá: *Gyulay* elhagyá a maga házát s barátjához költöze által.

Másnap, legelőbb is kanonok *Döme Károly* úrhoz menék, ki vezetve *Döbrentei* által, hogy később az új püspöknél tehesünk tiszteletünket, ki *Dömét* segéd-kanonokjának hozá be Izsákról, Komárom mellől, hol plébános vala. A püspök aszerint fogada bennünket, mint aki előtt tudva van, mindketten mely pályát futunk s mi örömmel fogadánk kegyének e bizonyosságát, mind személyünkre, mind kivált a szolgált ügyre nézve. Erdély *Batthyány Ignác* és *Mártonfy József* után ismét oly püspököt nyere, ki a tudományokért bizonyosan sokat fog tenni s a hazára új fényt von.

Kolozsvár nem nagyobb a nem nagy Kassánál, s fekvésére s épületjeire nézve össze nem mérkőzhetik Felsőmagyarországnak ezen legékesebb városával. Három legszebb utcái T formán vonulnak s tágasok és vidámok; az oldalutcák inkább, vagy kevésbé keskenyek, görbék, rövidek. Mióta Erdély f ökormány-széke (1790.) ide költözék, a város nevezetesen szé-pül, s nagyobb utcái már ki vannak rakva. Azelőtt nem ritka dolog volt a marhát sárban fetrengve látni utcáin. A Közép-utca kapuja előtt, mely a maga vártaházával s nagy táblájú órájával a németországi városok kapuira emlékeztete, tágas piac van hagyva üresen, hogy vásárai benne tarttassanak.

A nagy templomot, az említett három utcának csaknem közepében, *Zsigmond* királyunk építteté 1342-ben; *János Zsigmond* fél királyunk pedig a maga felekezetének, az unitáriusoknak adta. Az épület nagy stílú, de nem cifra s így annál szebb. Festés, faragás sem itt nincs, ami érdemlené a látást, sem a piaris-tákéban. A reformátusokéban nem valék, külsője nem sok jót ígér. (A collegium kiseded bibliothecája ennek rekeszében tarttatik; szűk, sötét, mocskos s grádicsain nem volna nehéz kezet, lábat törni. (Azóta szépen elkészült.)* A lutheránusokéban most rakták talpfalait a Híd- és a Magyar-utca szegletében. Az unitáriusoké, az azzal együtt álló collegiummal új és csinos. Harsogott az orgona a zsoldár mellé, midőn itt egy délután beléptem. Belől a templomban e felül-írás áll: „Az egyetlen egy Isten tiszteletére” s kívül: „In honorem solius Dei MDCCXCVI.” Templomnak

* Toldy kiadásában 176. 1.

felírás nem kell: kiki tudja, micsoda és ki tiszteletére épült, s bölcs parancsa volt a bölcsnek, hogy az a gyakor és szükségtelen emlegetés által ne profanáltassék.)* Úgy tetszik az építők talán megörvendenének a magyar pleonasticus szólásnak s ki akarhatná őket örömlükben megháborítani? Az nekik nem kevésbé kerül. De ugyanez áll nekünk más normájú keresztényeknek templomaikon is s nem kevésbé igazsággal. Sőt egyetlenegy híve a polytheista görög és a pantheista philosophus is s az elsőbb sok Istent azért tisztele, mert az egy munkáját meleg képzeletének szép tévedésiben többek közt osztotta fel; a másika úgy magyarázgatá magát, hogy hallója egyebet érte, mint amit amaz monda. De kell-e ott magyarázat, ahol csak érezni kell, és ahol érezni elég?

A gubernium az Erdélyben, ami nálunk a helytartó-tanács, de nevezetes különbséggel. Erdélynek nem lévén septemviratusa, hova a királyi táblán elítélt perek appelláltathassanak. bizonyos nemű perek ide hozattatnak, egy másneműek a cancelláriára. (A gubernium 1820-ban két részre oszlott: politicumra és juridicumra s emiatt consilliáriusai megszaportattak s a gubernátor mellé egy vicepraeses rendeltetett, borbereki *Fabján Dániel* excell., egykor consilliárius az erdélyi cancellárián, továbbá a Marosvásárhelyen ülő királyi tábla praesese.**) Tanácsnokjainak titulusa az illustrissimus és excelsi regii gubernii consiliarius actualis intimus; a secretariusok magnificusok. Mert ez a test megtartá hajdani méltóságát, melyben a fejedelmek alatt, mint Erdélynek országló

* Toldy kiadásában 177. 1.

** Toldy kiadásában 177. 1.

tanács állott. S nem ezek a tanácsnokok lesznek főispánokká, hanem a főispánok kormányzékeni tanácsosokká, még pedig úgy, hogy mivel Erdélyben egy személy két hivatalt nem viselhet, aki consiliariusá emeltetik, lemond viselt főispánságáról, maga a gubernátor sem főispán. A tanácsnok esztendei fizetése 2000, a tizenkét titoknoké 1200, a két utolsóbbé 1000, két concipistáé 800, nyolcáé 600 forint.

A kormányzék háza az, melyben egykor jezsuiták laktak. Azt *Mária Theresia* convictussá tévé. Az ülések azonban a gubernátor nagy kora s gyöngéledő egészsége miatt, ennek házánál tartatnak. Amott az expeditura, exhibitura, exactoratus, a cassa s a régi és új archívum. Tágas épület s érte a tanulás fundusának, 3000 forint esztendei házbér fizettetik. A nemes ifjak a seminarium épületébe szorítottak.

Az országié kormányzék *I. Leopold* által Gyula-Fej érvárra vala rendelve, *VI. Károly* meghatározá, hogy állandó helye Kolozsvár legyen. De 1743-ban Szebenbe költözött vala által az oda rendelt országgyűlés miatt s annak elosztásakor ott feledtetek. A török háború 1788-ban nem mindig folyt óhajtott szerencsével s az ország levéltárának egy részét tanácsosnak tetszék beljebbre szállítani a szélektől. Erdély is *II. Józsefnek* köszönheti tehát szerencsését, hogy kormányzéke a hon első városában foga lakást, mint Magyarország, hogy az ezzé Pozsonyból a hon közepére, Budára hozatott által.

Gubernátor gróf *Bánffy György*, egy kisedet természetű, kedves arcú úr, fekete prémetlen mentében jöve ki vendéglátójába, elhintve a *Szent István* és *Szent Leopold* csillagjaival s a polgári aranykereszt-

tel, s magyarul szóla velem. Gyengélkedő egészsége s öreg kora tiszteletemet iránta érzékennyé tette. Nem csudálhatni, hogy ez az úr közönségesen szeretetik. Senkit nem nyom s akik alatta szolgálnak, fíjajként tekinti. (Úgy beszélek előttem, akik azt tudhaták, hogy ő és cancellárius *Teleki*, nem szerették egymást s annál szebb, hogy mindketten szeretvén, amit szeretniük kelle, magányos indulataikat a köz dolgaiba által nem vitték s annak mindketten boldogító géniusai voltak.)*

Sok hivatalos irományit láttam, melyre neve egy kézvonását híven követő bélyeggel van nyomtatva, de aki nevét ezekre nem írja, saját kezével ír meg hosszú meleg választ *Gyulay Ferencnéhez*, midőn férje, a gróf elhala. Azok a bélyegzett aláírások akkor tétetnek, mikor egészsége gyöngélkedik.

Mióta Erdélybe beléptem, magyartól még nem hallottam egyéb szót, mint magyart, de egy magyarországi valaki itt is németül szóla velem s barátim biztatnak, ezt fogom majd mondani, mikor Erdélyt idehagyom is. Bejártam Erdélyt, s kénytelen vagyok vallást tenni, hogy barátim igazat jövendöltek: kivévén a szász földet, velem a külföld nyelvén senki nem szólott, de igen magyarul a külföld szülöttjei.

S itt a társasági együtt létekbén is valami szívesebb, melegebb van, mint hazánknak korcs tájékin. A tizenhárom magyar s öt székely vármegyéből álló országban, mindenek ismerik egymást, holott némely helyeken a rokont is idegennek szeretik nézni. (Atyám, apám, anyám a nevezet, mellyel a gyer-

* Toldy kiadásában 178. 1.

mek szüleihez szól s együttlétekben szüntelenül cseng a mélcás bátyám vagy öcsém uram, s mélcás né-ném vagy húgom asszony. Az igen bátor bátyám s öcsém uram s a hideg uram öcsém s rettegő uram bátyám, így meg vannak nemesítve, vagy elkerül-tettek.

Csak vallást kell tennem előtted, hogy Erdélyben két-három helyt álmélkodva hallak, hogy én magyarországi magyar oly jól tudok magyarul, mint Ők s ezt egy fiatal tisztviselő nekem komplementként mondotta. Ha nem láttam volna, hogy sohasem hal-lotta nevemet, elmondhattam volna, hogy azt némely társaim; nem vallhatják, de az a gondolat, hogy én is könyvgyártó vagyok, elnémít mindig. Szomszédja az asztalnál megillenté könyökével s képezed, mely zavarodásba jutott. Most, minekutána a nagyon el-öregedett, elgyengült gubernátorról halála után; sza-badabban szólhatok, el lehet mondanom, hogy ez is csudálkozva hallá, hogy magyarul öltözött lengyel vendége oly derekasan megtanulá nyelvünket, pedig felvezetőm nevemet -nszky végzet nélkül ejtette. De a püspök, hazánknak tiszteletes primása, midőn nála, itt és Fej érvárt, udvarlásomat tevém, tudta, mely ügyet szolgállok.*)

Consiliárius *Kenderest* a maga látóját a *Bárányi Gáborokra* emlékezteti. Megpillantása növelte, nem fogyasztotta régi tiszteletemet iránta. Szobájának falait elborították a Magyarország vármegyéinek abroszai s itt függ az Erdély magyar metricuszainak triásza olajban festve, nem szépen, de híven: *Zsom-*

* Toldy kiadásában 179—180. 1.

bori László oly arccal, amelyet versei képzelgetnek s *Buczy* és a meghalt piarista *Elekes*. Erdélyben *Kenderesi* vala az, aki pártfogásába vévé a rimetlen verseket, ő az első, ki a mi Virágunk érdemét méltólag érzé, ő az első, ki az Erdély ifjait Virágnak követésére buzdítá. Valami tudományi ismeretek terjesztésére tartozik, mindabban részt vészen, mindazt telj es erővel segíti. (Ő támogatta, segítette, ő hozta tekintetbe a jobb főket; ő hintegette fáradhatatlanul a jó magvát, mely később fog virágra fakadni. És ami egyike az ő legszebb érdemeinek, híven szerette felekezetét, s távol vala azoknak hamis játékatól vagy tévdésöktől, kik, nem akarván igazságtalanoknak tetszeni mások iránt, magok iránt lesznek azok, de felekezetének szeretetét a jó szeretetének gyönyörködve volt kész mindenkor alája hajtani s a ruha színét az emberen soha nem tekintette. Meghalt az Erdélynek felejthetetlen férfiú 1824. április 26-án. Született 1758. november 17-én. Képét *Nagy Sámuel* metszette, mint a gróf *Teleki József*ét, és a *Telemach* fordítóját is s mindezek, a festő által, nincsenek rosszul eltalálva. Amely képe a „Tudomány. Gyűjtemények” egyik kötete előtt áll, úgy *Kenderest*, mint te vagy én.)* Általadnám neki prof. *Vályi Nagy Ferenc* úrnak üdvözlését s jelentem, hogy ez a mi közös barátunk, az *Iliász* XIX. énekével már elkészült, s nem sok hónapok múlva az egész hőskölteményt bírni fogjuk; de elmondám, hogy az *Iliásznak* egy más fordítása is készül, hogy annak első énekét *Vályi Naggyal* én közlöttem és hogy a szeretetreméltó em-

* Toldy kiadásában 185. 1.

ber annak minden szerencsésebb helyeit általvette s óhajtja, hogy *Kölcsey* az övét megelőzze. E munkára a consiliárius és a már kihalt kormányzékai titoknok, *Kanyó László* által *Döbrentei* kereté meg a mi barátunkat, ez látá, hogy a munka meg fogja ölni, de nem volt ereje a kívánságot megtagadni, attól, akit anynyira szerété. Sokan kárhoztatják a nemes buzdítókat, mert *Homer*, amint hiszik, még most hamar van, s ez csak fél értelemben való. *Homer* most még nálunk nem kap olvasót, de mégis kap s ez a néhány többeket csinál s az mindig szerencse, s az újabb fordító megkönnyítve fogja találni munkáját a *Vályi Nagy* dolgozásai által. A consiliárius Hunyadnak főbírája vala s diétái követje, s annak mutatá magát, akit onnan ide által kelle hozni. (Oly fényt vona magára lelke, tanulása, ékesen-szólása, munkássága, szent érzései által, hogy a kormányzéknel előbb titoknok, majd tanácsosnak nevezettek. Azóta ő is kihalt. Egyenessége, mely nem mindig jár sajátságok nélkül, olykor, amint vádoltatik, az élességig ment, s a lelkes férfi magát új meg új összeütődésekben látta mindennap. De a szertelen érdem itt is meghaladá a kedvetlenségeket s *Kenderest* közönséges tekintetben álla és még azoknál is, kiknek ellene méltó panaszok volt. A jót, kivált, ami fényt hoza nemzetünkre, segélé teljes ereje szerint. Innen az, hogy őt *Kovachich* annyira tisztelte, hogy *Fessier* levelezett vele Sareptából s történeteink megírásában tőle kért majd segélyt, majd világosítást, hogy *Benkő* s Erdélynek egyéb tudósai, őtet barátjuknak, védőjüknek, boldogítójuknak tekintették, de éppen ez által olykor el is hitetek vele, hogy a jót elég sze-

retni. Poetai ihlet és poetai izlés neki nem jutott nagy mértékben, mint mélység nem, hogy a *Kant* tanításait bírálhassa; mindamellettt ebben és abban tiszteltetni akará ítéleteit s meg nem foghatá, hogy másnak lehessen igaza.)* Hagyd azt vetnem a mondottakhoz, hogy házánál egy pár gyermek növelkedik, fia és leánya, kiknek lángoló orcáikat látván, a beteg is egészségre éled.

Gróf *Teleki József et*, a koronaőr *József* fiát, végre nekem is örömem vala meglátni. Nagyatyjának Lászlónak testvére, a cancellárius, sőt maga az anyja is s ez éppen cincinátusi kevélykedéssel oly képét festék előttem, hogy mostani útamnak egyik legbecsesb szerencséjét meglátásában keresem. A reform, collégiumból jöve, melynek inspector-curátora, s kezénél fogva hozá vele nyájaskodó fiát. Komolyabb ifjú férfit nem ismerek, mit mutat tehát e komolyság mellett gyermekének enyelgése az utcán? Eddig bírája volt a királyi táblának Maros-Vásárhelyt, a báró *Jósika János* hunyadi főispán s *Katona Zsigmond* kövárvidéki főkapitány urakkal kevés előtt neveztetek ki kormányszéki tanácsosnak s Erdély nem ellenkezik szerencsésebb választásra. (Kilenc hónap múlva halála hírért hallám. Élete utolsó napjait az 1817-iki példátlan éhségben a szűkölködők táplálása által tévé ragyogóvá; néhány ezret áldozta e célnak s példája társaságba füze másokat, kik aztán a Rumford levele által érdemlék meg a polgári koronát)** Elmondván, amit Erdélyben mindenfelé hallot-

* Toldy kiadásában 184—185. 1.

** Toldy kiadásában 181. 1.

tam, szavam nem annyira a három nagy férfit magasztalja, mint a szent hazafiségű kormányiszéket.

A gróf birtokosa azon háznak s én itt valék nála, melyben *Bocskay István* fejedelem született. Egy régi kő a maga hosszú ízetlen felírásával hirdeti annak a történetét, aki itt a ház kapuján belép, mert, hogy a márvány el ne máljék, a kő ide van a falba becsinálva.

Közel ehhez állott s Heltai szerint szembe az óvári utcába menővel, így tehát ahol most az ispotályt leljük, az, hol horogszegi *Szilágyi Geréb Erzsébet* Hunyadi János vajdának és magyarországi gubernátornak 1440-ben, március 27-én, *Mátyás* fiát szült s hazánknak egy nagy királyt, a világnak egy kora felett nagy embert.

Kevés lépésnyire innen a nagy templom körül, ablakival a templom és Közép-utca felé, melyben *II. József* szállásola 1772-ben, s a mostani gubernátoré a Hid-utcán, melyben 1817-ben, most uralkodó fejedelmünk s virtusai miatt is tisztelt hitvese *Karolina Augusztá*, bajor királyi hercegné töltenek néhány napokat, a maradék szent érzésekkel fogja mindenikét tekinteni, s áldani a jók, a nagyok emlékét,

A református collégiumban most tartatának az examenek, az alsóbb osztályok egyik tanítója felhozá seregét, megállá zöld ágakkal felcifrázott polcozatján, köszönté a felgyült sokaságot s előadá, miből fognak kikérdezteni tanítványai. Az említett tárgyakran egyike volt a görög nyelv. Minthogy némely házaknál be valék jelentve, s emiatt sokáig nem mulathaték, óhajtám, bár minél előbb ez vétetnék elő. A

tanító egyéb tárgyaknál talán tovább is mulata, mint kelle s minthogy a magyarázott íróban előfordul a *Kynoscephalae*, titkon megkérem *Szilágyi Ferenc* urat, fejtené fel a szót. Hogy hátulja fejet teszen, azt a felszólított társainak messzire elhallatszott sugdosásaik után meg tudá mondani, de hogy az eleje ebet jelent, hogy a kynos első esete kyon, és hogy a deák canis, a második esetből ered, azt az elnémult sugdosok helyett a professzor úr vala kénytelen elmondani. Jele, hogy az ifjak tanulják e nyelvet, mert parancsoltatik, de hogy nem értik, miért kelljen nekik tanulni, ami nélkül atyáik ellehetek.

Özvegy báró *Dániel Istvánné*, előbb báró *Bornemissza Pálné*, született gróf *Mikes Anna* excnál két barátom vezeté fel. Nyolcvan esztendő s tíz év óta szemei egészen el vannak sötétülve, nagy lélekkel tűri a csapást, s vigasztalását a vallás tanításiból veszi, melyhez azon okokon túl, mélyek másokra is illenek, annál erősebben ragaszkodik, mivel az, melynek most tagja, más mint, amelyben neveltetett s elsőbb özvegységéig volt. Templomba nem járhatván, házánál tart prédikátort. Behunyván szemet arra, ami reám nem tartozik s egyedül azt nézván, hogy itt szenvedőt, nyugalomban szenvedőt fogok látni, magam is az emberiség legszentebb érzésivel léptem elébe. Vezetőim neki vérei, minléte iránt tevének kérdést s ő a bibliának egy helyével adá feleletét, mely érezteté, hogy a szent hely nem eltanult monda volt, hanem saját érzésének szerencsés festése. A szenvedő közelebb érzi magát az istenség kezében s ezen érzés vigasztaló, emelő. — Ez az asszonyság nemért németül s *Molnár Borbálát* házánál tartja,

hogy számára fordítson holmit, ami aztán asszonyának felolvastassék. S így ezen általam mindeddig nem ismert földimet is, (mert ez a poetriánk *újhelyi*), meglátám vala, kit korunk asszonyírói közt mindig megkülönböztetéssel fog nevezni literatúránk; ötét természet, szenvedés és az *Édes Gergely* vezérlései tevék verselővé.

Gróf *Komis Ignácné*, született gróf *Teleki Annához Buczy* vezeté fel. Ez az asszonyság leánya az egykori kincstartó *Teleki Károlynak*, kinek nevét Erdély soha sem fogja meleg tisztelet nélkül említeni, mind polgári érdemei, mind hűsége, mind tudományos műveltetése miatt, az ő örömei a római classicusok voltak s úgy neveie leányát, hogy örököse legyen lelkének, s meglett, amit óhaj ta. *Serviliának* az volt kevélysége, hogy ő *Cátónak* húga, *Brutusnak* anyja. A grófné, atyja s Pál testvére nézve a szót már elmondhatja, a másikat Mihály fia által el fogja.

Buczy és egyéb barátim nem mondának sokat ezen lelkes és lelkével csillogni nem akaró asszonyság felől, másnap elhagyá Kolozsvárt. Annál több okom vala tehát örvendeni szerencsémnek, hogy láthatám. Aztán az én lelkem ritkán van felmelegülés nélkül, midőn *Telekieket* látok, a cancellárius s *Domokos* fia s koronaőr *József* s ennek hitvese s két fiai, leánya báró *Prónay Sándomé*, s *Klára* testvére, generális gróf *Wartenslebenné* miatt, kinek 1807-ben meghalt László testvéröcsém, oberster a *Davidovits* nevet viselő gyalog magyar seregnél, azon szerencséjét köszönheté, hogy házánál kezdvén katonai pályáját, oly rendhez szokott, oly tiszta erkölcsiségű embert, oly nagy katonát tehete példányává. S a

Teleki-ház vagy tudósokat vagy tudománykedvelőket ad a hazának s eddig is nagy számban.

Azalatt, míg itt mulaték, *Döbrenteinél* összegyülekezének, akik az ő Múzeumában részt vettek s így örömem vala látni literaturánknak két fér fiát, kinek egyike a pályát régen elhagyá, a másik pedig oda most lép fel. Báró *Nolácz József*, (meghalt 1822-ben, ápril.) és kormányszéki titoknok *Inczédi László* urakat. (Amaz együtt szolgálta a testőrző seregnel *Báróczyval*, *Barcsaival*, *Bessenyeivel*, *Czirjék Mihállyal*, az *Abelárd és Helóiz* cifra leveleinek cifrabeszédű és hosszú-beszédű fordítójával; ez Göttingát látta és Párizst s azon nevezetes időszakban, midőn az első consul májusban 1804. császárnak kikiáltott. Az öreg *Nalácz* még eléggé erősnek érzé magát, az ifjú *Wesselényi* kezéből, ki most vészen leckéket a szabadalkozásban, kivenni a rapiert s végig tartá vele gyakorlását. De, aki a vadbajuszú öreget meglátja, vastag gyászában és emiatt durva prémjével, ki hihetné, hogy ez egyike vala nemzetünk szép ifjainak a *Therézia* palotában és hogy *Euphémiát* ez szólaltatá meg magyarul. A lelkes öreg előttem nem szikráztatá tüzét, de egy-két szava fenn fog maradni emlékemben, míg az tőlem egészen el nem távozik. Jó fej, jó lélek.)* *Inczédi* most készít egy szomorújátékot, *Kemény Simon* cím alatt. Ez a *Kemény* látván *Szent Imrénél* (Gyula-Fejérvár mellett, 1441-ben), hogy a török *Hunyadinak* elfogását vévé célul, sok kérelme után reá veszi a vajdát, engedné, hogy öltözetébe kelhessen, magát a honért és ő érette feláldozhassa s így dicső halállal vesz és haszonnal,

* Toldy kiadásában 182—183. 1.

mert az ellenség közül húszezer marad a csatapiacon s a mieink teljesen győznek. *Hunyadi* teljesen ki van mentve az alacsonyságtól. Amit a darabból olvastam, jól van dolgozva, motiválva, de nem tudom, a mese ad-e elég anyagot, amiből egy nagyhangzású szomorújáték szövődhessék.

Ezen szép gyülekezetben látám kanonok és kolozsvári plébános és most kormányzékai tanácsos Szabó *János* urat,- a mindenek által nagyon szeretett piarista vicerector *Korost*, itt a lutheránus ecclezsia predicatorát, Liedemann Márton, kevés hónapok előtt még lőcsei rectort, itt a megnevezett prof. *Szilágyi Ferencet*, kinek kedves külsője aszerint nyer szívet, ahogyan mély tudományai s lelke miatt közönségesen szerettetik; a lyceum s reform, és unitár, collegiumok professorait s az utolsóbbnál histor. prof. *Molnos Dávidot* Thucydidesnek fordítóját, és a még gyermek *Kelemen Lajost*, kit a Döbrentei példája nyert meg literatúránknak, mint a jelen nem volt ifjabb *Szilágyi Ferencet*, *Rákosi Sándort*, *Szigethi Mózeset*, *Füzesit* és még ötöt.

(Erdélynek szabad dicsekedni, hogy literatúránk gyümölcsei annak felvirradásában itt termének és nem nálunk, nekünk, hogy a jobb ízlést s nyelvünk igazi csinosodását nem ők adák, hanem mi, ha tudniillik a számból *Báróczyt* és *Baróti-Szabót*, ezt a rómaiak, azt a franciák követésében, kiveszem. Némely házak férfi- és leánygyermekai fordítgatának, nevelőiknek s szüléiknek felvigyázások alatt s olykor ezeknek segédjökkel is s atyáikat nem tartóztatá fonák szégyenlés, a gyermeki próbát sajtó alá ereszteti. Belisart ketten fordíták; itt adá Cidet *Teleki*

Ádám; itt kesergé atyjának s kedves testvérének halálát *Teleki József*, egy felejthetetlen elegiában, mely legalább folyó szép beszéde, könnyen ömlő versei s philosophiai s politikai leckéi által érdemié, hogy közönséges tapssal fogadtassék s *Teleki* sok ideig első, sőt egy verselőknek tartatott s az idegen íz gyűlölőinél a *Cid* fordítóját is elhomályosította; *Gyöngyösi János* itt írta rímes disticheit, míg nálunk a szép nemében alig találtaték egy-két író, kit a nemzet ismerni akara. S az erdélyiek, hívek a szokáshoz, úgy hitték, még mindig van valamely hiánya nevelésöknek, ha gyermekeiket a külföldre ki nem küldik, amit mi igen kis számban cselekvénk. Az erdélyiek így, ha nem tanultak is, láttak, hallottak, könyveket hoztak haza, olykor rezeket, metszett köveket; fitogtatásul talán magokra nézve, de másoknak nagy hasznokra.)*

Kolozsvárnak vagyon mestere a szabdalkozásban, muzsikában, francia nyelvben. A rajzolásban Kettő van: prof. *Neuhauser Gottfried*, a normális iskola mellett, (testvére *Ferencnek*, a szebeni professornak, kit 1805-ben Zsibón találtam, a szálát festve s a szobákat s ezeknek egyikét vászonra olajjal)** és professor *Nagy Sámuel*, a ref. collégiumban. (A portrékban régóta bővelkedő Erdélynek arcfestője most nincs, s azt neki *Bergmann* ad és *Avenáriusz*, vagy ha valamely utazó ide érkezik s Erdélynek ezen egykori szerelmét nem kellene felejtetni, ez az első lépés a mesterség gyarapításához.)*** Ez született Enyeden,

* Toldy kiadásában 183—184.].

** Toldy kiadásában 186. 1.

*** Toldy kiadásában 186. h

1783. február 7-én, s Bécsben kilenc évig tanulta a mesterség több ágait. (Az nem művészségre vezet, hanem művészi polyhistoriagra, minél nincs veszedelmesebb; nem, mivel maga akará úgy, hanem mivel tőle az kívántatott,)* Antiochusa s Sztratonicéje, melyet *Füger* után tuschban mosdalt, jutalmat nyere. (Mivé nem válhatott vala a lelkes, ügyes férfiú, ha egy ágnak adhatta volna magát! Most a kalligraphiában ad leckéket s midőn Bécsből megérkezék, kénytelen vala falakat márványozni, hogy élhessen.)** Iskolájában néhány gipsz-öntvényeken kívül semmit nem láthatni és így ott semmi sincs, amin tanuló gyakorolhatná látását. Egy-két ifjú kaligraphiai mustrákat készíte az examenre. Abban *Bedő*, *Gyulai*, *Farczádi*, *Farkas* togátusok oly előmenetelt tevének, hogyha egy ág mellett maradnak s a művészi polyhistoriag veszedelmes útjára nem csapnak által, hazánk nem egyedül a *Juncker* és *Karács* nevével fog kevélykedhetni. Amaz pozsonyi, ez püspök-ladányi születésű.

Schmelzer szobrokat ügyesen farag s még ügyesebben fogna, ha tőle nemcsak szobrok, hanem szép szobrok is kívántatnának. *Szimon* még jobban gyűrűköveket, réztáblák és antikok után és mivel a sok gyermekű atyának az nem ad elég élelmet, pecsétnyomókat. Egy éppen nem nagy carniolján, melyet Petersburgból vett hagyás után készíte, egy nyargaló vitézt látni francia körülírással, mely azt hirdeti, hogy német birtokosa, *lelkét istenének, életét urának, szívét kedvesének* tartja, mint igazi lovanc.

* Toldy kiadásában 186. 1.

** Toldy kiadásában 186. 1.

Ló, lovanc, az igen apró s igen olvasható betűk nem lehetnek szebbek. Bohó perigraphiája nélkül irígyleném a követ orosz-német-francia birtokosának.

Typographiája a helynek kettő van, de azokról 1816-ban nem volt jó szólni. Mely betűk, mely papiros, mely ízléstelenség minden tekintetben, és mely rettenetes incorrectió, de íme el van törölve e szenny is (s egy magyarországi írónk nem mondhatja többé, amit egy Erdélyben nyomtatott munka megpillantására monda, hogy ez a föld nagyon szereti az „antiquitást”. Az 1823-ban ki jött tiszti-kalendárium már szép metszésű betűkkel van kiadva s a chirurgus és protocollum többé nem chyrurgus és prothocollum itt;)* az Anacharzis utazásai a legkényesebb ízlést is kielégíthetik, ha tudniillik az orthographiára néhol behunyjuk szemünket. Annak fordítója s kiadója polgári koronát érdemel. Bár a könyv minden háznál találatnék.

Könyveket *Filtsch* galanterie-árusnál találni. Rendes látni, mint állanak itt egyedül a filchükkel, bijoukkal, piros és fehér kenőcsökkel, porcellánnal a kötetlen és kötött bibliopolai portékák. De *Filtsch* lehetne annyi tekintettel a magyarnyelvű város iránt, hogy árulna magyar könyveket is, melyet a vevő a németül nem értő *Guttmannál* talál.

Színjátészoí Kolozsvárnak nyárban nincsenek s a játékszín még el nem készül egészen (már el van), sok munkába került meghaladni a gátlásokat. Annak történeteit a toldalékban.

* Toldy kiadásában 187. .

V. LEVÉL.

(Gyönyörűségeim Kolozsvárt úgy tolták, üzték egymást, mint a mágiái lámpás festései, idő kell rá, míg azokat magamban elrendelhetem, tisztára hozhatom. Ez a hét nap valóban életem legszebb napjai közé tartozik s vádlom sorsomat, hogy a jó földet hamarább nem láttam.)

Ha mi közénk jönne egy vendég, mit tennénk mi vele? Hideg nyájassággal fogadtatnék, a ház ura eszébe juttatná magának táncmestere leckéit s mit Madame Etiquette első nevelőjétől tanult; ebédünkre, kávénkra, ozsonnánkra s kártyázni, kocsizni hívnánk meg s inkább kívánnánk láttatni vele magunkat, mint ötöt mulattatni. Engem itt sem a Herr Tanzmeister, sem a Madame Etiquette tanítványai nem kínzának el, ahelyett itt az a szerencse ére, hogy nagyok, kicsinyek, felvidult arccal jöttek felém, midőn nálok magamat fölvezettetém, vagy, amit még örömebb teszek, ahol a rend nem tiltja, magam nevezem meg magamat s egy indulatos megölelés, egy meleg kézszorítás, ellenére a táncmesteri leckéknek, azt mondotta nekem, hogy régen ismerjük egymást, hogy keblünkben egy láng ég. Így fogada *Kenderest*, már leveleink által rég óta barátom, így a tiszteletes öreg *Fricsi Fekete Ferenc*, egykor bírása a királyi táblának; így egy nagy tekintetű ember, ki az én *Daykám-mcd* együtt neveltetett a pesti semináriumban s az én *Daykám*at szerette, így egy tiszta fejű, tiszta lelkű más férfi, barátja *Síposnak*, a bölcsnek; így egy más tudós, kit szeretetreméltó szerénysége ajánl, mint mély és széles ismeretei; így egy nagy tekintetű

asszonyság, ki előtt kevélykedve omlanék térdre, hogy elmondjam neki, mint imádom lelkéért s atyja nagy fényéért, ha (azt tiszteletem engedné.

Wesselényi, Velencéből jöven, 1814-ben, felém kerüle az ő Patakiával, kit ekkor láttam legelőbb s feleségem, elnézván a két nem tanítót és tanítványt, hanem egymásra oly igen méltó barátot, őket *Carlos-nak* és *Pózának* nevezte el s a kettő elhűlve s örömmel elhűlve fogadá el az igen szerencsés elnevezést.

Alig ménének el tőlünk, midőn vesszük a hírt, hogy *Pataki* elhala s könnyek siraták a szeretetreméltó ifjú férfit. Tisztelnék ismerém most régóta ágyban sínlő s igen érzékenyen megbántott atyját megtisztelni látogatásommal s a szenvedés által még tiszteletesebb öreg ágya körül eltöltött óráim religiói tett vala, nem a szenvedőnek adtam vigasztalást, hanem szívemnek táplálatot. örvendve jegyzem meg a még akkor ifjú *Wesselényiről*, hogy ő a testet Kolozsvárról Zsibóra küldé ki s megnyerte nagylelkű anyjától, hogy nevelő barátja, atyja mellé temettesék; örvendve, kevélykedve jegyzem meg, hogy a koporsót Erdélynek első emberei vitték a szekérhez és hogy azt sok fényes szekerek kísérték a határig. Mít teve egy nemeslelkű a megszorított ház egyik tagjával, azt elmondanom nem szabad. Az ily jelelések ismét életet adnak a misantropiára hajlani akaró szívnek.*

Döbrentei négy ökröt fogata szekerembe s felvonata a Feleki-tetőn, mely Kolozsvárnak külvárosa mellett emelkedik. Mi négyen: ő és *Gyulay* s én és a

* Toldy kiadásában 189—191. 1.

lányom, hat szép szürkén hagyánk oda a várost. A kapaszkodó nagy, s útja száraz útban is alkalmatlan. A hegy oldala fel vagyon vagdalva a szekerek nyomai által, mint a mi alföldi nedves lapályainkon, hol az út nem ritkán harminc s még több ölet foglal el.

Felek oly közel a fővároshoz, a sippadó hegy tetején fekszik s annyira szegény, amilyennek a Vlagyásza alatt fekvő falukat képzelhetem, melyeknek lakosi csikonyi nagyságú lovacskáikon hordják széjjel Biharban, Szabolcsban, Szathmárban faedényeiket, oly formán megterhelve ezekkel, mint a tót, mikor hátára szedi szitáit, mert a zordon helyeken ez minden keresetök. A falut oláhság lakja, s az, egyedül az okozza szegénységüket. Amely nép nem ismer boldogságot a maga pálinkáján kívül s képzelete sincs a lélek szükségei felől, az századok múltával sem fog előbb menni. Tegyük sorsát szerencsésebbé, adjunk nekik iskolákat, adjunk nekik oly papokat, mint újabb orosz papjaink, kik most lépnek ki a nagyszombati nevelőházból s a dolog itt is menni fog. Míg az nem lesz, a feleki oláh, ha természetesen a heti vásárokon nagy áron adja is el, az első pálinkaárusnál hagyja, amit beveve, kivált midőn elkeseríti a böjt.

Míg túl Feleken, egy Kolozsvárról elhozott írást olvasgaték, lányom figyelmessé teve, hogy utunk mellett szokatlan formájú kövek teremnek, henger és gömbölyű alakra simítva a természetől. A gyermek emlékeztetése nekem valóban igen kedves viala. Ezekből szelik itt, amint *Döbrenteitől* hallám, az oszlopokat és egyéb faragványokat s a nagyalmási emlék is innen rakatott. Jobb- és balkézfelé gazdag erdő-

ségek vonulnak el s szép szakokat csinálnak. Tovább sok kaszálókat s máléföldeket találtam s nagy fogadókat állásokkal, de Tordáig, mely Kolozsvárhoz két posta, nem semmi faluk.

Tordia a maga sok templomaival s messzire sokat ígérő házaival, kieszen fekszik egy szőlődomb lábánál. Ezt a rómaiak Salinaenak nevezték sóbányái miatt, melyek a lapos tető ormán vannak. A helynek nagy piaca van, mind az itt kétfelé szakadó országút, mind a sóbánya s az abrudbányai rengetegek miatt, melyek oly kietlenek, hogy oda szekérutat sem találhatni.

Még fenn vala a nap s *Döbrentei* Alsó-Szent-Mihályfalvig akara elvinni *Gedő József* úrhoz, nyelvünk emelkedésének egyik buzgó s értelmes barátjához, de nem állhata ellent kérésemnek, hogy prédikátor *Gyöngyösi János* úrhoz, leoninistáink antistesekhez, ha csak kevés pillanatig is térnék be, mert bár utam ismét erre leszen, tarthaték tőle, hogy akkor már az éltes embert nem lelem. Ügy tétszék déli álmából verte fel miattunk hitvese, mert későcskén is jött elő s egészen fel nem derülhete. (Az embert látván magam előtt, alig hihetném, hogy mindnyájunktól utált verseit, de melyeken a könnyű ömlést nagy igazságtalanság nélkül nem lehet nem irigy leni, nem csudálni, ez terjesztette legyen el.)* Egy szépképű öreg, a legtisztább bőrrel, lángoló orcákkal s egészen fehér hajjal. *Bergmann* jól eltalálá képét, de a tudóst akará adni, nem az embert s így a kép oly fanyjar, mint az ember nagy mértékben szeretetreméltó.

* Fm. Minerva 1831. III. 562. 1.

Egy hozzám írt levele szerint még iskoláiban elkezdé írni rimes hexameterreit s pentameterreit. Most rímetleneket is ír, de vitatja, hogy ugrást semmi dologban nem jó tenni és hogy a maga korabeli olvasókat csalva akará vezetni a római és görög szépségekhez. (E gyanús állítását még szent példákkal is támogatá, meg nem sejtván, hogy a szent példák, a régi és az újabb időkben, az ellenkezőt is tanítják. Valljuk meg, füleit akkor még csiklandották a rimes distichonok, valljuk meg, hogy akkor tetszék magának és nem ok nélkül, hogy a technika nehézségeit úgy győzé meg, amint azóta sem más senki, s kell-e neki azért pirulni, hogy ízlése, akkor még hamis csilálmokat kapott s oly tapsokon, milyeken, aki ügyét és magát becsüli, soha nem kap, sőt fűt. De nem olyan-e az, amivel ő kevélykedhetik, hogy látván másoknál e jobbat, ámbár, még mindig találkoznak, kik csudálják dolgozásait s tőle ilyeket kívágnaknak)* elég erővel bírt általtérni a jobbra s rímeket többé distichonaihoz nem fűze s ezt nyolcvanadik évéhez közelítván.)** *Rajnis, Baráti, Révai* ugrást tevének s jól tevék, hogy tevének. Kell-e pirulnunk, hogy megtévedénk valaha? S nem tanácsosabb-e vallást tenni, hogy megtévedénk? Ezt azonban a szíves öreg megkímélése miatt elhallgatánk. (Oly érzésekkel jövék el a tiszteletet érdemlő embertől, mintha leoninusokat soha nem írt volna. Sokat szenvede dicsősége mellett, mert megleckézte szegényt a szelíd *Ráday* is, mint gróf *Teleki József* és mi sokan, s ki tudja,

* Toldy kiadásában 193. 1.

** F, m. Minerva 1831. III. 562. 1.

nem ez az ostrom vezette-e szép magaelszánására.* Született Krasznán, 1741. november 4-én; meghalt Tordán, 1818. március 14-én. (Leánya nem nevelkedett poetriának és mégis az leve, de verseivel nem kérkedik, s bosszúságára atyjának, újabb poétáink dolgozásait, s még a Daykáét is és a Poetai Berek darabjait, könyv nélkül tudja. Atyja ezeket nem kedveie, mert idegen ízlésűek.**

Elkésénk s megszállánk a fogadóban, általellenben a vármegye házával. Barátim engem unitárius rector prof. abrudbányai *Szabó Sámuel* úrhoz vezetnek el. Nem lelénk. Ha a collegium kised és képzelhetetlenül rossz épületéről szabad volna következtetni, úgy ezen tudományos intézet felől jót mondani nem igen lehetne; a XIV. század szurdékit látám magam előtt a múzsáknak e nyomorú barakjaikban. A templom új munka, de íz nélkül épült. Az unitáriusoknak, valamint a két protestáns felekezetnek is tornyaikon kereszt, kakas, vitorla, vagy csillag helyett mind- eddig, s amint látám az egész Erdélyben nincs egyéb jel, mint egy teke. Mintha egy nem rövid rúd végére egy almát szúrtak volna fel.

Éppen le akaránk nyugodni, midőn prof. *Szabó* úr visszaadá látogatásunkat. Egy szíves, lelkes, kised öreg, ki első pillantatával szívét nyer. Én e felekezet követőjét most látám legelőbb s Kolozsvárt egyéb gondjaim valának, minthogy dogmáik iránt tessek kérdéseket. Éltem tehát az óra kedvezéseivel s kértem, lenne bizodalma hozzám s beszélje elő teljes szabadsággal, mi választ el bennünket tőlük. Kész

* Fra. Minerva 1831. III. 563. L

** Toldy kiadásában 194. 1.

vala teljesíteni a kérést, nyugalomban s a kívánt egyenességgel. Az nekem nem látszott azon professio fidei szerint, melyet Erdélyben e század eleje táján magyar nyelven s negyed rétbén nyomtattak s prof. úr eloszlata kétségimét. Közelebb állunk egymáshoz, mint képzeltem volt, s ma már ők sem tanítják, amit *Blandratájok* s *Dávidjuk* hirdete. Az anti-trinitárius és socinus nevezet előttök nem kedves s unitáriusoknak kívánnak törvényes nevökkel hivatni s így hivatnak, nem sociniánusnak. (Tudományukat *Blandrata György, Zápolya János* királyunknak udvari orvosa hozta be Lengyelországból. Ettől azt *Dávid Ferenc, Zápolya János Zsigmondnak* református prédikátora kedvelte meg; s ez már most unitárius, mint ura is, Kolozsvárt, a Híd-utca szegletében felállta egy lapos kőre s a felcsődült sokaságnak nagy tűzzel prédikálá a keresztény színbe öltöztetett deismust. A sokaság, meghatva ennek tüze s ritka ékeségű beszéde által, körülfogá az új hit tanítóját s vitte az akkor protestánsok által bírt nagy templomba s papj ok *Heltai Gáspár* nagy örömmel fogadta annak küszöbein, s a néppel együtt maga is a *Dávid* tanítására tért.)*

Szabó úr sokat dolgozott magyar nyelven, fordította nevezetesen a Marmontel Inkáit és a maga idejében nagyon kedvelt édeskés Mezei Éjeket, (melyeknek sem egyike, sem másika nem volt soha kedves olvasásom. Dolgozásai mind kéziratban maradának.) Született Abrudbányán, 1756. karácsony első napján, Göttingát 1791-ben látta. Felejtethetlen előtte ber-

* Fm. Minerva 1831. III. 565. 1.

Uni udvari prépost *Spalding*, ki a bátortalan látogatót csókjával ereszté el, s felejthetetlen az óra nekem is, mely engem ismeretségébe vezet.

Torda alatt a nem nagy, de sebes Aranyoson zsindeyes fedelű szép híd vagyon általvetve. Útunk balra tért, s annyira elázott lapályon keresztül, hogy itt fűzekkel kelle beültetni a rétséget. Két kisedd szegény oláh falu a kövér földön s a Torda szomszéd-ságában, festi a nép lomhaságát. (Nem jó dolog a sok böjt, papjaik is szeretnék megkevesíteni.)*

Az egyik végén sátorokba verekedett cigány-tábort látánk. Gyermekük, legényük, leányuk futának a két szekér felé, koldultak s forgatni kezdek kerekeiket félig vagy egészen meztelenül. Az első szekérről pénz repül feléjük, de látánk is a kézzel adott intést, hogy ne forogjanak. Egy másik csapat mellettem kezdé mutogatni mesterségeit. Én befogtam szemeimet; s semmit nem adtam. Leányomat mulattatá a még eddig sehol nem látott forgás, kedvére hagytam őt, gyenge kora sikertelenné tette volna intésemet. Inasom úribb vala uránál, pénzt löké ő is s nem tudván nyelvöket, kezével inte, hogy forogjanak. Mint a spártai atya vivé gyermekét, marhává részegedett Helóta szemléltére, úgy éreztetem én most az enyémmel. Mely különbség van köztem s cselédim közt, s mely kínos dolog érző léleknek ezen elaljasodottságában látni az emberiséget, s mely illetlen abban találni örömet, ami másnak fáj! Tanításo-mat igazán hathatóssá az inas tévé, mert ez ember-telen vala akkor buzdítani őket a karikahányásra,

* Fm. Minerva 1831. III. 566. 1.

midőn előre látá, hogy ezek elkapva a forgás által, pocsolyába esnek. A gyermek most megfedd é azt inást, de mentség gyanánt azt kapá feleletül, hogy cigány-nak az afféle nem esik nehezen, gúnyjában nem volt kár s még örül, hogy pénzt kap. Talán enyhít-heti a dolgot annak tudása, hogy az ilyen másutt is esik. De valóban, hogy rút máshol is esik, nem ok a rútert meg nem pirulni.

Midőn az egyik falun keresztül menénk, egyike az itt táborozó lazzaronikniak szekerehez közelítve kinyújtá felém jobbját s a némaság hangjával kol-dult. Thersites ehhez képest Achill vala és Nereus, alig képzelhetni undokabb képű, szerencsétlenebb teremtést. Megszántam a némát, a sántát, a púpost, a csonkát, s amit amazoktól megtagadtam, ez egynek adám. De alig válánk el egymástól s kocsisom a nye-regben figyelmessé tevé, hogy a bicegő teremtés fel-egyenesedett s magasakat szökelve sikoltva szalad a tanya felé,

Erdély 1790-ben gondoskodók az emberiségnek e szánást és utálatot érdemlő szaka felől s meghatá-rozá, hogy az, uraságok nekik állandó lakot és földet is adjanak, ők pedig nekik úrdolgozzanak. így sokan megtelepedének, sokan udvarokban neveltetvén kis-ded koruk óta, udvarcselédeknek használatnak. — Ha a gőg szerecsent kívánt cselédnek, miért ne le-hetne félszerecsen cselédünk, (anrtak érzésében, hogy jót tesszünk, midőn azt tesszük? A szokatlant keresni kislelkűségre mutat ugyan, de az is mutat valamire, ha a jót azért nem tesszük, mert szokatlan.)*

* Fm. Minerva 1831. III. 567. 1.

Az Aranyos egy nagy dombnak egészen elmosta már felét, látni, hogy ez valaha a jobbra maradt tetők lábaikig ért. Nyilni gondolám a völgyet s teljesedni látám, amivel a gubernátor biztatta, hogy itt a Mezősége jutok, mert most azon síkon valék, ahol Traján végkép megveré *Decebált*; (azt ma is Traján réjtjének nevezik, az oláh Ritu-Trajanulunak. Úgy reménylém, e mezőség az lesz, amit mi nevezünk annak: erdőtlen gazdag, nagy térség,* de örömem kevés ideig tárta. (Erdély nem tudja mi a lapály)** *Gerendnél*, (mely Kemény-birtok, és amelyet *Kemény Jánosában Gyöngyösi István* is emleget)*** által kelle mennünk a vizén, s az út Kecénél meredek tetők közé csavarodott.

Alig érénk itt a hegyekbe, midőn egy csoport oláh asszony leereszkedék a tetőkről messzire elszéledve egymástól. Epret szedtek volt, mely minden eledelök az idei példátlan éhségben. Az első szekerről kiáltás esek rajok, jönének elő, s a had megszalada, úgy hitték, el akarják szedni tőlük, amit gyűjtöttek. Egyike nekibátorodik s előjött s látván a többi, hogy epre elvétetett, de érette meg is fizettek és hogy ez görbe-dezve köszöngeti a pénzt, ők is toláak reánk a magokét. Egyedül az vala kérésök, hogy fazakaikat visszakaphassák, azoktól pénzért sem akarnának megválni.

E rettenetes magasságú hegyeket azért hívják Mezőségnek, mert rajtok igen kövér fű terem s itt úgy nem lehet látni egy kőkényt, egy galagonyát, mint a nyíregyházi pusztákon. S a fű fel nem legelve

* Toldy kiadásában 197. 1.

** Toldy kiadásában 197. 1.

*** Toldy kiadásában 197. 1.

állott, nem értettem, mint használtatik ez s az első kocsi cselédjei fejték meg a titkot. Szekereken hoztatnak fel a szánok a völgyből, mihelyt a széna fel van gyűjtve, a szánt megrakják s egyet taszítanak rajta, hogy szaladjon a völgyig, ott kazalba rakatik a széna.

Végre három és négy óra között, minekutána két teljes óránál régebben jövének, magunk előtt látánk Ludast, körülfogva egy kisdud tengerral s a gubernátor nénjének, generális gróf *Bánffy Györgynének* házánál megszállánk.

A tágas mezei lak a maga sok oldalépületeivel, töltő házával, csűrével s oly hosszúságú góréival (kukorica-kas), ami felől a felföld lakosainak képzelete sincs, mutatja a birtok nagyságát, noha a falut nem maga bírja, a grófné. Erdélyben kevés hely van, mely csak egy urat ismerne, a testvérek többére egyaránt osztoznak (hívebbek a természethez, mint ahol egyedül a legidősb fiú nevezheti magát atyja gyermekének. Erdélyben majorátus és seniorátus egy sincs.)* De az ily fényű udvarház mellett az igen szegény falu! Ennek az lehet oka, hogy a lakosok oláhok. Az erdélyi robotázás felől nincs tiszta ismeretem, de ez a nagy szegénység nem a bánás következése. A bogártelki lakos is robotáz és mégis háza teli van mindenféle bútorral, a munkás gazdasszonyiak nagy rakásban állanak pokrócai, magának és leányainak s nénjének kézi munkájok s ja magyar gazda csűrje körül négy nagy szépségű borjú füveigetett.

A tiszt a folyóson terített asztalt, kérésemre megnyitá a szobákat s nagy okom vala örvendeni,

* Toldy kiadásában 198. 1.

hogy e kedvezésre megszólítottam; a falak el vannak töltve portrékkal, rosszul festettekkel ugyan, de ezek históriái tekintetben többet érnek, mint az idealizálók dolgozásai: igazabban adják, akiket ismerni óhajtunk. Ilyen vala mindjárt a meghalt gróf *Kemény Farkas*, rendek előlülője, ki fia volt a hajdani gubernátornak, *Lászlónak*, és akinek viszont egyetlen gyermeke *Anna*, a hely mostani asszonya. Itt függ a fejedelem *Kemény Jánosé* is, oly irtózatos mázolatban, hogy lehetetlen vala értenem, mint türhetek azt maradékai, kik ezen ősökkel kevélykednek. De a sok nem jó között egy cardinális fejét találtam itt a legcsillogóbb, legrajkosabb ecsettel festve. Az arc sovány, a haj lenszínű, s nem-magyart mutatnak a vonások. Senki sem tudja ki feje. Én római munka másának nézem. (Az erdélyi házaknál azt lehetne s kellene várni, hogy őseiknek képeiket nagy művészekkel festetik le s rézbe vagy kőbe metszetik, mert jöhet idő, hogy különben ezek a festések is mind elvesznek. Aztán őseink hálás tisztelete religiosus érzés.*

VI. LEVÉL.

E táj lakosai nem emlékeznek ily özönre, s a Maros kiömlése miatt kénytelenek valánk harmadnapig mulatni Bogaton; hasonlít ez ahhoz, melyet 1813-ban nálunk a Hernád és a Tárca tevének, hol a tardai kastély és templom egy éjjel (augusztus 26-án) el vala seperve s a sebes Hernád egy kazal szénát negyven oda kapaszkodott szerencsétlennel

* Fm. Minerva 1831. III. 568. L.

mértföldre vitt, s Szebennek lakosai (Eperjes és Bártfa között) negyed napig lakták házaiknak zsindelezeteik alatt, vízben állva a felső szobák is. (Hihetetlen dolgok azoknál, kik soraimat később fogják olvasni, de mi megtörténni látánk.)*

Gróf *Gyulay Lajos*, ki Bogáton vendéglőnk leve, mert az elmúlt májusban özvegy és gyermek nélkül elhalt nagybátyja, *István*, itt házat hagyta, huszonegy embert rendele, a hidast hajtani és vonni. S minthogy utunk a Maros partján víz alatt álló réten mené, bivalyokat fogata mind a két szekérbe. Menésünk a fekete elefántokon így amadiszi menés volt.

Míg itt mulatánk, ki-kijárok a ház alatt elfolyó Maros szélére s leülék a fedett lócán a kis kapu mellett, hogy Kutyfalvára tekinthessek, mely az előttem elterült tenger szélén Bogát felé igen kedves festői tablót ada. A hely téren fekszik, de megette dombok és hegyek emelkednek, s a lakóház szépen mutatja magát a hosszan elnyúlt sűrűség végében, melyből messzire szökellenék ki az olasz nyárfák s annál szebben, mivel nem nagy számban s nem untató monoton sorokban. Szendergő lelkem szerete oda repülgetni, s kedves kis világot teremte ott magának. Midőn végre elindulánk, alig vártam, hogy közelebb érhessek a helyhez s megismerkedhessem fekvésével. De elenyésze az altatás játéka s a megszeretett hely közönséges dísztelen sáros faluvá vált előttem. így veszté el becsét előttünk sok csodált dolog az erkölcsi világban, mondám, s a csalódás itt még gyötrőbb!

Nemsokára azután meglátánk Radnótot, előbb a maga játékosan alkotott épületeivel, majd azontúl a négyszögű kastélyt, *Bethlen Gábor* fejedelem alko-

tását. Ez pusztá, de még épen áll tiszteletes (alakjában: az újabb összeomlott, egy részének fedele nincs s az oldalfalak ki vannak dőlve. A régibb kastélyban egynél többször tartatának diéták. A hely nevezetes s azért is mivel *Báthori István* 1575-ben itt vére meg a *Socinust* követő *Békési Gáspárt*, kinek ingerkedései a toleráns *Báthorit* oly intoleránssá tevék *Békési* felekezete iránt.

Tíz óra vala, midőn meglátánk Ugrat, de a hely üres volt. Gróf *Haller Gábor* kevés órával előbb indula Szeben felé, hogy ott *A* szász nemzet comesét hivatalába beiktassa. Egy szelíd arcú franciscamis, a ház káplánja fogada el bennünket s láttatá velünk a kertet, az istállót s végre a gróf könyveit; a franciául olvasók innen szedik, amire szükségök van s mindenfelé Erdélyben.

Az ebédnél *Döbrentei* vevé a poharat s libiatiot teve a *Telemach* fordítója árnyékának, mert Ugra annak birtoka volt, s a mostjani ura annak fia.

Hanyatlók a nap, midőn Vásárhelyt egy hegynek, nyugotra fekvő oldalán megpillantánk. A kies, de sáros táj, el van hintve helységekkel s valamiben hasonlít a Kassához. Cancellárius *Teleki Sámuelnek* háza, hol könyvei tartatnak s közel ehhez a gróf *Kendeffyé*, s a reform, collegium s távolabb a várbeli nagy templom, messzire kitündöklének a szőlős hegy oldalból, mind parton fekvésök, mind nagyságuk miatt.

A cancellárius épülete homlokkal délnek fekszik, s a két sor ablakú épületnek keleti szárnyát foglalá el a bibliotheca. Azt egyfelől az udvar, másfelől kertecske veszi körül.

A custos lakától rövid folyosó viszen az előszoba ajtajához, mely felett e sorok olvastatnak:

MUSIS PATRIIS
GRATISQUE POSTERIS

D. D.

SAMUEL S. R. I. COMES TELEKI.

A bibliotheca hajóját galleria veszi körül, hova a hajó ajtaja mellett az udvar felé esik a felmenetel. A könyvek nem állanak a hajóban, az egészen üres, hanem a hajót mind a négy oldala felől körülölelő felső és alsó karban; sárga rézből font drót ajtók zárják el a könyveket, hogy címjeik láttathassanak, de a kincs meglopás veszélyének kitéve ne legyen. (Az almáriumokban, valamint az előszobában is és ez ebből nyíló cabinetben nincs többé üres hely, sem a bibliothecába új almáriumok nem hozathatnak, hanem ha az ásványok gyűjteménye más szobákba vitetnék.)*

Az architectus értelemmel és nagy szerencsével tévé rajzolatját. A hajó oszlopfalai az ablakok irányában ürességet hagytak s onnan vasrostély könyöklők mögül lehet letekinteni a hajóba, mely így a felső és alsó ablakok által elég világosságot kap. Aki az ajtón belép, s a kar alatt megáll, magával általellenben látja a cancelárius képét, a Szent István nagykereszteseinek ünnepi öltözetökben; a kép igen hív és szépen van festve. A művész rajt nem hagyá nevét s így azt annál illőbb elmondanom: *Tusch János*, a

* Fm. Minerva 1831. III. 569. .

cs. k. galleria őrzője Bécsben. Független képe Nagyváradon, Bihar vármegye kisebb palotájában is (*Hickel Józseftől*), mely után a rezes orosházi *Czetter Sámuel*, most professzora a rézmetszésnek Petersburgban, a cancellárius bibliothecája catalogusának első kötetéhez metszé; hív az is, de a képnek visszaszolgáltatása dolgozója. (Amit *Ehrenreich* metsze Pesten, elijeszti a szemet.)* A későbbi időknek nem lesz kedvetlen tudni, hogy ez az úr szálás és húsatlan természetű volt.

Alatta e képnek a két első pilaszter előtt általellenben egymással a cancelláriusnak s meghalt hitvesének, iktári gróf *Bethlen Zsuzsannának* rézbe Öntött s ismét mind igen hív, mind igen jól dolgozott busztjei állanak fekete márványoszlopocskákon, e jegyzettel: *F. Thaller, Tyrolens. fee. Vindobonae 1805.*

Az ajtó előtt állónak feje felett függ a cancelláriusnak, *Sándor* atyja által, nagyatyja *Mihály*, törzsök atyja a mostani minden *Telekieknek*; balja felé függ a cancelláriusnak franciaországi utazása alatt festett képe s azon innen a gróf *Festettek György*, ennek sógoráé, a gróf *Széchenyi Ferencé*, a gubernátor báró *Bruchenthal Sámuelé*; s a túloldalon a kert felé a cancelláriusnéé, a *Hunyadi Mátyásé*, a *Bethlen Gábor* fejedelmé, s a sabaudiai *Eugeniusé*.

Az első szobában függ *Wesselényi Ferenc*, a palatinus, szakállal, nyírt hajjal, zöld bársony bőv ujju dolmányban; egy szép arcú férfi, (mennyeivel szebben itt, mint amely a Pest vármegye palotájában függ. Figyelmet érdemel, hogy amely képét *Wesselényinek Wiedemann* festette és rézbe metszette, az

* Tudom. Gyűjtemény 1817. VII. 3. 1.

e szókkal van megjegyezve: ad vivum pinx et sculps. s innen látjuk, hogy mely a kassai Minerva egyik kötete előtt áll, éppen nem adja a nevezetes férfiat)* s egy hasonló nevű kormányzó tanácsos; gróf *Rhédey Zsigmondné*, született *Wesselényi Kata*, gróf *Teleki László*, a koronaőr atyja, gróf *Lázár János*, a statuum praesidens és deák s magyar verselő. A felsőbb karban a koronaőr, gróf *Teleki József*, de (amit sajnálni nem kell), nem a *Kreutzinger* 1790-ki festése után, mely minden egyéb képeinél szebb és hívebb is (nem lehet érteni, miért nem ezt tették le itt; Kohl ezen aláírással: Non est mortale, quod opto, a *Kreutzinger* festését metszette.)** Püspök *Batthyány Ignác*, (ha az a lakk-testszín meg nem csal, *Bergmann-tól* s nem eléggé híven és hidegen.)*** Nevelni akarám ezen képek számát s ide küldém a kassai prof. *Baróti Szabó Dávidnak*, 1788-ban olajban festett képét, hogy a halhatatlan székely, a Székelyföldön fogadja el hálás maradéka tiszteletét. (De meg kell jegyezmem, hogy az a cagliostroí görbült fej, melyet a képnek a festő, *Klimes Tamás*, ada, sem nem a festő vétke, sem nem a *Szabóé*, sem nem az enyém, hanem egy más valakié, ki távollétemben, a festőt medterezé.**** (Azt Kohl rézre metszette, s a kép igen jól hasonlít *Szabóhoz*. Szintúgy jó azon másik képe is, mely az Aeneis fordítása előtt áll, *Kininger* után, ki oly lelkesen s oly szépen festett mindent.)*****

* Fm. Minerva 1831. III. 572. I.

** Toldy kiadásában 204. 1.

*** Toldy kiadásában 203. 1.

**** Toldy kiadásában 204. 1.

***** Fm. Minerva 1831. III. 573. 1.

(Mi lehetne ez a ház, ha az erdélyiek ide küldenék be nemzetségeiknek nevezetesebb tagjai képeiket! De a festés vásznára, hátul, fel kellene jegyeztetniük s olvasható betűkkel, a személynek nevét, hivatalát, szüleit, lakását, születése s halála napjait, hogy a támadható kétségek eltávoztassanak. E gondot sok tekintetek tanácsolják. *)

Igaz Sámuel a maga Zsebkönyvét 1821-ben *Mátyás* királynak képével ékesíté, melyet az ambrási gyűjtemény darabja után metszetett s ez- éppen nem egyez az itt függővel. Kérdés tehát, melyik képe igaz. A cancellárius a magáét a strassburgi professor *Schöfflin* bibliothecájában állotról másoltatá s az tökéletesen egyez azzal, melyet maga *Hunyadi Mátyás* ajándékoza a Bécsi-Német-Újhely magistrátusának. így ennek igaz volta felől nem lehet kérdés: azt az ambrásit magyar arcnak ismerni nem lehet.

Bibliotheca tekintésére rövid idő félnap; mi pedig itt sokáig nem mulathatánk, minthogy gróf *Gyulaynének* anyai rettegésit eloszlathassuk, noha élőkbe küldött húszárját visszaküldénk a jó hírrel, hogy élünk s jövünk, minthogy a szebeni szász ünnepen megjelenhessünk. így meg kelle elégednem azon örömmel, hogy a classicusok vagy ritka, vagy királyi pompával készült kiadásait s a *Piranesi* Rómáját s a Múzeum Pio-Clementiumot végigforgathatánk. Akik itt tovább mulathatnak, gyönyörködni fognak ezeknek itt látásában:

Corn. Tacitus. Codex membrán. Ex biblioth. regis Mathiae Corvini.

* Toldy kiadásában 204. 1.

Catullus, Tibullus, Propertius, ex eadam.

Biblia sacra. Codex ms. seculi XI. in membr. tenuiss.

Seneca philosophus. Fol. maj. Editio princeps Neapoli, 1475.

Az Aldus nyomtatásai, sok számú kötetek.

Caliergi etymologicum magnum. Vent. 1499.

Conformitas vita. B. Franc, et Jesu Chr. Fol. 1510.

Fascic. rer. expetend. et fugiend. Fol. 1535.

Pasquillorum T. 11. 1544.

Clemangis opera 4° 1613.

Onus Ecclesiae. 4° 1620.

Servetusnak Restitutio cristiariusmi 1553. című munkáját a cancellárius II. Józsefnek a bécsi udv. bibliotheca számára nyújtotta által, de meg van itt leírva, (a tavaly meghalt udvari ágens, *Vitéz József* úr kezével, kit a cancellárius, szép írása miatt, a debreceni tógátus közül maga mellé vett volt,)* meg van azon újabb kiadásban is, melyet *Murr*, a cancellárius híre nélkül innen kiíratott s kieresztett.

A cancelláriusra őseiről könyvek nem maradának. Maga fogott e kincs gyűjtéséhez 1759-ben, midőn Bázalbe, Párizsba, Hollandiába atyja testvérének fiával, a koronaőr *Józseffel*, tanulás végett ment valaki, (s vásárlásaiban az a kívánság vezeté, hogy oly könyveket szerezhessen a hazájának, melyek a magok nemökben vagy legjobbak, vagy ritkaságuk miatt magányos bibliothecákban hiába fognánk keresni. Catalogusainak három kötetei már kijöttek s nemsokára a negyedik is sajtó alá megyén.)** A könyv-

* Tudom. Gyűjtemény 1817. VII. 6. 1.

** Tudom. Gyűjtemény 1817. VTI. 6. 1.

vek száma az nap, melyen én itt valék, harminchat-ezerkilencvenhat kötetet teve, ide nem számlálván azokat, melyek a cancellárius kezénél állanak s azoknak naponként szaporodik száma. Hitvese osztozni akara férjének érdemében s a magyar könyvek a grófné szerzeményei, az ásványok pedig fióknak, a meghalt *Domokosnak* köszönik létüket, (s a cancellárius nagyon megszaportította. A numismák még nem érkeztek le Bécsből. Sajnálottam, hogy ennek a hamar kihalt nemes lelkű ifjúnak képét itt nem találám. Ő idővel második atyja fogott volna lenni.)*

A kincs fidei commissumként megyén által a cancellárius egyetlen fiára, *Ferencre*, egy itt a piacon álló roppant és ékes ház jövedelmeivel, honnan a bibliothecarius fizethessék s a könyvek szaporíttatfyanak.

Bibliothecarius *Szabó András* úr, (tavaly még professzora báró *Wesselényi Miklósnak*, a philosophiában,)** nem elégli meg azon kedvezésit, hogy velünk itt korán reggel óta tizenegyig mulata, hanem elvezete a reform, collegium bibliothecájába is. Mily kicsinynek tetszék ez most ama másik után! De ha ennek láthatását nagy nyereségnek most már nem tekinthetünk is, a prof. *Tompa János* úr ismeretségét annak kelle tekintenünk. Jó fej s nemcsak tudós, hanem szeretetreméltó is egyszersmind.

(Bibliothecarius úr ebédre híva bennünket, hogy minden pillantásunkat haszonra fordíthassuk, s a tanulni szerető s tanulni tudó az ily elkészült szerény, de el nem zárt férfitől sokat tanulhat, kivált, midőn

* Tudom. Gyűjtemény 1817. VII. 6—7. 1.

** Tudom. Gyűjtemény 1817. VII. 7. 1.

a tanító és a tanuló egy úton járnak, s így a bizodalom köztök minden lépten szorosban szövődik. Ebédünk socraticus volt. Midőn el akaránk jönni,)* Szabó úr kérésemre kénytelen vala ismét megnyitni a bibliothecát, hogy a cancellárius képét még egyszer láthassam, hogy még egyszer illethessem büszjtét Eltelve azon tisztelettel, melyet a halhatatlan férfi minden magyartól, tőlem pedig harmincegy eszendo óta tapasztaltatott kegyeiért kívánhat, azzal vevém végbúcsúmaid képétől, amit Róma metszete a 493-beli consul *Scipio* kövére: Honc oinom plurimei consentant dvonorum optimom fuisse virom. (Maga *Horácnak* e szavait vetteté *Orosházi* által metszett képe alá: *Secundis temporibus, dubiisque, rectus; s pecsétjére Seneca* után: *Recte factorum merces est fecisse; s ki ismerte a valóban tiszta s nagy embert, aki utána nem esküszí, hogy igazán esküdött? Ilyennek ismeré Therézia, József, Leopold, Ferenc; Albert sax-tescheni, lengyel királyi herceg, egykori helytartónk, Mária-Theréziának veje; Károly főherceg; Dahlberg németországi prímás; Hohenwarth bécsi érsek; Erdély és Bihar, egész nemzetünk.)* (Felpillantok a *Bethlen Gábor* és *Wesselényi Ferenc* képére is s elj övék szerencsésnek nevezvén az órát, mely elmosá rólam azt a szenny, hogy nemzetemnek e kincsét, hogy mindeddig nem láttam.)**

(A cancellárius egyszersmind főispánja Biharnak s a *Józsefi* uralkodás alatt kir. commissáriuságot

* Tudom. Gyűjtemény 1817. 7. 1.

** Toldy kiadásában 207. 1.

*** Tudom. Gyűjtemény 1817. VII. 8. 1.

visele s tagja a göttingi, jeni és varsói tudományos társaságoknak.)*

Midőn *Buczy* a bécsi semináriumban tanult, egyszer két óráig olvasa a cancelláriussal, ki a görög és római literature kedvelőjét szerette magához szítani s a cancellarius közbevetésének köszönheté azon szerencsáját, hogy herceg *Hohenwarth*, az érsek, ezt pappá szentelé, noha a parancsolt esztendő nem érte vala el. Fejedelmeink mindnyájan s kivált *II. Leopold* és a fels. ház tagjai közül a tudományokat s mesterseégeket boldogítani szerető *Albert*, lengyel királyi s szász-tescheni herceg s ennek örököse, a hadi borostyánnal koszorúzott *Károly* főherceg sok kegyekkel voltak iránta. Midőn a cancellarius hitvesének s fiának halála által fekvő beteggé leve, a bécsi herceg-érsek s a későbbi németországi primas *Dahlberg* s superintended *Hilchenbach* egész órákig ültek barátjuknak ágya körül. Nekem utolsó nála létem alatt nem olvasta, hanem elmondotta azon levelét, melyet a nagy *Heynének* írt és amelyet tőle válaszul véve, s nem ismerém a dolgok becsét, ha nem kevélykedném annak elbeszélésével, hogy 1786-ban, Szabolcs vármegyei főnótáriussá akara kinevezni, s *Vay József* mellé, ki annak viceispánja volt, de ezen irigylést érdemlő szerencsém, azon irigylést még inkább érdemlő szerencsémnek kelle feláldoznom, hogy a tudományok pályáján, későbbi ipám, gróf *Török Lajos* és ez által referendarius, később fiumei gubernátor *Pászthory Sándor*, s a nagy iskolai minister báró *Swieten* alatt szolgálhassak.

* Tudom. Gyűjtemény 1817. VII. 8. 1.

(Nem akartam senkit látni, míg a bibliotheca megtekintésével készen nem valék, nehogy elfogjanak, vagy velem jöjenek, s örömitet megháborítsák. Most *Arankát* mentem látni, kit már 1794-ben a hegyaljai szüreten láttam. Tudtam, hogy most is azt fogja tenni, amit mindig: térítgetni a nyelvrontás eretnkségéből, s elkészülve mentem hozzá. Alig ölelénk meg egymást, s hozzá foga téritésemhez és én észre nem vehetőleg a nemzet históriájára csaltam által; mikor ott öldökle paradoxaival, a jelenkor történeteire vontam s mikor ott untata el, a *Kant* philosophiájára, melyet szörnyen gyűlölt, s mikor ott is eluntata, az asszonyokat adám neki témául. Annyi mezőt találván nyitva, melyen kedvenc ideáján nyargalhasson, nem vette észre, hogy míg magának teljes örömeket ad, engem nagyon elgyötör. Tovább élt a sok nemes tetteket tett férfú, mint neki kell vala s az is baj.

Zeyk, assessora a kir. táblának, s *Vay Józsefnek*, az egyetlenegy veje, el akara vinni előlölőjéhez, gróf *Kemény Sámuelhez* s pirulva vallom, hogy nem tudtam, ebben kit fognék láthatni. Már meghagytuk vala embereinknek, hogy fogassanak, s *Zeyk* által magunkat megmarasztatni nem engedénk. Gróf *Gyulainé* gondokban volt egyetlen fia iránt a nagy áradásokban, s elébe küldé udvari lovasát. Ha tudtam volna, mely ember ez a *Kemény*, ha tudtam volna, hogy hitvese iktári gróf *Bethlen Kata*, egészen méltó istenekhez hasonlító férjéhez, engem ugyan tőle semmi erő el nem tépett volna. Mert látást érdemlő dolgok közt leginkább érdemel a — jó és nagy ember s *Kemény Sámuel* ilyen volt.)*

* Fm. Minerva 1831. III. 575—576. 1.

VII. LEVÉL.

(E levelem, tisztelt, szeretett barátom, egy vétkes, de neked kedves digressiót teszen. De, ha az az írója a régiségnek, akit én minden prosaicusok közt leginkább csudálok, örök vétkes, de szép kitérései által mentségemre nem kelne is s arra nem tanítana, hogy a szép véték jobb, mint a nem szép nem-véték; merném azt, nem tudom, hogy valaki ezt olvasni fogja, ezt kiáltja: bár leveleim sok ily vétkekkel kevélykedhetnének! Hallj végig csendesesen tehát s emlékezzél egy barátod nagyságára, kit hamvaiban: tisztelsz.)*

Koronka mellett mené utunk egy alkalmatlan tetőn, s én óbester báró *Szentkereszti Sámuel* úrhoz vágytam éjszakára, megújítani egykori ismeretséget, s ennek zempléni viceispán consil. *Szemere István* úrnak köszöntését álltaladni, mert 1780. körül Zemplénben quartélyozott, s amint Szent-Benedek mellett elmenénk, egy kék talarisú pap, bajusszal, szakái nélkül, hermelinszínű kabaláján, hasonló színű kabalán cselédje is a pap mögött, megáll a gróf *Gyulai szekerénél*. Az öltözet Magyarországon sem mindenütt szokatlan, de ami orosz vagy oláh papjaink a bajusszal szakált is hordanak, s íme a pap most sarkantyút ada lovának s felém nyargala. Az szent-gericei unitárius prédikátor *Kozma Gergely* úr vala, a Gályarabok és más darabok fordítója. Ha halaszthatatlan utam nem volna, úgymond, megfordulnék, de mennem kell.

* Toldy kiadásában 208. l.

Még velünk vala kedvelt társunk, midőn gróf *Tholdalagi Zsigmond* úrnak egy cselédje futott felénk s kért, háljunk ott, mert az áradás nagy árkokat hánya s veszedelmessé tette az általmenetelt. Meginteni az idegent a rajta történhető baj iránt s mást °gy éjszakára befogadni, nem a leghősibb cselekedet ugyan, de jaj annak, ki az effélet meleg köszönettel veszi s engedénk a hívásnak.

Kozma úr visszafordula útjából s vendége lőn a grófnak velünk együtt. (Megillite jósága s úgy felejttem kék talárisát, s bajuszát szakállá nélkül, mint hitét, melyre semmi gondom. Szeretem a meleg vért, a meleg érzést; több az mindennél.)* A hold teljes karimájában kelé fel s a számos társaság a tágas kertben oszlott csoportokra, a ház gyermekei s az enyém a clavier-mester és a házi tanító violinje s háránt-síjja mellett táncnak eredének.

Gróf *Tholdalagi Zsigmondné Vay* leány *Krasznáról*, minthogy a septemvir fia *Abraham, Kazinczy Sophiet* tartja házasságban, az atyám testvér jenek, *Péternek* leányát, a grófné ezen rokonaink felől teve kérdéseket, azok felől, akiket lelkem szeret, s én nem tudok sem hidegen, sem röviden szólani s a két *Vay* felől ki tudna úgy. S beszédem közönséges figyelemmel hallgattatott. Próbát teszek, azt nyerhetne-e az a kevés lap, melyet a septemvirnek, *Józsefnek* testvér öccse, generális báró *Vay Miklós* felől töltök el, olvasóim előtt is. Az episodion merész, de érdemli, hogy merjem. Én úgy hiszem, sokan ezt fogják rá mondani: Bár az Erdélyi leveleket több ily episodionok deformálnák!

* Toldy kiadásában 209. 1.

Az 1803-ban tartott bihari restaurációra Váradon, generális báró *Vay Miklós* is meg jelene, s engem *Dienes* testvér öcsémnek házánál lele. A generális úgy akará, hogy míg Váradon mulat, tőle el ne maradjak, s én, aki soha beszélgetésből többet, mint tőle nem tanultam, igen is kész valék teljesíteni kívánságát.)* Egy estve együtt menénk cs. k. kamarás *Tisza László* úrhoz, hogy engemet gróf *Teleki Lajos* rendek előlülőjének bemutatthasson. Ennek fia gróf *József* és én, titkon összebeszélénk, hogy a vacsoránál a generálissal párizsi és londoni útja felől tétessünk szót, de én a grófra hagyám, találna valamit, ami a generálist erre észrevehetetlenül csalja, mert félek, végre megsejti, hogy ezt én minden vele létekor tétetem. A gróf kése, én pedig tarték, nehogy valaki egyebet tegyen beszéd tárgyává, s így azt kértem magától az ifjú gróftól, hogy Angliát mely esztendőben látta.

Angliát? monda az elragadtatás hangján a generális s a gróf titkos jelentéssel köszöné nekem a szerencsésen választott fortélyt, (s oly hallgatók közt, mint a tudományokat szerető kancellárius és gróf *Teleki Lajos*, nagy bosszúságára másoknak, az egész vacsorán végig, Anglia s Franciaország felől folyt a beszéd s én, aki mindig raktam a fát a talán hamvad-

* Egy szót emlékének: szül. 1761. február 12-én. Bihar-nak 1784 óta előbb vice-, majd főnotáriusa, 1803 óta 1811-ig második viceispánja leve, s megsújtatván a guta által, lemondta szolgálatjáról, s consiliarus nevezettel tiszteltetett meg. Meghalt Váradon 1824. ápril 30-án nő nélkül. 1808-ban követ vala a pozsonyi diétán, s megjéjében tapsolt szóló, mint egykor ott élt nagyatyánk *Bossányi Ferenc*. — Toldy kiadásában 210. 1.

zani kezdő tűzre, nem gondolék vele, hogy a beszélni is, enni is szerető generális éhen fog felkelni.)* Midőn én s *Sophie* testvéremnek férje, a koronaőr *Józsefének Józsefé* Londonban *Herschelnél* és *Ramsdennél*, a híres instrumentum-csinálónál megjelenek, monda, megértvén mindez, mindaz, hogy magyarok vagyunk, az vala első kérdésök, ha ismerünk-e egy báró *Vayt*, s minekutána hallánk, hogy vele rokonságban is állunk, nincs az a neme a szívességnek, melyet irántunk tenni készek nem valának. így fogadtatánk *Banksnál*, így *Landsdouwál*, kinek jószágában s társaságában a generális, hogy a mezei gazdaság munkáját lássa, heteket töltött. *Vay* nem az által kötelezé *Ramsdent*, hogy tőle sokat vásárla, hanem az által inkább, hogy problémákat ada fel neki némely új eszközök feltalálására s a nagyhírű művészt algebrai calculus ai által az eszközök csinálá&a alatt segélgette is. így történt s csak így történhetett, hogy *Vay* oly portékákat hozza hazánkba, melyeket a *Ramsden* honja sem bír. Midőn *Vay* 1792-ben Londonból jöve, Hamburgnak vette útját, az Angliában nagyon tisztelt *Klopstok* miatt, s onnan Göttingába, az akkor ott tanuló két királyfi *Vayt* és a *Vay* kedvéért az egész professzori kart ebédre hívta meg. Ezek előtt már tudva volt, hogy a magyar utazó az ő *Ramsdenektől* kincseket hoz s tudva mindenekelőtt *Vay* Angliát elhagyá. A két királyfi látni óhajtá a szekeret. A Londonból hozott üveges hintó tehát megállta a ház előtt, mert ennek magazinja ily ékkel vala eltöltve. Egy újabb ebédnél az a kérdés tétetett,

* Toldy kiadásában 211. .

ha ezek közül nem engedne-e által bizonyos darabot a göttingaiaknak s a feleletet könnyű kitalálni. Hazánk a gyűjteményt csonkaság nélkül bírja, s a göttingi professzorok 1793-ban innen keretének fel nemely eszközöket kölcsön.

(*Vay* tudta, hogy nincsen neme a tudományoknak, mely tekintetet és tanulást nem érdemlene, de azt is tudta, hogy jót csak attól várhatni, aki el nem szórja erejét s körültekint ugyan az egész nagy mezőn, de egynek fekszik. Ami által használni akara, a mathesis volt és a gazdaság tudományai. A szépmesterségekre nem terjednek ki gondjai, sőt midőn azt vitatgátá, hogy fonák dolog festékesen s faragásokon gondoskodni, míg jól épült házaink nincsenek, kénytelenek valánk emlékeztetni, hogy az úgynevezett solidus tudományoknak a poesis és társai készítenek utat. ő tehát Londonban a gazdaságot, Párizsban a chemiát tanulta, s azokkal társalkodók leginkább, akik e kettőben voltak nagyok. Erszénye kész vala minden áldozatot tenni s ezzel olykor tiltott lakatokat vert le; mert a tudományok kincseihez az egész emberiségnek van jussa s az nem feltalálójáé. *Landsdownál* heteket tölte falusi jószágában, hogy lássa is, amit a mesterektől hallott. *Banksnek* szoros barátságát nyerte meg.)*

Vay akkor, az első párizsi és londoni útjában nemcsak a fonó-maschin modelljét, hanem sok órát, pisztolyt, puskát s házi és gazdasági eszközöket, mezei és kerti magokat hozza s ezeknek nagy részét mahagóni gerendákból összeszegezett ferslagokhan (a fers-

* Toldy kiadásában 213. 1.

lágtól nem fizetnek vámot, a mahagóni gerendáktól kellett volna). (S ezek Fiúménál rakatának ki a hajóból. A hétszáz forint árú magok kicsiráztatak a tengeri hosszú út alatt, vagy míg Fiúméből Pestre tétetnek által; azok most bádog szelencékben hozatának meg s tengelyen. Kevés haszna lett az ekéknek is.)* Jelen valék Zsolcán (Borsód várm.), midőn a béres a kereketlen angliai ekével szánta s zúgolódva szánta. A magyar ekékbe hat ökör vala fogva, az angolba kettő. *Vay* széjjelveré az ekét s ismét összeraká, s ekkor a béres panasza megszűnt; az ökröknek könnyebb, monda ez, de nekem nehezebb, s minthogy a béresek nem az ökröt szeretik kímélni, hanem magokat, mindezek végre is haszontalan próbák levének. *Vay* (Patakon tanult, egy időben velem. Elszökött az iskolából, mert praeceptora Gellariussal kínozta. Visszahozák. A mathesis miatt el nem szökött.**) Patakot 1776-ban hagyá el s a leingrubeni katona académiába lépé Bécsben. Esztendővel azután látogatására levek. Egyik tanítója, kivel a grádicson akadék össze, elbeszélé nekem, mely álmélgodásra ragadá *Vay* a tanító kart midőn kezeik alá jutván exament ada. Ezt viszont én beszélem el *Vaynak*, kit a kertben találtam. Gyanítám, hogy valamennyire meg valának elégedve velem s kérdésekre, hogy ezt kitől és hol tanultam, azt felelém, monda, hogy *BernoulUnak* tanítványától, s Patakon. Ez *Szilágyi Márton* prof. vala, kitől talán Bernoulli kérde ilyet. Ekkor a felelet ez lehete: Debrecenben s atyámtól, a superintendenstől.

* Toldy kiadásában 214. 1.

** Toldy kiadásában 214. 1.

Himlő által kisdéd korában elgyengült szemét Belgrád alatt a sok éjszakázás és erőltetett munka még inkább elgyengítették. A bécsi orvosok nem merék biztatni. Így 1790-ben Párizsba utazott s *IL Leopoldnak* frankfurti koronázására jelent meg. Beteg jobb szemét végre is kénytelen vala kivéetni.

Elsőben Párizst, 1786-ban látta a téli és tavaszi hónapokban. Elkísérte ő is *XVI. Lajost* Cherbourgba, megtekinteni az ott épített révet. Innen a langvedoki csatorna meglátása miatt déli Franciaországba vevé útját. Londont látta ekkor is s Bécsbe 1788-ban, júniusban tért vissza. (1792-ben dietai követje vala Borsoádnak, s 1795-ben a szabolcsi felkelőket vezérli, min't őbesterek; tudva van, serge mely előmenetelt teve a hadi gyakorlások megtanulásában s kevés hetek alatt. 1805-ben generálissá neveztetett. Az országgyűlésé rábízá a Tisza folyamjának jobb intézetét.)*

Az asszonyi szerénység kevésbbé tűri a kitélt, mint a mi nemünké s a hasonlíthatatlan fölől szólani tiszteletem tilt. Atyjának testvére fővadászmester, (mint nálunk az ily foglalatosságokról elnevezett ország bárói), a bádeni nagy hercegségben s báró *Adelsheim Joanna* az orosz császárné s a svéd és bajor királynékkal együtt neveltetett. Két gyermekeiket, t,ajost és Miklóst, maga ez a nagylelkű asszony és a Heidelbergben s *Pestalozzinál* elkészült zempléni születésű *Szabó János* úr nevelik most s a két gyermek méltó szüleihez s nevelőjéhez.

A septemvirnek idősb fia, *József*, hét esztendő tölte Angliában s Párizsban egy gyilkos ínhideg a

* Toldy kiadásában 215. 1.

haza nagy reményét eloltotta. Banks Londonban a fiatallembert barátságára méltóztatta, *Camhe* pedig Hamburgban elhirdeté a világnak, hogy az az ifjú emberek ideálja, kit ő írásaiban feste, *Vay József*.

(Generális *Vay* nincs többé. 1824. május 11-én Pesten halt el. Született 1756. szeptember 6-án, *Ábrahám* atyától és cégei gróf *Vass* anyától. Nemesb gondolkozású, nemesb érzésű halandó kevés volt, kevés lesz.

Ezen hosszú episódionum után, de amelyet olvasóim nem igen fogtak elunni, ha az, amit beszélek, „Erdélyi Leveleim” közé nem tartozik is, kísértetbe jövők egy más magyart ismertetni meg velők, ki fényt nem kerese, de fényt terjeszte.

Pallásthy Márton, házi tanítványa a piarista *Koppi Károlynak*, hervadozó ifjúságában letette szolgálatját a cancellária mellett, de Bécsben lakott, mind mivel ott orvosait válogathatá, mind barátjaiért, kiknek számok a nagy *Széchenyit* és a nagy *Pászthoryt* is látta. A nyári hónapokban olykor tudós utazásokat teve. *Swieten*, az ifjabb, tudományok ministere II. József alatt, esmérte fejét s lelkét, s felhatalmazá, hogy Németországban a nevezetesb embereket igyekezzék az ausztriai monarchiának megszerezni. *Pallásthy Jénában* E ... t,* Göttingában *Hissmannnt*, az erdélyi születésűt, erre megnyerte. *Hissmann* meghalt, minekelőtte útnak indulhatott; E ... pedig megváltoztatá szándékát azért, amit beszélni fogok.

E . . késett jelentést tenni a weimari hercegnél, kinek szolgálatában állott, s a szándék hírbe ment. A

* *Eichhorn G. János*, a híres tudós.

herceg megtéve a rendelést, hogy Jénában várják ebédre, s meghívatá a professzorokat. E... meg vala zavarodva. Az ebéd vége felé a herceg kérdést teve, ha való-e a hír, hogy Bécsbe szándékozik. Ez vallást teve s jelenté, hogy éppen esedezni akar már eleresztéseért. A herceg tudni akará, mely fizetés mellett? Elmondá az alkudott pénzt és amellet a consiliárius titlust. Professzor úr, monda a herceg, az én erszényem nem mérközhetik össze a császáréval, de tudja az úr, hogy valamint az én gyermekeim volnának, ha meghalnék, az úréi, úgy, ha az úr meghalna, az úr gyermekei volnának az enyéim; a consiliáriusi titlust én is megadom az úrnak, s megjavítom a fizetését; kérem az urat, maradjon veszteg! E... sírva szólala meg s ígéretet teve, hogy őtet a hercegnek ezen kegyessége után semmi tekintetek nem vonhatják máshova. A következtetéseket megtenni olvasóimra hagyom.)*

VIII. LEVÉL.

Jól történt, hogy meghálánk Szent Benedeken, másnap veszedelmes árkokon kelle keresztül vergőd-nünk. Rettenetes pusztulás érte a tájt, s ez annál irtóztatóbb, mivel Erdélynek tavaly sem vala aratása, tengerije a sok esőben meg nem érhetett s így, amit lakosai eltakarítottak is, megromlott. Cancellárius

* Toldy kiadásában 216—218. 1. Az egész közbeszúrást egyébiránt a „Pályám emlékezetébe” is felvette Kazinczy. L. Abafi kiadásában 221—27. és 272—73. 1.

gróf *Bethlen Miklós* felől beszélük, hogy ő általában meg akará tiltani a kukoricatermesztését, mely azért veszedelmes, mert a köznép nagy része, az oláhság egészen ehhez ragaszkodik, s így midőn az esztendő kukoricának nem kedvez, semmi termése nincs. Neveli a bajt az, hogy a kukoricának kövér föld kell, az oláh pedig azt minden sovány oldalba ülteti, hol kukorica kevésbé teremhet, mint a gabonák más neme. Ezzel veti be kertjét is. A szász látja ezt s faluról falura hordja az oláhok közé káposztáját, hagymáját, gyümölcsét s ezekkel az oláh népet termesztésének egy részétől megfosztja. Bár most egy új *Bethlen* a krompély termesztését kívánná törvénnyé tétetni, ahol a kisoványodott föld gabonát nem terem. De amit a törvény nem parancsol, rászoktatja Erdélyt, úgy hiszem, az ez idén bekövetkező inség.

Utunk a Florindájáról s deák verseiről s nem egyenmű hamiskodásairól híres gróf *Lázár János* egykori lakja, Gyalakuta mellett s Maros Szent-Györgyön keresztül méné, mely tele van udvarházakkal s itt azt tanulám, hogy a szőlőkertet mint *lehet* megbélyegezni; mert azt nem kell talán. Annak ura vagy urának tisztjei a hegyoldal közepében kivagdaltaták a tőkéket, hogy az újak neve két első betűje vonásaiba ültethessenek. (A monogramm messzire kitűnik a domb oldalából s az utas tudja, kit irigyelhet.

Temető-kápolna van itt is az egyik hegymagaságú domb tetőjén. Tetszik a gondolat; ott nem könnyen fognak háborgattatni a szent ereklyék s a maradék kevélykedve tekint fel az egész nemzet által tisztelt, ősére s annak lelke, mint egy intő tuteláris génius, emlékezteti unokáit, hogy viszont ő is kevély-

kedni óhajt bennük. Szerencse a nemzetre, mikor az intés érhetik, mert az szereti tisztelni a jókat.)*

Ebédre a lóci fogadócska tornyos folyosóján szálánk meg. Gazdasszonyunk süрге-forga, kalaposán, melyet a székely asszonyok kis karimával hordanak, mint a Tyrol és Schweic asszonyai; ennek beszéde még éneklőbb vala, mint az erdélyieké, pedig ez, köznépnél és uraságoknál annyira csapdossa füleimet, hogy csudálkozásomat alig tudom elrejteni; kótázni lehetne utánok »a szót. (Ily éneklő beszéd folyt a *Báróczy* ajkairól is s ő honjának fél recitativjét Bécsben, annyi magyarországi magyar között, el nem tudá felejteni.)*^{**} Midőn *Döbrentei* béére Erdélybe, deszkát vivő szekereket látá meg s ezek kérdésére így felelének: deszkát viszünk Megyésre. Az első és utolsó e a szóban oly palócosan ejtetik, mint amelyet a túladunai ajak ked szóban hallat.

Beleereszkedvén itt a nyelvet illető jegyzésekbe, engedd elődbe tennem, némely tapasztalásimat.

Mart, meredek oldalú tető. *A part*, dombos hely.

Erősen meleg van, erősen hiszem, annyi mint nálunk *nagyon*. Ezt hallani a legnemesebb társaságokban is s *Heltai* él vele, mint görögül.

Legény be nagy dolog! monda a kalaposasszony egy más kalaposasszonynak. Mivel közel hozzájuk nem álla semmi legény, felakadék a szón. Legény itt *suspirii vox*, mint lánykáinknál és a theatrumon az *egék!* Van bizonyos szava az olasznak, mely ehhez hasonlít, de az alacsony és lány nem mondja.

* Toldy kiadásában 219. 1.

** Toldy kiadásában 220. 1.

Anyám édes, annyi mintha az adjectivum a maga substantivuma előtt állana, ismeretlen Erdélyben, de nem ismeretlen *az arc; arcon csapni*, nem *arcán*, suffixum nélkül. (A túladunai *arca* cselekvé, hogy e között és az *orca* között meghomályosodék a különbség s a gondatlan a kettőt cserélgeti.)*

Nagy garral, göggel.

Megnyuvasztani, fojtogatva megölni.

Pázmás eső: csapatonként jövő.

Kimenült, kimarjult: kificamodott.

Reg és reggel, mint éj és éjjel szokott szó a szé-
kelyek közt.

Esk, az az esküvés; hasonlóan.

Pozsár, annyi, mint ponty és mint potyka.

(*Séta*; egy éltes és egyedül magyarul tudó grófné szájából, ki bizonyosan nem tudta, hogy vannak szó-
gyártók. Gyökere a *sétálás* szónak s annak jelenté-
sében.

Cibikéltni; csoszogni, nehezen menni, lökődve.

Nékelészteti magát; piperézi.

Zabé; kapuiéiba.

Langymatag; félmeleg, langy.

Vizegenyes; vizenyős.

Kisdég; kisded.

Szederjes; sötétkék, franciakék.

Katárga; góré, kukorica-kas.

Borostyán; orgona- vagy szelence-*fa*; *Hollunder*; botanikai neve *syrinx*. S a fehér virágú Erdélyben közönséges.

* Toldy kiadásában 221. 1.

Folnag; villincus: oláhul *folnoz*s. így neveztetnek a magyar nyelvű szász faluban a falusi bírák; szászul: *Hann*, falu nagyja.)*

Hidas (die Fährte), túladunán *Komp*.

Elment lesz eddig (Hunyad várm.), eddig él fogott menni. így: *megérkezett lesz*.

Mi *jó-barátokul* elférünk egy szobában, de hát cselédeink hol találnak helyt? Azaz, mi kik jó-barátok vagyunk. Mi *erdélyiekül*, azaz, mi mind, kik erdélyiek vagyunk.

A *volnál* kétszeri előfordulását a marosszékiek hyperellipsissel igen szerencsésen kerülik ki: *Ha én itt ne legyek*, (ha az nem történt volna, hogy én itt legyek), te elestél volna.

A nemes születésű, de nem fényes sorsú asszony e földön *ifjasszony*, ha hatvan esztendő is. Ami több, minthogy csak ifjasszonynak tituláztassék, *tekintetes asszony*. S midőn a székely, vagy hitvese, azt akarja tudatni a kérdővel, hogy férje, vagy nője nincs a háznál, így szól: A *nemes ember*, a *nemes asszony*, nincs itthon. — Nevetséges, kérdésen kívül, de hát midőn ezt mondjuk: az *én grófom*, az *én grójném*, *meine Frau*, *meine Herr*, nem nevetséges-e? így a német, mert a magyar a maga orientalismusa szerint, oldalbordáját asszonyának vallani, pirul, még ha az is. — Verba valent usu, s a titulus — titulus, nem egyéb.

Gaudent prae nomie molles auriculae! Engedd dévajkodva rekesztem be a hideg levelet. — II. József egyik magyarországi utazása alatt a Tiszának egyik szélén egy csoport udvarlókat láta összegyűlve

* Toldy kiadásában 221. 1.

maga körül. A bajuszos, rövidhajú magyarok közt volt egy bajusztalan, felpomádézott, felpúderezett, igen-igen alázatos uraság is, térdig érő mentében. A császár tudni akará neveiket, s ezt szólítá meg. Hofrath... monda alázatos főhajtással. Und was machen Sie hier? kérdé a császár. Azt hitte, tudniillik, a titulust hallván, hogy a Hofrath valamely dieasterium mellett szolgál, s közdologban forog itt. Ez meg zavartan monda, hogy az ő lakása itt van. Ű — úgy? monda a lelkes fejedelem, hosszúra elnyújtván a monosyllab hangot s a többihez fordult el tőle.

IX. LEVÉL.

(Elértem óhajtásim fő célját, édes barátom s e leveletem Oláh-Andrásfalváról veszed, gróf *Gyulai Ferencné*től. Napjaim itt azokhoz hasonlítanak, melyeket egy májusi november hoz az augusztus forrasztó hősége s a szeptember perzselő derei után, hogy Psyche ismét feléled aludni kezdett őszi-tavas altából s bújkálgodva röpkedi körül az őszi-tavas ibolyáit. Hanyatló korom, melyben pótlékot reménylettem találni életemnek kétezerháromszázyolcvanhét napi csorbájáért, nem érez egyéb kedvetlenséget, minthogy az epistolographal én is elmondhatom:

Mon coeur est étonné de voir sans désirs!* de itt panaszomnak vége. Ittam a Léthe vizét; felejtve vannak szenvedéseim, de úgy, hogy örömeim felejtve nincsenek, sőt ezeket, egy tündéri csodatét által újra felvirítva szemlélem.)**

* Elrémült a szív, hogy már nincs semmi vágya!

** Toldy kiadásában 225. 1.

Sippadozó hegyoldalakon jövénk a lóci fogadón innen is. Az utat sok helyeken levért gerendák által kelle a csuszamlás ellen védeni.

Végre napszállat felé, a kedvetlen és fáradságos menés után, felérénk egy magas bércre s meglátánk egy szűk völgyet, melyben Oláh-Andrásfalvának kertje s gróf *Gyulai Ferencnek* sok épületei helyt fogtak; maga a falu a hegynek éjszaki oldalát lepte el. A fekvés nyárban románi; de mely szomorú lehet télben! Túl a szűk nyíláson, de nagy távolságra a fogarasi magányos rengetegek vonultak el, anyjukhoz hasonlító gyermekei a nagy Tátrának.

Tizenkét éve múlt el immár és még több, hogy a grófnét nem láttam, tizenhat, mióta csak harmadnapig láttam s gyermekeit soha nem, az egy *Lottin* kívül, ki engem, nevedvén barátságába fogadott. Elöttem fekvén a hely, már ott érzem magamat s beszédessé levek. Lányomat azért, leginkább azért, egyedül azért hozam ötet. Visszatérni látám a szép kort, melyben *Teréz*, melyben gróf *Gyulainé* s szerencsétlen tiszteletes testvére s én magunkat a *Török Lajos* és *Rogendorf Aloyzia* gyermekeinek képzelénk, s boldog valék e visszaemlékezésben. Ez a szép időszak tűne fel lelkem előtt s elmondám a gyermeknek, ami ötet azoknak látására, amik következni fognak elkészíthető, hogy az ismeretlenek közt szabadon léphessenek fel.

A ház három gyermeke gróf *Vass György* úrral, azóta a ház vejével, azon meredek tetőkre ménének ki, melyek a falut délre körülfogják s későn tértek haza. *Döbrentei* elejök bement s elhiteté *Lottit*, hogy Maros-Vásárhelyt leveleket vevék hazulról s vissza

kelle fordulnom. A grófné elrejtette lányomat s engem idegen név alatt mutata be *Lottinak*. De most a gyermek előjöve a szobából, *Lotti* rám néze, majd a gyermekre s ki vala találva a titok. E pillanat óta *Caroline* és *Eugénie* elválhatatlanok. Ágya mellett hál a gyermek, egymás mellett ülnek asztalnál s az idegen meg nem sejténé, hogy a gyermek enyém.

A grófnét helytartói tanácsos bizaki *Puky László* úrnak társaságában lelem, a ház árnyékában. (Az a tüzes, lángoló, szikrázó ember, kinek ötlet te is mindig ismerted; az, aki nem gondolatokban akad el, de ki soha sem találja elég időt kifecsegtetni gondolatjait; elsüllyedvén, némán ül körünkben s a fel-fellobbant tűz, és az is hidegen mutatja, hogy végső elalváshoz közelít. Borzadozok elváltozásán. Egy nap összeakadék vele a kertben; meleg szívvel jött felém, amint megpillanta s elnémult. Kifogyasztani minden erőmet, hogy lelkét felderíthessem, emlékeztetem gyermekeire, barátinkra, elholt szép feleségére, de mind haszontalan. Ellágyult s szeretettel, midőn feleségét hoztam elő; lányom írja, monda, hogy holt híremet hallá s azt felelém neki, hogy magam írom meg, ha meghalok; s e szóval elhagyott. — Egy meghasadt, egykor kedves szavú harang.)*

Tizenhárom küküllő-vármegyei szász falu báró Bruckenthal Sámuel gubernátorsága alatt a székes-szászfaluhoz hasonló szabadságot keresé. A fejedelmek donatiói és a *Leopoldinum diploma* második pontja ellentállanak óhajtsaiknak. így a pör útján keresek meg földesurásaikat s ezek győzének a

* Toldy kiadásában 226—227. 1.

pörben. A földes urak a határokat articulariter (itt annyi, mint nálunk proportionale pör által) felosztották. A tizenhárom falu most ismét békétlenkedik, nevezetesen törvényes úton felosztott erdők iránt s panaszaikat urbáriumi panaszokkal vegyítették össze, s consil. *Puky* beküldetett Budáról, hogy a dolgot, mint kir. biztos, vegye vizsgálatba. (Itt mindent elrettente a név, de a rettenés hamar eltűnt: *Puky* itt is igaz bírónak ismertetek s annak, ki azon tartalék által, hogy igazságtalannak ismertetek, ha igazságtalan nem lesz, magát megtántorítani nem engedé.)* *Puky* meghala Kolozsvárt, 1816. szeptember 10-én s a vizsgálat folytatása akkor hunyad-vármegyei főispán, most referendárius *Nopcsa Elek* úrra bízott.

Neveli ittlétem örömeit *Dr. Gyarmathi* úr is, a grammaticus: de, aki többé nem űzi a grammatical nagy apróságokat, hanem azok helyett, botanikai célból, herbáriumot gyűjt. Etymologiai lexiconát, mely miatt harmincöt lexicont futa végig, most fogja kiadni. (Már kijött az Bécsben, 1816.) (Nem#ért a dologhoz, aki ezen apró gondolatokat haszbnalanságnak nézi, de viszont az *Adelungok* tévednek meg, midőn ők akarnak lenni a mi mestereink s kedvök-telve lövelik ránk villámjaikat, mert az aesthaetica és a grammatica két egészen különböző táj, s ami az egyikben vétkes, nem mindig vétkes a másikban.)**

Minthogy *Gyarmathi* úr, ezt is szenvedelemmel űzi s a grammatica kevés ember dolga, s mindnyájan azt tartjuk magunk felől, hogy a tudós férfúnak mi sok dolga van azokkal, kik állításait meg nem

* Tbldy kiadásában 227. 1.

** Toldy kiadásában 229. 1.

foghatják s a szelíd lelkű ember serénysége mint ingerli ellenkezőit; mintha az, amit sokan nevetnek, nevetséges volna és mintha némely dolgokat jobban nem tudhatná, aki azok körül forog, mint mindazok, akik arról soha nem elmélkedtek! A becses munka valóban figyelmet érdemel, de sajnálni lehet, hogy *Gyarmathi* úr az eredést és elváltozásokat kevés szókkal s betűkkel jegyezte meg, hogy a sok olvasót nem remélhető munka annál hamarabb kapjon kiadót. Hogy a kalászszedők itt találnak dolgot, azon fel nem fog akadni az igazságos bíró; ez a sorsa mindazon igyekezeteknek, melyek első a magok nemekben, ímhol, egy-két szóval mindjárt egy kiseded próba:

Pej, franciául couleur de bai;

zsufá-fakó, couleur de soupe; *fakó a falbe* diminutiója;

tézsla, a *Deichselből*, melyet a még akkor vastag S-t szerető német *dejszelnek* s *téjszelnek* monda;

hörcsök, a tót hrcekből;

hebehurgia, franciául hurluberlu;

gyér (ritka), guère;

bitó, bitton;

bojtár, görögül bóter;

elme, olaszul alma (lélek);

fekély, lett a német Fleckelből;

tengely, Stängel;

furfang, olaszul forfante;

kapc (meredek domb), tótul kopecz;

kacagány, franciául casaquin;

léha, tótul licha;

pálya -posztó (vastag gyász), boy;

pohos, bauch-os;

tüstént, olaszul tosto;
csődör, németül Zelter;
sugár (az ostoron), tótul smigár;
cáfolni, bezweifeln.

Váránk ide az udvarhelyi plébánia adminisztrátort, mostani kanonok és esperes *Zsombori József* urat is, kit látni nagyon óhajtottam, de ezt plébánosának, *Vizi Ferenc* úrnak, ki utolsónak marada az erdélyi jezsuiták közt, haldoklása hozzánk kijönni tilalmazá. Ez az úr 1811-ben egy kötet prédikációkat ereszte ki s ezeket a református és unitárius deákok megtanulják és elmondják, mely mint a *Zsombori* úr dolgozásinak, mint az Erdély ifjainak s professzorainak becsületére vált; (de kinek válhatna inkább dicséretére, mint magának a szeretetreméltónak? így terjed a jó, bár igen halkkal s érezteti, hogy gyorsan is terjedhetne, ha a jók magát a jót akarnák és nem egyebet a jó színe alatt; s ha azt igazán és jól akarnák. Nagy veszteségemnek fogom mindig nézni, hogy a lelkes embert nem láthattam, meg nem ölelhettem, barátságát meg nem nyerhettem.)*

A rég óta tartó esőzés néhány nap óta szünni kezde s látni akaránk, ha már indulhatunk-e a sár miatt, a grófné Huny ad, Zaránd vármegyei jószágaiba, mi Szeben felé. *Döbrentei* engem egy könnyű szekéren s hat pihent lovakon Fehéregyházára vive ki, s mint a bárka galambja meghozánk a zöld ágat.

Sárd mellett derülni kezde a vidék s szemeim előtt gyönyörű, keskeny és rövid sik terjede el, a zsákfenekében úgy láttatá a segesvári dombot, mintha

* Toldy kiadásában 228. 1.

Kis-Bún-Fehéregyháza és Segesvár együtt tennének egy várost. Jobbra is balra is szépércű hegyek vonódtak el s a kis-búni és fehéregyházi kastélyok s Búnon a tetejükig felnyesett fenyők a kertben, életet adnak a vidéknek és dísz. Itt Búnon, nekünk még élt cancellárius *Bethlen Miklós*, és nevelője apácai *Csere János*, (az a tiszteletes, az az áldott magyar, ki hamarabb kezdé tanítani a hon nyelvén a fentebb tudományokat, mint *Thomasius*, a németeknél; ez 1694-ben, *Apácai-Csere* 1653-ban. S hol maradánk mink a németek mögött e részben, mivel gazdag földünk parlagon hagyatott!)* s hódolánk nekik, midőn a hely mellett elmentünk.

Fehéregyháza síkon fekszik a szűkülő látszó rét szélén, melyen keresztül csapong a kártékony Küküllő. Amint a faluba érünk, két oda rendelt gyermek megnyitá előttünk a helység vesszőkből font kapucskáját, (az oláh azt vranyicának hívja) s utánunk be is tette. Egy kiszegzett veres tábla inté az Utasokat, hogy míg a faluból kiérnek, ne pipázzanak. Egy másik veres tábla a ház kapufélfáján jelentést teve, hogy *Boronás Jakab* esküdtember azon háznál lakik. Balra a szép hegyek oldalán művelt földek s a vadas kerítése látszott. Túl a pusztulásnak indult református templom s annak éppen szomszédjában, aggott tölgyek mutogaták gazdag lombú fejeiket; az uras úgy hinné, hogy a vén épület itt kerti ékességül áll. A gloriette, melyet éppen akkor végzének a kőművesek, messzire fehérle az út szélén. Két nagy szépségű barna ló, mely most tanul szekeret vonni, a

* Toldy kiadásában 231. l.

puszta templom és a gloriette között összetépdelé hámjait; mindenfelől szaladának a cselédek és a kert legényei, kiszabadítani a két lovat és a kocsist bajukból.

A kastélyt elrejtve tartják a kert és a lakosok házai. De utunk behajla a templom mellett s itt majd egy ékes gabonaház tűne fel szemem előtt, majd nagy tengeri kasok, majd a zsendelyes tetejű sövény-kerítés, tovább két üvegház s végre a négyszögű klastromformájú régi kastély. Ez valaha ostrom ellen vala erősítve s körül van kerítve árkokkal. A hely urát, gróf *Haller Jánost* nem találtuk most; igen néhány napok múlva.

Józsa praefectus úr (Erdélyben a szó annyi, mint nálunk a fiskális) felvezete bennünket, *Krietsch* úr pedig kezénél fogva hozá kilenc esztendő tanítványát; a másikat a fortepiano mellett lelénk mestereivel.

Le! le! mondám *Döbrenteinek*, kitekintvén az ablakon s megpillantván a tót a kastély előtt s a királyi hatyút rajta s túl a tó tükrén tíz, vagy tizenkét obeliszkekké nyirt vén fenyőt, s ezek közt általellenben a kastély körlineájávei a gloriettet, három sor ablakkal s lapos fedéllel.

Az udvarról grádicsokon menénk egy derék palotához ,mely velem nem várata egyebet egy elhagyott üres szobánál. Annál nagyobb vala meglepetésem, midőn megnyílván az ajtó, magamat a *Hallevek* pantheonjában látám. Magas falai a párkányozatig fekete márványként vannak befestve; az oszlopok fejezetei aranyozva, arany a márvány ere is. A piafond az ég boltozatja. Az architrav könyöklőiről *Hal-*

Ierék pillantottak alá tömött sokaságban; ez páncélósán és zászlóval, amaz spanyol öltözetben; az itt lovagpalástban; s itt két pap, hihetőleg *Loyolának* baretjével. Némelyike arabiai számokkal volt megjegyvezve.

Balra indulánk s az agg tölgyek alatt kerülénk a gloriette felé, gazdag virágszakok között. A gyeptáblákon még virítanak a rózsák; a mások piroslottak; a heliánthus óriási növéseben mutogatta sárga helianth virágait, a delphinium nemei messzire kékeltek. Túl ezeken s az eleven obeliszkeken nyirbált fenyő-spallér voná el magos falát, s holt szökőkúthoz vitt volna el, ha a tó felé nem vevénk vala inkább utunkat, hol a bujaágú gyászfűz a széket alatta egészen elfedi. Vig erőben nőtt és állott minden, amit láték s a tisztán tartott út, a tisztán tartott gyepszakok, a szép tó hosszú deszka rostélyaival, a virágtáblák s semmi nem inkább, mint a királyi tölgyek, gyönyörrel tölték el szememet, lelkemet. Valóságos tündérlak!

A Haller-ház a XI. századig viszi fel magát, amint azt már Ugrán látám, hol a ház törzsökfája elfoglalja az egyik falat. *Péter*, nürnbergi patrícus jöve a magyar földre; í. *Ferdinánd* ötöt 1551-ben *Castaldóval* együtt küldötte Erdélybe, mint seregeinek hadi főbiztosát s tanácsosává, egyszersmind szebeni consullá nevezte; 1553-ban pedig megajándékozá Fehéregyház és Longodár helységekkel s Balázstelki birtokával. *Isabella* megerősíté viselt méltóságában s nyert birtokában. Meghalt Szebenben, 1570. december 12-én. (A háznak a mi időnkben itt *József* vala földísze, kir. commissárius a váradi kerületben, II.

József alatt, minekutána *Teleki Sámuel* cancelláriussá neveztetett; máramarosi főispán és kir. lovászmester: Erdélyben *Gábor*, a thesaurárius.)*

(Az összezavart régi ízlés és új ízlés, az épületben és kertben, harmóniában áll a régi és új Haliereket mutató házzal, s azt és ezt egy ízlésre vonni vétek volna.)**

Visszatértünkben Andrásfalvára, délután kevés pillanatokra előbb Kis-Búnon (más neve Cáva), gróf *Bethlen Sándor* úrnál jelentünk meg, azután Nagy-Búnon *Gergelynél*, a *Lajos* fiánál. Azt még ebédjénél találánk, ezt szabadabb órában. A két ház rakva van gyermekekkel s gond vagyon nevelésökre. Az el nem fásultak, megpillantván e kised sokaságot, így kiáltanának fel: Mely gyönyörű ház! A világ emberei így: Rettenetes! S hány példa mutatja, hogy nem rettenetes, ha úgy neveltetnek, amint kell és ha a gyermekek egymást szeretik. (Gaudebis minus, ét minus dolebis: Gaudebis magis, et magis dolebis. Az boldog, aki nyugton veszi, ami van, s tülemelkedhetik bajain, mert bajt gazdagnak és szegénynek, nagyak és kicsinynek, egyaránt ada az igazságtalannak szidalmazott bölcs és igaz Pepromene s nem egyformán, de egy mértékben. Az én Theodiceai hittem ezt tanítja, az én életem ezt bizonyítja.)***

Nem csuda, hogy *Dr. Gyarmathi* úr Nagy-Búnon élni szeret. A hely szűk és görbe szögben fekszik. A régi építésű kastély mellett kél a sűrű tölgyes s ennek magas tetőj én, a capai sík felé, egy pavillont

* Fm. Minerva 1831. III. 580. L

** Toldy kiadásában 233. 1.

*** Toldy kiadásában 234. 1.

állíta a hely egykori asszonya, *Wesselényi Anna*, ki-
nek nevével gyermekei szép kevélységgel még min-
dig kevélykednek. Az elzárt táj s a régi sok épületek-
kel megrakott udvar egyez szeretetreméltó urának s
szeretetreméltó barátjának lelkével. Itt jár ez, füve-
ket szed herbáriuma gazdagítására, a falusiak gyer-
mekeik közé vonul a fübe, enyelg vélők, oktatja őket
s neveti, midőn némely vendég felakad, hogy magát
gyermekké teszi ezekkel nevetőit. Nyugodjanak egy-
kor hamvai a kedvelt hely árnyékában!

Kérésemre a gróf levezete istállójába s kiviteté
az ide Zsibóról jött Jupitert és Bucephalt, kik atyjok
nevét viselik és akiken látni, hogy Zsibóról jöttek.
Hat zsemlye színnek ára tizenkétezerre határozta-
tott s ez mutatja, mily ára van a lovaknak Erdélyben.
Ha találhatnak-e vevőt, az nem gond. Erdélynek mé-
nesei nem nevelhetnek eleget.

X.LEVÉL

(Az utak itt csinálva vannak s jó gondban tart-
tatnak; a faluk oly szépek, mint Medgyes körül. A
szép vidék látásától elszokott szemnek jól esett balra
erdővel elborított nagy hegyeket, jobbra keresztel-
kel gazdagodni kezdő holdakat látni. Minden mutatja,
mily boldog lak ez. De a *Tell* maradékai, kikhez e
népet hasonlítani lehetne, nem szaladnak meg a kocsi-
tól, midőn reájok kiált az utas, s a hely neve iránt
tesz kérdést s bátor szívvel beszélnek a nem vad
utassal, mint a magyar szokott bizonyos kort érvén.
Mert a magyar legények délcegségéből és jó kedv-

ből néha oly feleletet adnak, hogy a kérdő nem tudja, káromkodják-e vagy nevéssen s végre csak neveti a délceg ifjat. Négy szászt szólítottam meg s felelet nélkül hagyta mint a négy, a prédikátor pedig elvoná magát ablaka mellől, midőn szekereinket a ház előtt elhajtani látá. — Mely medvefaj.)*

Segesvár szabad királyi város túl Fehéregyházán félórányira fekszik. Ez a legelső szász hely, melyet láték. A város első házai közt a nagy utcán, gróf *Vass* és *Gyulay*, kik az én szekereimre ültek, míg *Döbrentei* és én a *Vassén*, lányom pedig a *Gyulayén*, elakadának a pocsolyában; ökröket kelle fogadnunk, hogy a szekér kiszabadíttassék. Az én szekereim mené elől négy lóval, de itt elakadtak volna a hat lovasok is. Míg minden cselédink bajoskodának szekereimmel, körültekinténk a várost, s *Döbrentei* bennünket prof. *Binder* úrhoz vezete el, hogy ez velünk láttassa a templomot és az iskolát. Oda egy egyenes és meredek százkilencvenhárom lépcsőjű, fedett, mocskos grádics viszen; a Szent-Miklós temploma, a hegy tetőjén *Luthernek* születése esztendejében (1483.) készült; nagy, de benne semmi nem kívánt megtekintést. Ol-tártábláját *Stock András* szebeni festő dolgozá 1788. körül. Az Üdvözítőt adja a kertben. Közönséges munka. Az iskola 1792-ben építtetett, új ízléssel. Homlokfalát a szokott medencék helyett, két itten készült réz sphaerák ékesítik.

Hetivásár vala s elindulék az adók és vevők közt, hogy a szász dialekt vad hangzását hallhassam, mely hasonló a metzenzöfökhöz, Kassa mellett, s láthas-

* Tudományos Gyűjtemény 1818. VIII. 111. 1.

sam öltözetöket, arcaikat. A physiognomiák közt egyet sem láttam, melyet még egyszer volt volna kedvem látni. Hogy a szász belépvén hatvanadik évébe, tartozik szakállt nevelni, tagadák mindenek, akiket eziránt megkérdeztem; egész helységeket lehet bejárni, hol szakáll nem neveltetik. Való azonban, hogy vannak, akik állukat meg nem kopaszadják, s egy ilyen mellettünk is mené el. A fél-német, fél-török, fél-magyar, sem nem német, sem nem török, sem nem magyar, különös érzéseket támaszta bennem. Egy-két éltes asszony prémes sipkában, fekete posztó, apró redős, prémetlen pallástban ballaga el mellettünk. Gyönyörű neme az öltözködésnek, s csudálni lehet, hogy a Journal des modes kiadói ismét szokásba nem vetették.

Most két togátust láték kapcsos fekete talárisban, melyre fekete pallástot vetettek. A pallást egészen úgy vala szabva, mint a debreceniekké még 1770. körül is, s oly négyszögű posztó szelet függé le hátuk közepéig, s amattól csak annyiban különbözött, hogy a debreceniekké zöld vala, ez itt fekete. A sarkig érő tunicát széles, lapos posztó, vagy szőröv csatlá testhez, mint Debrecenben, s a kapcsok fehér ércből valának verve. Haja a két deáknak lenyírt, szinte a bőrig, s magasb háromszögű derelye kalapot, mint amely e kopaszra nyírt főkét fedé, lehetetlen látni, lehetetlen képzelni. A reformatio századára emlékezhető fekete palást, melyet a két protestáns monachus balkarján vete által, hogy a járásban gátlására ne legyen, s az a taláris s a *Napoleon* háborúira emlékeztető nyírt fej, s ez a rettenetes kalap; az a szerzetes ruha s ezek a hetyke lépkedések,

oly ellenkezésben állanak egymással, hogy az idegen nem tudta volna őket minek vélje. Társaimtól elmaradtam volt, s így egy lakostól tudakozám, mik azok, és honnan valók? Ügy hittem, egy reform, collegium követei, s a szász helyen saját parádéjukban vala kedvök láttatni magukat. Ennek szavai szerint Erdélyben *Luther* is uniformázza novitiusait, melyet Magyarországon és a német földön nem teszen s bár itt sem, mert minek az?

A templom és iskola dombján magasra nőtt fák árnyékiban széled el a tanuló ifjúság, midőn leckére felgyűl és onnan leeresztetik a sok itt nyugvó százszok sírjaikon. A tető valaha erősítve volt. Innen mutatám ki magamnak, merre fekszik Nagy-Szőlős, két órányira Segesvártól, hol *Kemény János* fejedelem 1662. június 23-án az *Apafit* védő törökökkel megütközött, a tódulásban lováról lefordult s eltaposztatott. A csata mezeje szűk völgy. Még áll a *Kemény* emléke, de besipadva, félre görbülve, s felülírása olvashatatlan. (Az életben való sok *Kemények* közt még eddig senki nem találtatott, aki az ő reá legalább a viselt fejedelmi korona s autographiája által fényt lövelő ősenek emlékezetét megtisztelte volna.— Oly dolgokban nem vagyunk hiúk, amikben hazafűságból volna szabad azoknak lennünk, s olyanokban vagyunk azok, amikben azoknak lennünk ezért sem volna szabad!)*

Gróf *Vasstól* itt válánk el szeretettel, barátsággal. Kedves társalkodása ezt az ifjú tisztet velem szívesen megkedvelteié, s andrásfalvi szép örömid nyerének, hogy azoknak részese volt.

* Tudom. Gyűjtemény 1818. VIII. 93—94. 1.

Kevés órák múlva azután, hogy Segesvárt és egy alkalmatlan hegyet hátunk mögött hagyánk, elterüle előttünk a szép sík, melyen Ebesfalva, más két nevével Erzsébetfalva, vagy Szent-Erzsébet, a maga két-tornyú nagy templomával s cserépfedeles házaival kevélyen fekszik. (A hely nagy s látni mindenén, hogy örmény lakói pénzesek. A magyar a maga zselléirenek engedé a kereskedést, mely inkább gazdagít, mint a termesztés. — Megnyittatánk a templomot s abban sok aranyozást, márványozást láttunk, de a nagy szépségűeknek hírelt festések felől igen sok jót mondanom lehetetlen.)*

Az *Apafiak* kastélya, honnan *Kucsuk* hasa erővel viteté el ezt az embert, hogy fejedelemmé csinálja, s éppen amikor felesége neki fiat szült, úgy-hogy a hírt a város végén kapa, — eltűnt, s felejtve van, hogy állott.

Harmadik *Leó*, arméniai királynak ifjabb fia, *Hagágh*, fellázadott bátyja, *Oxin* ellen s segédjére szólítá szomszédjait, a törököket és perzsákat. S a segélők elnyomák a magok segéltjeit, magát megölek, birtokát feloszták. A nép elszélede s több, mint háromezer háznép Moldvában és Lengyelországban telepedék meg. Most Moldvát is el kelle hagyniok, mert a török 1672-ben, Moldvába csapott; bejöttek Erdélybe s itt őket *Apafi* befogadá. Tulajdon bíráikjat engede ugyan nekik, de hogy azon két hely előljáróitól függjenek, hol lakást fogtak volt. Végre *I. Leopold* Szamos-Újvárt és Erzsébetialvát átereszté nekik s a két hely opdummá leve. Most szabad királyi város.

* Tudom. Gyűjtemény 1818. VIII. 94. 1.

(A nép gyarapodik, mert kereskedést űz s érdemli szerencséjét, mert a nemzet nyelvét, öltözetét, szokásit szereti s magát a magyar földön idegennek nem nézi, idegennek nem nézeti.)*

Erdélybe érkezésük előtt *Eutychesnek* tanításit követék. De *Oxendius Verzierski* társok, ki Rómában tizennégy évig mulatott, áthozá a római anyaszentegyház kebelében s annak ök most oly buzgó gyermekei, hogy buzgóbb senki nem lehet már. Miséjük örmény nyelven olvastatik, mint az egyesült oroszoknál és oláhoknál orosz és oláh nyelven.

Almakereken, négy órányira Segesvártól s Ebesfalvától balra, *Apafi György* van eltemetve s unokája, az utolsó fejedelmecske. Ennek koporsóköve nincs, nagyatyjának oly cifra van, hogy arról az izetlenség nem győz eléggé marasztalót beszélni. Mi meg nem néztük.

Medgyes kieszen fekszik, körülfogva emelkedő dombokkal és hegyekkel. Nem nagy, nem pompás, de magas kerítése s régi alakú kapui s az itt törtétek emlékezete s két-három kilovagló tiszt; két-három asszonyság, kiket kocsizni láték, a szabadon sétálgató kiatonák, az ifjak karján függő szerelmeskék s itt meg ott, égy csoport felöltözött gyermekek, sokat váratának velem, midőn a forró napnak esti meleg gőzében, crocus színnel elöntött ég alatt, a városhoz közelítünk. De a szép csalódásom hamar eltűnt, midőn a kapun bemelve, ezt a minden szabad királyi városok miniatúráját végigpillantani. Egy ittlakó, kivel a történet összehozza a piacon, mutatá a templom tor-

* Toldy kiadásában 238. 1.

nyát, hová *Nadányi Gergely* és *Szilasy János*, kik *Báthori Gábort* megölték, *Bethlen Gábor* és az ország által kimentve, de a koronáság által halálra keresve, futottak s ezek által lelöketének. Itt vésze *Gritti Lajos* is. Reggel két keze, délben két lába, estve feje csapatott él. Méltán lakola, de így csak kannibálok büntetnek.

A szászok kőházakban laknak, még falukon is s cseréppel fedettekben, befordítva hosszában udvaraikra. Gébely falaikat az utcára versecskéikkel cifráztatják fel s bibliai intésekkel, mint azt a német nyelvűek máshol is szokták vala régebben, mert a szokás ott is hanyatlik. Ily szép falukat Pozsony és Bécs közt nem látni.

A szász nép nem ismer földesúri hatalmat, hasonló e részben a mi jáász, kún, és hajdú helyeinkhez. Abból áll terhe, hogy adót fizet, katonának viszik, dézsmát prédikátorának, kik közt sokan temérdek gazdagságot gyűjtenek. Úgy mondják, van egy ezek közt, ki évenként negyvenezeret vészen be, mely ha talán valamely tőkepenz kamatját is vonná, nem volna lehetetlen, kivált 1811. előtt. (Mely boldog lehet, akinek ennyi jövedelme van és akitől a bevett rend, melyet tisztelni a bölcs is tartozik, nem kívánja, hogy egy főzőjénél, egy sepergetőjénél, egy kocsisánál egyéb cselédjei legyenek s a más házában bérfizetés nélkül lakik! Csakhogy arra, hogy boldogok legyünk, egyéb is kell, mint negyvenezer jövedelem a prédikatori rang mellett.

Egy ilyen lutheránus papnak nem tudom, mely helységben, négy gyermekei vannak s ő ezeknek számokhoz képest négy házat véve meg Szebenben.

Ami egyebe marad, azzal egyaránt fognak osztozni gyermekei.)*

Itt tehát a lelkipásztorság az az élet neme, melyben legbizonyosabb, legkönnyebb az előhaladás. Ha az így meggazdagodott prédikátor gondosan neveié gyermekeit, ezek mindenné lehetnek, domi nobiles s ebben soha nincsen kár, haszon van s nem ritkán igen nagy; ahol minden előmehet, ott minden előre törekedik, ha magában erőt érez s a sok közül szerencséebben eshetik a választás, csak tisztán essék, nem a személy, hanem a közjó tekintetéből. Csakhogy ez nálunk is így esik, bár nagy különbséggel; mit tagada ugyan *Berzeviczy Gergely* barátunk, (mert ő, mikor rájött a rossz kedv, szerette is, tudta is tagadni vagy állítani, sőt hinni, amit tagadni s állítani minden lármas igazság-szeretete mellett akart és kívánt és óhajtott; de a mindennapi tapasztalás és a tisztí kalendárium tele oly nevekkal, miktől a magyar fül isszonyodik, kiáltva kiáltanak.)**

Mily szép volna ily kőből épült, cseréppel fedett házú falukat láthatni mindenfelé a magyar földön, mert dicsőség az igazságnak, ezek A faluk csak mégis szebbek, mint a mi bogárfedelű viskóink Árokszállás körül. De ha óhajtanám-e mindenütt ilyennek látni Erdélyt, hogy mindenütt ily kőházakat láthassak? Azt az örömet ugyan nem szeretném ily drága áron megvásárlani. Nem rossz az, hogy nem vagyunk mind egyformák; elég, ha hasonlók vagyunk. (És az az úgynevezett philosophus, ki mindent egyformává szeretne tenni, úgy nem tudja, amint tudnia kellene,

* Tudom. Gyűjtemény 1818. VIII. 95—96. 1.

** Toldy kiadásában 241. 1.

ahogy erejével nem vete jól számot. Mindenkor elég, ha ott hasonlítunk, ahol szükséges és ha egyikünk a másika kára nélkül áll.)* Debrecen táján sok csinos, földből vert, nád, vagy gyékény fedelű házakat látunk, a könnyen felszökellt akácok vagy eprek árnyékában, s azok nekem kedvesebbek, mint a kőházak itt, mert az el nem foglalt utas azokban lelket lát, azt itt lelni, nekem legalább, szerencse nem jutott; ott egy magával nem gondoló, büszke, szabad, szilaj nép lakik s egy jószívű, nyájas; itt egy magába zsugorodott, könnyen élést szerető, s csak azt óhajtó. Mi volna a magyarnyelvű nép, ha a régi idők neki, a kiművelődésre nyugalmat, az újabbak ahhoz erőt adának vala! Ez a könnyen élő nép itt, e ponthoz közelebb juthatott volna s mindazt, amit nekik, tapasztalásom és hallásom után, irigy leni tudok, a cserépfedelű kőház.

Bokros paripán ülni, mely mindenre meghortyan, amit mindeddig nem látott, felette bajos portéka, azt mondja *Yorick*; s idvezségesb intést idegen földre menőnek adni alig lehet, mint, amelyet a francia öreg tiszt ada ennek a pro et contrával: annyi mindazáltal mindig való marad, hogy, ha elmés és tompa, jó és rossz, nyájas és durva, minden nép közt van is: tulajdon arca úgy van minden népnek, mint minden személynek. — Belgrád körül *II. József* egy kisebb, de tüzes verekedés után lóra ült s bejára a csata mezejét. Bizonyos távolságra egy csoport gyalogságot látta meg tüzeik mellett s összeverve bokáihat hozzá jök nyár gala. Mit csináltok, legények?

* Toldy kiadásában 241. 1.

kérdé, látván, hogy szalonnájukat sütik s vígan vannak. Eszünk, iszunk, táncolunk — feleié az egyike s nyújtá a császárnak bádogkulacsát: „Tessék, édes *József* uram!” De hát szájatokat mi lelte? kérdé a császár, hiszen feketék vagytok, mind az ördög. — Nem volt sójok a mezőn s puskaporral hintek be szalonnájukat, kenyereket. Vegyük a legényt, ki csikorgó télben maga elébe fordítja fürtös gubályát s ingben, gatyában hajtja s jó kedvvel lovait; s mikor a jószívű utas szánva kérdi tőle, ha hideg van-e? Hideg biz uram oda ki, úgymond: mintha ő odabenn volna a guba mögött, s vígan ballag tovább s csak azon boszszankodik, hogy bajuszát jégcsappá válva látja. Az ily nép csak mégis más, mint ami minden baj mellett óbégat. És aztán az a szíves beszédesség, az a meleg ömledezés, az a jámbor pajzánság; az a szeretetre-méltó vadság a legényeknél, mint az öregek tiszteletes komolysága! Nem, ez nem vak magunk szeretete! Nem ott állunk, ahol lehetne, kellene; de *Nalácsi* Józseffel hálát kellene mindennap adnunk sorsunkért s én úgy képelem, a fejedelmeknek nem igen van okok azoknak örvideni, kik nemzötökről alacsonyan gondolkoznak.

S e hazafiúi gondolkozásom s érzésem mellett mit fogok mondani a szászok felől? Azt, hogy amint magyarjaimhoz vonzódok, mikor viskójok felé közelítek, úgy érzem magamat visszatolva a szászoktól, mikor az jut eszembe, hogy őket (azaz a falunlakó szászokat, mert a városi szász egyéb), milyeneknek találám mindenütt. Szelindeken a nápész fogadós (franciául niais) a maga Hans Michel képével könnyen bánt velünk; kimondá, hogy neki semmije sincs,

s ment. Szekereink táskái nem voltak üresen s a fogadás ebédje nélkül elleheténk, de a nap olvasztó hevében kiküldénk cselédinket aludttejért. Elindulék magam is, mert ez elég ürügy vala, beszédbe eredni velők, megtekinteni udvaraikat, architecturájokat, bútorjaikat. Koldulgatásomhoz egy tehetős gazdánál fogtam; »annak gyaníttatá legalább a csinos ház s a cifra ablakrostély. A jászberényi, a hajdúböszörményi tehetős lakos, a maga kék pruszlijában, kék posztó nadrágjában, fekete báránybőr ötujjnyi magosságú süvegével, örült volna, hogy idegen embert lát, ha kérésemet nem teljesítette volna is, de bizonyosan megtette volna e kérdést: Hol van lakása nagy jó uramnak? Sőt ezzel sem elégedett volna meg; kérdezte volna ezt is: Mi jóban jár kelmed e földön? S nincs-e otthon dolga, hogy ide csak azért fáradt, hogy lássa, mint vagyunk mi itt? S egyik kérdés, egyik felelet biztos beszédet szőtt volna közte és közöttem. A durcás szász laconicus feleletére méltóztatott s ámbár szólásom, öltözetem s beretvált ajakam nem mufcatá neki, hogy társa nem vagyok, rám sem néze. Ügy hittem szomorúságban van háza s tovább mentem. Így bána velem a második, a harmadik, a negyedik, az ötödik. Egy más helyt, kívül a mezőn, megszólíték egyet s nem bántó hangon, tudni akarám a helység nevét; nem felelt. Ismét előtaláltam egyet, ezt is megszólítottam; ez sem felelt. Egy helyt szekereink a prédikátor háza előtt ménének el; elvonta magát az ablakból. Akiknek ezt hazatértem óta beszélem, nem álmélkodának rajta. így bántak velők is. Ha tíz szász ül együtt s német lép közéjök, a tíz szász együvé bú, s magára hagyja, a német rokont.

(Nekem úgy tetszik, hogy engem az *Ádám* ösünk gyermekei egyenletlenségüknek hirdetőjévé nem igen szült a születés s nem teve igen a gondolkozás s az az egy-két embertársam, kit az én házhelyem lakosává tett a sors, érzi, hogy alattam lakni s tőlem függeni nem éppen kín: mindazáltal nem rettegem kérdeni a bölcsektől, kik nagyon szeretnék, ha minden egyenlő, azaz apró maradna, ha ez így jobb-e ahogy itt látjuk, vagy ahogy a dolog az én házam boldogabb tájain az oly földesúr alatt van, aki, ösmervén kötelességeit, nemcsak patrónusa, hanem paterfamiliasa is a maga clienseinek? *IV. Henrik* örült, hogy a francia paraszt legalább vasárnap, tyúkot ölhetett: Biharban sok földesúr találtatik, akinek embere januárius első napján kezdve december utolsó napjáig, búzakenyeret eszik és mindennap húst s kólyi bort iszik mellé s az a földesúr örül, hogy magát jól bíró embere van. Báró *Orczy József*, a nemeslelkű, s báró *Palocsay József*, akit vadnak néztek, mert egy időben félrőfnyire lebegett arca alatt a bajusz, szelíden bántak embereikkel s mind a kettő halálos ágyukban is azt az intést adák gyermekeiknek, hogy a szegénységet embertársaiknak tekintsék

Elnézvén itt ezeket a kőházakban s cserépfedél alatt lakó falusiakat, némely kérdések támadtak lelkemben, melyekre szeretném, ha azok, akik ezt a fajt ismerik, jó lélekkel felelnének: Ez a könnyen élő nép mivel áll előbb, mint a nem könnyen élő másik? Az iskolák itt jobbak-e, mint azon magyar helyeken, amelyeket ezekhez hasonlíthatunk? Ez a nép rettegi-e a babonát, s félt-e min#p, hogy él fog süllyedni a világ? Átlátja-e himlőoltás jótétét? Vannak-e kór-

háza? Mert ezek itt lehetnének. A koldusokkal s ügyefogyottakkal mi történik? A mesterségek s kézi művek itt virágzanak-e? Milyen politíája, arról a gróf *Vass* kocsisa szólhat, aki Segesvárnak utcáján, hol a városnak is, a szász-széknek (vármegyének) is tisztviselői vannak, elakada. A negyvenezert vonó prédikátor hordatre tudós újságokat, könyveket? Társalkodása által annak szeretetét, ami által az ember nemesebbé vál, terjeszti-e? Szereti-e azt a hazát, mely ötet oly gazdagon fizetteti? A segesvári professzorok fizetése hasonlít a *Calvinéhoz*, ki Genovában 60 forintért, 1 hordó borért, 6 köből búzáért szolgál; s kel-e segédjére ezen nyomorgó férfiaknak? A segesvári bibliothecácska mért nem oly gazdag már, mint a kolozsvári s vásárhelyi collégiumoké? S a Bzászföld mért nem dicsekedhetik több typographiával egy felette rossznál? S ezek a bővségben élő urak mért nem dolgoznak úgy, mint a saxoniai prédikátorok? S úgy adnak-e exament, ha szolgatjuknak ideje alatt tanultak-e, s haladtak-e az idő szellemében, mint a saxoniaiak mindig adnak, még pedig igen szorost, valamikor egy ecclesiából másba kívánnak áttétetni.

Nem nézem én irigy szemekkel a szászoknak sorokat, s arra, hogy ők is földes uraság alá essenek, semmi gondom. Sem az nem bánt, hogy prédikátorjaik gazdagok; a jót egyedül a gazdagok segélhetik; s *Pázmány*, *Bakács*, *Oláh*, *Dóczi*, *Eszterházy Károly*, sőt csak *Andrássy Antal* rosznyói püspök is, aki sem gazdag *Andrássy*, sem gazdag püspök nem volt, s a nagylelkű *Dréta* nem teheték volna, amit tettek, ha szegénységgel küzdöttek volna. Sőt akarom, hogy

a hazának minden tagja részt vegyen a közboldogságban, melyhez mindazáltal, hogy ők ennek fiai, mindazáltal, hogy azért ők is tesznek valamit, tagadhatatlan jussok vagyón. S a bölcs igazgató tudja, hogy katonai sereg nemcsak gyalog, nemcsak huszár, nemcsak dragonos, vasas vagy pattantyús csapatokból áll: úgy haszon abban is vagyón, ha a polgári test különböző részekből szerkesztetett, csak egy pontra irányoztassék, mely nem egyéb, és amelynek nem szabad egyébnek lenni, mint a mindenképpen boldogsága, s csak a nemzeti becsület tüze által élesztessék Egy ábrándozó, világot és természetet nem ismerő pseudo-philosophushoz illik azon sóvárgani, hogy bárcsak mindnyájan egyenlőkké tétethetnénk. Ne egyenlők legyünk, hanem csak mindnyájan lehessünk boldogok, s legyenek közöttünk nagyobbak is, kisebbek is, de úgy, hogy az iparkodás és érdem előmehessen. — E gondolatok támadtak fel újra lelkemben, midőn e helyeken keresztül menék, s Fehéregyházakat sehol nem találtam, sehol nem oly szép kertet, oly szép lakot, oly szép lelkű lakót. Ez a csak szántó-vető népből álló föld, hol minden kultúra a városokba szorult, hasonlónak látszott nekem a homok síkhoz, hol az utas fél napig mehet anélkül, hogy embert találjon. — Kultúrát mind a földesúrnak, mind a köznépnak s jó lesz minden. Enélkül semmi nem jó, semmi nem lehet jó.

Az angol *Townson* Debrecenre, a francia fordítás szerint, lugubris epithétet ragasztta, s nem ok nélkül. De igen hihető, az angol a lugubris népet csak akkor látá, midőn templomból omla ki. Vigatlanabb teremtést nem igen képzelhetni, mint a debreceni

ember ilyenkor. Fellegességök azonban csak addig tart, míg a férfiak a keskeny gallérú kék köpenyeget vagy gubát, az asszonyok a rókaprémest, a lányok zsoldárjukat, s bokrétájokat leteszik. Átesvén e nagy dolgon, ifja, örege kész mulatni az idegent, ha német is, aki hozzájuk betér, és ha velök úgy kezdi a szólást, mint én a szelindeki szászokkal; s a bársony főkötős asszonyka, az a pártás, pántlikás lány még meg is ides-német-uramozzák azon felül.

XI. LEVÉL.

Nagy-Csűr mellett meglátánk a szép fekvésű Szebent Éjszokról délre hosszú lapály terült el s annak alig érezhető emelkedésén állá előttünk a város; túl azon a Kárpát magas bércei meredezőnek kiseddel távolságban. Még messziről látni, hogy Szeben századok óta hízik. Igazítva vala az út s jobbra-balra gazdag gabonaholdak vonódtak el.

A külvároson balra az út mellett egy temérdek hosszúságú alházban árvák és katonagyermek neveltnek. Fundamentomköve 1770. március 25-én tetetett le. Túl ezen fut a szűkvízű Szeben, mely a városnak nevet ada.

(Döbrentei, azonnal, hogy megszállánk, ment megtudni, ha gróf *Haller Gábor* exc. még itt vagyon-e s kérni a *Bruckenthali-ház* gondviselőjét, hogy másnap reggel eresztetnénk kincseinek látásához. Megtörténhetvén, hogy a szász ispán beiktatásának pompája miatt, báró *Naláczy István* úr is megjelent és még itten mulat, felkérésé hitvesét. A báróné azt

felelte, hogy férje, igenis, itten van s meg fog jelenni vacsorájánál, melyre *Döbrentei* is marasztatott, de hol legyen szállva, azt a báróné megmondani nem tudta. — Égtem meglátni a generális s a pataki volt professzor *Sípost*, s némely erdélyi barátim által magasztalt s melegen szeretett embert, de, akit oly sokan mosolyganak, kevélyen szánnak, kárhóztatnak s nyugtalanul várom a reggel, mely ismeretségébe eljuthatni fog.)*

Az estvét járkálásokkal tölténk s megjelenénk a sétálóban, mely a keleti kerítés mellett vonul el, keskenyen, de hosszan. Honi fák és némely külföldiek is veszik árnyékaikba s két szökőkút ékesíti, de minden víz nélkül. Az utolsó fák közt elmés rajzolat után épült vacsoráló várja az itt mulatókat s közel ehhez, túl az idevezető úton, magasfalú kazárma emelkedik s neveli a hely szépségét,

A vacsora mellett a Koronánál tiszteket s itt szolgáló, itt lakó uraságokat találánk s nagy számban. Barna muzsikusok gyönyörködtetek füleinkefe a mi *Lavotánk* darabjaival, melyek szívet ragadnak s a hajdani kor keserves darabjával, mély szívet nem kevésbé ragad, ahol talál, bár nem oly tanult Nem lelénk egymás mellett helyt s így kénytelenek válánk némán ülni. Még most is a július 18-dikára jövendölt világ vége felől folyt a beszéd. A fogadós emberei hetekig nem vevének be annyit, mint azon nap estvéjén. Egy valaki bánta, hogy a próféta hazugságban találtatott; a halálon, úgymond, egyszer úgyis által kell esni, s ma-e, holnap-e, vagy tíz-húsz esztendő múlva, az neki egynek látszott. Térdet és főt

* Tudom. Gyűjtemény 1818. VIII. 101. 1.

hajték a bölcs előtt, mert én a szédítő tetőre még sohasem tudtam emelkedni, midőn egyik társa egy szót ejt, mely az egész asztalt kacagásra fakasztá. A franciaszelésű bölcsnek valóban bölcsnek kelle lenni, mert a szót és kacagást nyugalomban vette, vagy talán maga is pirult bölcseségén. Egy érzelékeny ifjú azt jegyzé meg, hogy jobb kedvvel elhalnunk nem lehet, egyikünk sem siratta volna a másikat. Ennek nem hajték térdet és főt: igen szívet. Egy társunk kész vala vacsorájával, magára vette, amit kelle s elvégezvén egy olasz dal töredékét, si fractus illabatur orbis, monda, nevén szólítá gyapjas pudliját s ment, gyapjas pudlijával.

Mellettem egy jó arcú idegen üle, kivel azon szótalán nyájasságoknál fogva, melyeket ismeretlenek iránt is szabad és kell mutatnunk, anélkül, hogy azok tolakodásoknak neveztetnének, beszédbe juték. Óhajtottam, valamely történet engedje tudnom, ki ő, midőn *Döbrentei* halra mellé állott s úgy eredé vele beszédbe, hogy köztem és az idegen közt üresen marada a hely. Ez most hirtelen fordula felém, megnevezé magát s prof. *Kézy Mózes* úr felől téve kérdéseket, kivel együtt vala Göttingában. *Székely Miklós* úr volt: hasonlólouly physicát tanító professzor az unitáriusoknál Kolozsvárt. Társaságában kedvesen múlt el estvénk s másnap örömem vala ismét meglátni, még pedig szebeni reform, prédikátor *Keresztes István* úrral, ki most neveztetett theológiát tanító professzornak Enyedre.

Professzor *Kézy* úrnak izraelitái keresztneve egy jegyzést tétet velem, mely kicsinység, de némely figyelmet érdemel: Ez az Erdély erősen szereti a bibliai

neveket s főképen az ótestamentomiakat. Itt as *Ádámok, Mózesek, Ábrahámok, Sámuelek, Dánielek, Simonok, Rebekák és Rachelek, Judithok és Eszterek*, folyó nevek, sőt ami nálunk példátlan, vannak itt *Ábelek* is és *Timotheusok*. Szereti ez a föld a Farkast is és a Drusinát, Polyxenát s ezeknek diminutivumaik *Drusszi* és *Póli*, mint *Ábel Ábi, Borbála Biri, Anna Anikó, Mária Mariskó s Krisztin Titi*.

(Gróf *Haller Gábornak* ebédjénél egy valaki csudálkozni látszott, hogy én magyarországi ember oly jól beszélek magyarul s úgy hitte, nekem is, az erdélyieknek is complimentet teszen vele, ha azt nekem szemembe mondja. Láttam, hogy szomszédja megrántá ruháját s megsúgá neki, hogy hiszen én könyvcsináló vagyok. Az ember elveresedett; a *Telemach* fordítójának fia pedig, ez a fél-magyar és fél-francia, nyugalma által fedezé el a kedvetlenséget. En legjobbnak láttam, könnyű kedvvel csapni az elakadásba, hogy vele felejtsem a megbánt szót s azt mondám, hogy Magyarországon azt sokan nem hiszik, legalább mikor írok, s Erdélyben egy sem az oly orthodoxusok, mint *Aranka*. A grammatikai sovány és pedánt textus víg kicsapásra ada alkalmat; tudakozék, hallottam-e mint játszódtatá meg valaki ezt a sok tekintetben szíves tiszteletet érdemlő embert. Neki gyengéi közé tartozott, hogy az Erdély szép asszonyainak versecskéket csinálgasson a francia édes semmik nevében, de oly fásán, ahogy azok képzelhetetlen szerencsével. Egy csintalan ifjú egy este bekopogtata ablakán s félrevonulva némán nyújtá felé kezét és céduláját. Az öreg átvette azt s gyertyájához menvén, olvassa:

Aranka pediglen erőlködék vala,
Aranka pediglen poéta nem vala

Másnap a csintalanság hírével tele volt a város. De a verselgetőt semmi kacaj nem tudja elnémítani.

A bohó tréfa mellett egy másnemű tettet is kell említenem azon tiszteletes test felől, melynek *Aranka* tagja volt. — *Benkő József*, a Transylvania írója, hirdetés nélkül eskete össze egy párt s törvénybe idéztek. Védelme abból állott, hogy ő nem büntetést érdemel Erdélytől, hanem, hogy hol tartassék annak Prytaneumában. A kir. tábla nem láta logikai összefüggést a védelemben s pénzbüntetést vete rá, de — oh a gyönyörű tett — a pénzt bírái fizették le helyette. Ki adta a tanácsot, nincs tudva: de *Aranka* bizonyosan javallá.)*

Midőn másnap a *Bruckenthal* galériájába akaránk menni; báró *Naláczy István* úr megelőzé látogatásunkat s útban lévén haza felé, velünk jöve, hogy azután nyomban indulhasson. (*Döbrentei*, ki az egyik cselédet valahova kiküldötte volt s kénytelen vala bevárni vissza jövetelét, a neki tulajdon hévvel és hangossággal üdvözle valakit a folyosón, míg *Gyulay* és én a szobában fel és alá járánk. Az idegen irántam tudakozódok s minekelötte *Gyulay* feleihete kérdésemre, belépe *Döbrenteivel*. Az *Naláczy* volt — Közelítése mindenben mint a jólnevelt franciáé: hidegen nyájas; először nagyon, de úgy, hogy magát által nem adja egészen, de úgy, hogy sem az idegennek nem nyújt sokat, sem magától sokat el nem vesz;

* Fm. Minerva 1831. III. 586—87. 1.

de úgy, hogy figyelmet mutat inkább az idegen iránt, mint hozzá vonzódást; s mindezeket nem elkészülés és eszmélet után látszott tenni, hanem mivel ezek neki kifogásában vannak. Nyugalom volt minden cselekedete, minden szava, míg én viszont, „aki ötöt annyi leírások és annyi poétái tetteinek hallása után ismerem s láttam, hogy ez a hidegség merő nyűg, egészen neki éreztem magamat annak tetszeni, ami vagyok s teljes mértékben éreztetni vele, hogy ismeretségébe egyszerre akarom beszöktetni magamat, hogy barátságát első meglátása óta óhajtom. — Felolda azon fáradás alól, hogy nála megjelenjünk s ámbár még délig el kelle hagynia a várost, el akara kísérni a galériába, tudván azok után, amiket *Sipostól* hallott, hogy minden pillanatimat elveszetteknek veendem, amelyek Szebenben, onnan elvonhatnának.)”^{*} Kedves vala tőle hallanom még szállásunkon, hogy ő a galériát a Konstantinápolyból Párizs felé visszatérő *Choiseul-Gouffier* társaságában látta, s elmondá a követ ítéletét: On pourroit former un joli petit cabinet de tout cela. A követnek valóban igaza volt, sok jó darab a sok középszerű, sok nem jó közt. (Két nap láttam a galériát, és úgy láttam azt, hogy a bibliothecában csak fél órát mulaték, az ásványok, pénzek, régiségek cabinetj ét pedig éppen nem láttam s így alkalmasan ismerhetem azt. Az újabb Athén emberének Euphemismusát a félbarbár így fogta volna ejteni a fiacredialectjén: „Átkozott! be sok derék darab a még több rettenetes rossz között.)”^{**}

^{*} Tudom. Gyűjtemény 1818. VIII. 103. 1.

^{**} Tudom. Gyűjtemény 1818. VIII. 104. 1.

Naláczy lelkes és nagy olvasású ember, s egészen francia; nem lehet csudálni, hogy ötlet generális *Le-Brune* megszeretése, s elválásakor, Temesvárt, azt monda felőle, hogy hasonlóra a Rajna túlsópartjára nem remél találkozni. Ita vir bonus est, convivaque comis. Sok oktatásokat köszönhetek neki a bibliothecában; mert míg az én két barátom a custossal a belsőbb szobákban nézegette holmit, nekem *Naláczy* mutogata némely nevezetességeket; mintha ő is ide tartoznék.

Báró *Bruckenthal Sámuel*, ki *Therezia* alatt (anélkül, hogy megtette volna azt a lépést, amely nélkül előmenni akkor kevés tudott, egy *Bethlenekkel*, *Bánffiakkal*, *Telekiakkal*, *Reményekkel*, *Hallétekkal* gazdag hazában, szinte a)* gubernátorságig emelkedék fel, *Józseftől* pedig a *Szent István* nagy keresztjével tiszteltetett meg! Erdélytől, sőt az egész magyar nemzetől, örök hálát érdemel e kincsekért s annál szívesebbet, mert ezt csak honszeretetből gyűjtötte, nem a mesterség értéséből. (Ügy mondják, hogy ő úgy viselte hivatalát, itt, számadás nélkül, mint Gr. nálunk. De szíves tisztelem mellett, melyet szívesebben nálamnál a nagy férfiú iránt kevés magyar-magyar, kevés szász-magyar érezhet, ki kell mondanom, hogy ő a festéshez olyan formán érte, mint *Mummius* a Korinth kirablásakor.)** ítéletemet a nagy férfiú ízlése felől *Tenniernek* egy keresztelő Jánoskája igazolja, melyet leginkább csudálgattott. Ma, itt, egyebet kedvellene. (A gyermek egy szikla előtt áll, hova egy bárány kíséré. Mint ért az

* Tudom. Gyűjtemény 1818. VIII. 104. 1.

** Tudom. Gyűjtemény 1818. VIII. 104. 1.

a festéshez, aki ott, ahol *Guidát, Corregiót, Rubenst, Van-Dick-ot* csudálhatni, *Tennier* előtt áll meg s ezt a gyermeket s talán a bárány gyapját s a forrás om-lását csudálgatja? De, hogy ő a festéshez keveset érte, azt neki nem veszem vétkül, sőt, látván, hogy nem tulajdon örömei miatt vásárlotta össze e kincseket, hanem hogy a *Gráphis* múzsája által még meg nem kedvelt nép közt ennek szeretetét gyarapítsa, s a nemzetnek új fényt adjon, még inkább áldom hamvait. A nemzetek egymás után jutnak azon szerencsére, hogy az *Apollon* húgai s az a három leány által, akiket *Cytherea* választja társaivá, meglátogattassanak. A mi *Hidvölgyink* idejében a bécsiek sem igen dicsekedhetnének azzal, hogy a festéshez és faragás-hoz sokat értenek, noha *I. Ferenc*, római császár mindent elkövete s midőn *Schmutzer* a maga megjelent *Theodoriusból* Bécsben el nem tudta adni öt nyomtatványt, Párizsból azt a hírt vevé, hogy a beküldött háromszáz nyomtatvány elkölt, s hogy ismét küldjön háromszázat. Ausztria *Kaunitz*nak, s *Sonnenfels*nek fogja köszönhetni, hogy a szép érzése s a mesterség szeretete közönségessé lett, s semminek sem inkább, minthogy az igyekezetet az udvar és a nagyok nemcsak nem hátrálták, de gyámolítottak is, *Albert*, lengyel királyfi pedig, ki nemcsak ért, hanem fest is, költ s becsüli a művészeket.)*

Vezetőnk *Seivert János* úr vala, *Bruckenthal*nak testvére gyermekétől született unokája s a könyvtáros *Róth* úr. Ha a történet Szebenben mutatta volna ki lakásomat, én e palotát gyakran látogatnám meg;

* Tudom. Gyűjtemény 1818. VHI. 104—105. 1.

még gyakrabban lakói, mint kincsei miatt. *Seivert* úr (egy érettlelkű tudós, és ami nem ér kevesebbet, tiszta ember)* letette az erdélyi kormányzék mellett viselt titoknoki hivatalát s nőtlenül magánlak a tudományoknak s az általa nagyon kedvelt szász nemzetnek, szeretve, becsülve minden jóktól. A palota két udvarra van osztva s az utcára három sorban nyílnak ablakai. Az a nagy meghalt *József Mihály* öccsének hagyá, harminchatezer töke pénzzel, az intézet fenntartására.

A galéria fődíszének itt a magyar Szent *Hieronym* tar tátik; Pannoniában születvén, Csáktornya körül, prolepsissel úgy nevezhetjük magyarnak, ahogyan őt a festők cardinállá csinálják. Az anachoréta a maga barlangjában ascétai elmélkedésekbe van merülve. Válla, teste, lábai ruha nélkül hagyattak; ágyékát skarlát lepel fedi. Megette kürtöt látni a felhőben, az érti a szózatot, megfordul s fülel a hívó szózatra. A történet a legérdeklődőbb percben van felkapva s arc, musculatura, leleplezés el vannak telve erővel. A mű *Guidóénak* tartatik, s nem méltatlan e névre. De íme ezen egy ölnyi magasságú kép mellett, mely amint értem, ezrekbe került, egy kisebb függ, kezek nélkül s ez engem annyira megragada, hogyha a kettő közül volna szabad választanom, nem azt nézvén, hogy egyikéért s másikáért mit adna vevője, hanem, hogy ebben, vagy amabban mint lelendem örömmet. *Sebestyént* venném, nem *Hieronymot*. Én itt *Sebestyénnel* nyújtom az almát.

A képgyűjtemény tizenöt szobát tölt el s ez kilencvenkét darabból áll; nagy részben az alföldi is-

* Tudom. Gyűjtemény 1818. VIII. 106. 1.

kola művei és másolatok, de aki gyűjteni kezd, azt veszi, amit kaphat, a *Bruckenthalnak* idejében az olasz iskola munkáit Bécsben találni még nehezebb volt, mint most s van becse a másolatoknak is, ha jó kézből jönnek, mint a jó fordításoknak. Rend kellene, más s gazdagabb rámák. Idővel az is meglesz. Vezetőim egy *Albano* és egy *Madonna* elébe állítanak; ez nekem portraítanak tetszik inkább. (Hol ezen a *Máriai* fenenség? Hol ezen az a bájoló, amelyet a *Mária-főkön* szabad és kell keresnünk? A szem tüzes s csaknem csintalan; az orr éppen nem szép; s ez elég ok, hogy a főt ideálisnak ne tekintsem. Portrait, amint mondják, a *Mengs Máriája* is, az isteni gyermekkel a bécsi Belvederben; de azt lehet nem portrének tekinteni, s felejtjük, hogy ennek a *Máriának* a festő hitvese ült, s a gyermek az ő gyermeke; ez itt nem lehet.)* Egyébiránt a galleria *Corregio, Titian, Rubens, Van-Dick, Rembrand, Van-Huysum* s más mesterek neveikkel dicsekedhetik, s oly leginkább a *Hondekoeter* tyúkjai s a *Van-Huysum* virágai előtt szoktak állongani, s inkább csudálják a természetes prózát, mint a *Rubens* hatalommal eltölt teremtéseit, és a *Corregio* bájos poézisát. De az máshol is így volt és nem kevés ideig.

Legnagyobb örömeit *Sebestyén* és *Hieronym* után régi ismeretségem tárgyainál leltem fel, s boldog pillanatokat éltem *Jupiter* és *Jó* mellett, mint serdülő éveimben már a bécsi galleriában, hol a *Corregio* originálja még akkor a *Heinz* másolatja mellett állott. A darab, amint tudva van, a mester-

* Tudom. Gyűjtemény 1818. VIII. 107. 1.

ség legszebb művei közé tartozik, s oly bájos, hogy azt a nem szerencsés kezek sem foszthatják meg minden érdemétől. Gondolat, rajzolás, festéklés, mely csudát tevének itt! S mint ragadtatik meg szem és szív! A gyönyörű testű callipygos leány háttal ül a néző felé, s egyedül hivé magát. Azonban *Jupiter* vastag ködbe rejtvezve közelít hozzá, s a leány akkor, s csak akkor sejtí meg az Istent, midőn a csók már ajkára nyomul. A leány feje skurzóban; s még skurzóban is mily szép!

E bájos művet a szigorú morál egy igen keskeny szoba sötét szögébe dugatá fel, mint a *Titian* fekvőjét ugyanennek ajtaja felibe, hogy a néző helyet sem foghat látásokra. A gond szolgál-e a morálnak, nem tudom, a mesterségnek árt s a mesterség templomában ez az első, nem amaz. A castrait classicusok jutának eszembe és aki magát nadrágfestőnek csúfoltatá, minthogy a képek meztelenségeire leplet vonatott.

Egy másnemű tartalék az idősb *Rákóczy Ferenc* képét is, *Kupeczkinknek* munkáját, rossz helyre téteté, nem átellenben az ablakkal, hanem a sötétebb falra. A kép már azzal is, hogy magyar művész munkája, érdemié vala a jobb helyt, de azt bel érdemére nézve is kívánhatá. A hősnek nem született fedelem páncélba öltözött, vállán nyusztkakagány van elvetve, nem sok által keveset mondó hercegi bibor, jobbja megmarkolá a török nyelvű kardot s azt hüvelyéből félig már kirántotta. Haja a két homlokszög közt beretválva van; lehúzott szemöldöke elfedi vad tekintését, ajkai keble dühét elharapják. A bölcs festő így monda a török nyéllel, amit a történetek beszéllenek. (A festő gondolat ja magas s a legnagyobb

dicséretet érdemli a dolgozás is. És ha az Erdély nagyjai így forognának, megtanulhatnák, mint kelljen festetniök a legemlékezetesebb történetet s bízának azt *Fügémre, Kreutzingerre, Kraftra*, hogy a képet ezek fessék, nem ahogy ők kívánják, hanem ahogy ezeknek tetszik.)* A kép megjelent rézmetszésben is *Westermayer* által s vonásos munkában, mert ide e neme illett a metszésnek. (A réz ismeretlen marada nálunk s bár intésem után az ne maradna tovább! Három forintot egy nyomtatványért a legszegényebb magyar is örömmel hagyhatna *Artariánál* a Kohlmark nevű utcán. És ha még hármat volna kedve otthagyni egy oly magyar képéért, kit *Füger* feste, megvehetné a *Born Ignácét* is, melyet *Kininger* hánytott (geschabt). *Born* azon úgy adatik elő, mint egy lámpája mellett elmélő bölc, íróasztaláról legördül a volumen — talán arra célozván, hogy tudós deáksággal írt, homlokát átfogta jobbjaival; válláról palást foly le, az aljban (Grund) az Isis multimammia (mindent ápoló természet) szobra mellett egy bölc cirkálómmal dolgozik.

Midőn a kicsavarodásomból vissza akarok térni az elhagyott nyomba, egy másik kicsavarodásba érzem elkapattatni magamat. — Egyikében a galléria hátulsó szobáinak egy történet engem vezetőimmal s társaimmal nagy ismerőnek nézete, holott az csak azt mutatá inkább, hogy ők nem azok. Külön catalogust kapu minden szoba s a képek száma papiros-szeleteken áll a kép és a ráma közt. De egy vásznán tollas állatokat láta meg s csudálá a festő ügyességét

* Tudom. Gyűjtemény 1818. VIII. 108—109. l.

s elfáradhatatlan gondjait a tollakon. Tudni akará a művész nevét. *Roth* úr megbotlott a catalogusban s itt oly nevet olvasa fel, mely ide éppen nem illett. Elfelejtve magamat, megszólalék, hogy az nem lehet az, az olasz iskola nagyja nem adta magát kakas és tyúk festésére; én a darabot *Hondekoeterének* nézem. Róth úr megsejté tévedését s a másik catalogue itt valóban *Hondekoetert* nevezé. Barátim álmélkodását nevelte az, hogy midőn egy más érthetetlen darabot néztek s D. ismét tudni akarta a művész nevét, én azt *Breugelnek* mondtam. — Mint az nem mondathatik még humanistának, aki hallván, hogy egy óda *Virgilnek* s egy elégia *Horácnak* tulajdonítatik: úgy az van még távol attól, hogy az értő nevét érdemelje, aki a pokolfestő *Breugel* nevét és a híres tyúkfestőét hallotta s egy-két darabjaikat látta, hogy ecsetjökre ráismerhet.)*

Egy szobát új portrék s erdélyi festők munkái töltenek el. Ezekről irtózva szöknék vissza a szem, ha a néző nem ama szobákból jönne is. De valamint a könyvgyűjtők előtt nincs rossz munka, legalább szükségtelen, úgy ezeknek is itt nagy becsök van; idővel bizonyítani fogják, a mesterség nálunk miként hága egyik lépcsőről a másikra.

A könyvgyűjtemény tizenhatezer darabból áll. Az ásványok nyolc almáriumokban tarttatnak s ezek kivált erdélyi aranytermésekben igen gazdagok. A pénzék száma tizennyolcezer.

Bruckenthalnak tiszteletére most készül egy emlékpénz, *Seivert* úrnak találmánya szerint. Az előfelen áll a hős, római öltözetben és annak előadásá-

* Tudom. Gyűjtemény 1818. vm. 109—110. 1.

val, ami volt. Alul születésének esztendeje 1721. és haláláé 1803; a túlfélen Hercules Versalien musarum* e körülírással: INVIA VIRTUTI NULLA EST VIA. Az alsó rekeszben a szász címer.

Aki ennyit teve a magyar nemzet és annak szász népe dicsőségéért

Dem folgt ein Ruhm, der ewig bleibt.

Klopstock.

Gróf Haller Gábor erdélyi kincstartót, *Leopold* rendebeli commendatort, es. k. kamarást és belső titkos tanácsost, a *Telemach* fordítójának fiát, *Orczy Lőrinc* és *Barcsai Ábrahám* barátját, azon háznál találánk, mely rá *Péterről*, a nürnbergi patríciusról marada. Erről folyván a szó, emlékezem a fehéregyházi palota számaira s neki bátorkodám azt a kérést tenni, hogy ha a famíliái könyv, melyre a számok mutatnak, talán itt volna, engedné megtekintem. A gróf értette kérésem okát s hamis szerénység nélkül, mely utálatosb a legvastagabb dölyfnél, teljesíté azt. A könyv a XIII. századig adja a *Hallereh* elágazásait s némelyikének még képét is látni benne. Tiszteletet érdemlő gond, így Íratni a könyvbe mindenik *Hallerrel* a maga nevét s némelyikének még képét is fenntartani. A gróf negyvenkilencedik esztendeje, hogy szolgál, előbb, mint katona, kapitányságig, majd viceispán, továbbad küküllői főispán, aztán kir. tábla elölülője, végre tartománybeli főbiztos, s most gróf Bethlen József halála óta thesaurarius. Személyében egyesülve van a francia és a magyar, s az életerő benne annyi, hogy gyermekei s

barátjai sokáig remélhetik birtokát. — (Meghalt 1822. március 28-án, életének 73. esztendejében.)

A szász nemzet nagy örömét találá abban, hogy a comesének beiktatása a grófra bízott, ők a *Hallerket* szeretik szászoknak is tekinteni s örömük igazságos, mert a nemzeti érzés szent s a szászokban is szent. Németek ők, minthogy úgy akarják és nem magyarok, de oly németek, kik századok óta laknak köztünk s Erdély diétáin voksuk és székük van; megszellestedett német eredetű magyarok. Amit ők mondogatnak nekünk nem erdélyieknek, úgy megfoghatatlan, mintha mi azt vitatnánk, hogy mi ma is baskirek vagyunk, nem magyarok.

Az új szász főtitst, kormányzéki tanácsos és *Leopold* rendbeli lovag *Tartler János* úrhoz *SeiveH* úr vezete fel, s nála töltött óránk a legszebbek számába tartozik, melyeket Erdélyben éltem. Kapuja előtt négy fiatal fenyő vala beütve, a Szeben városa második tisztjének lakása előtt három; a beiktatás napjának pompája miatt, amint mondák.

A szebeni játékszín elmés rajzolat szerint épült, mind optical, mind acusticai tekintetekben, de azt itt elérni nem vala nehéz, mert a nép nem nagyszámú. Rossz darabot adának benne, de a játszóké úgy játszódtak, amint kelle: a rosszat rosszul. Lányom miatt, ki a német előadást nem érté mindenütt s magyarázataimra szorult, kénytelen valék végig ott mulatni, de egy szerencsés történet felejteté vele a bajt. Egyikében az alsó lózsiknak két ifjú leány ült, minden idősb felvigyázó nélkül s jobb karom karfáj okát érte. Mennyi felsóhajtozás, mennyi taps a parányi

kacsókkal, minden nem éppen szerencsétlen scéna, minden fűszerszámos phrázis s csillogó elmésség mellett! Most kezdenek feljárni a Thalia s Melpomene templomába. De jó volna megsúgatni szüleiknek, hogy óvják őket a német *Fapresto* dolgozásainak olvasásától. Az a *Kotzebue* örökre el fogja rontani ízlésöket s annál bizonyosabban el, mert benne sok érdem van és sok genie.

(A két szebeni szász leány egy történetre emlékeztet, melyet nadrága miatt és hogy egy előttem még nevéről is ismeretlen bohócskát megcsapolhassak, el kell mondanom. — Egy Szebenben szolgáló mágnás egy gyönyörű szász leánnyal táncola a szász ispán ünnepén. Egy idegen mágnás kérdést teve ennél, mely comtesse lehet az, akit letéve kezéről, mert ő nem ismeri s maga is szeretne táncolni vele. A felelet az volt, hogy az egy szebeni polgár kisasszonya s oly jól nevelt, amilyen szép. Gondolod-e mit teve a gubó? Nem vitte táncra. — A nagy *Friedrich* egy legénykét, aki vallást csúfolta s botránkoztató tettet teve, arra kárhoztatta, hogy míg azt, aminek szentnek kell lenni, csúfolni merné, tanulja meg a kátét a hely plébánosánál. Ha nekem volna szabad megbüntetni ezt a magyar legény két, aki a szép s jól nevelt szász leánnyal, a szász ünnepen, nem táncolt, mert az nem magyar comtesse, én zárva tartanám a méltóságos úrfit, valamíg *Rollint* végig nem olvasná, hogy felelni tudjon e kérdésemre: Mit perorála Canulejus s mely következései voltak annak Rómára, hogy az egyik testvérleány ajtaját megkopogtatták, a másikáét nem? Egész Európa utálattal nézi, hogy a hibernus csak akkor tarttatik anglusnak, mikor ter-

het kell viselnie s javulva nézi, hogy az alsatai lakos franciának tarttatik s magát franciának tartja.)*

Szebennek oláh temploma is van s itt lakik püspökjük. A reformátusok templomát, a házak sorában, csak felülírásánál fogva ismerheti templomnak az idegen, az szép, mert egyszerű, rövid:

Deo
 Creatori Redemptori Sanctificatori
 Sacrum
 Josepho II. Principe aug.
 adnuente
 Coetus fidelium Helv. Confess.
 MDCCLXXXVL

XII. LEVÉL.

(Kifáradtam örömeimben, kedves barátom, és ha volna tündér, ki meghallgassa könyörgésemet, repülnék azon kis domb felé, hol nekem az élet minden örömei virítanak s kiéldelvén magamat hitvesem és gyermekeim ölelésökben, Szt.-Mihályra repülnék által, hogy a legtiszteletesb nő és anya és asszony és barátné lábainál, ültetései árnyékában mondhassam el neked, mennyi tisztelőd és barátod van e földön is, s mint óhajtják, hogy kedved jöjjön Erdélyt megtekinteni, hogy szemlélhessék, akit szeretnek. De ezek benned csak a lelkes és tanult embert s a bájos, csudált beszélőt ismerik, s mi mindez ahhoz képest,

* Tudom. Gyűjtemény 1818. VHI. 111—112. 1.

amit tebenned mi szeretünk, mi csudálunk, kiknek az a szerencse juta, hogy közelebből ismerhessenek? Az a te tisztaságod, mely a mocsoknak csak árnyékát sem tűri magán, azok a nemes érzések, melyek által mindeneknek szerelmévé lettél, az a nagyságod az indulatokban, mely azt teszi, hogy legkedveltebb barátid is félnék tisztelettel közelítenek feléd s ja válsodtól függesztik fel önbecsöket, azt a tántoríthatatlan férfit és azt a Grátiák és Ámor papját, kibenez a két ellenkező oly szerencsésen egyesüle belsőjében és külsőjében, mint a művész önti, a Bacchus szobrában, a férfiúi s asszonyi szépségeket, együvé. Ezt nekik én beszélem s tetteid emlegetésével.

Minden léptem távolabbra viszen honomtól s mily nagy már is az út, melyet tevék! De még hátra Vajda-Hunyad, hátra Fehérvár és a helyek, hol a nemzet szentjei éltek, jártak s halhatatlan tettekettek. Azokat látnom kell, illetnem kell sírköveiket s azon érzést adni magamnak, hogy nagyobb lettem ereklyéjük illetése által. Még egyszer annyi időt kíván utam, mint amennyit már töltöttem s akkor megyek, s repülni fogok karjaidba.)*

Közel a Kenyérvíze nem folyamjához, hanem széles patakjához, egy csárdában szállánk meg ebédre s *Döbrentei* figyelmessé tőn, hogy a postaház körül, mely mellett utunk elmegyén, még most is látszanak azon kápolna kövei, melyet *Báthori István* a csata emlékére építtete. Tudniillik midőn seregét itt vezeté az ütközet piacára, lova megbotlott s az *Báthorinak* vagy seregének rosszat látszott jövendőlni. Meg nem

* Toldy kiadásában 255—256. 1.

történnén, amitől tárta, felépítteté a templomot, s rendelést teve, hogy a nap visszafordulom az elhulltakért miseáldozatok mondassanak.

A csata 1479. november 13-án mené véghez. Ali bég a hegyek és a Maros közt fekvő tért ülte el, s *Báthori*, az erdélyi vajda, Gyula-Fehérvár felől jöve, *Kinizsi Pál* temesi bán Branyicska felől. A törökök, *Bonfin* szerint harmincezeret veszének, mások szerint még egyszer annyit, a magyarok nyolcezeret, azonfelül, hogy a Maros kétezer százt és oláht nyele el. Mint mené véghez a hős áldomás az ellenségi testek halmain, tudva van; még emlegetjük, hogy a derék *Kinizsi* fogai közé foga a leszelt kövér törököt s táncolt vele. Vad tett, de csaknem négyszáz esztendő s a szent öröm a szenteket is táncra ragadozhatja.

Elővevém szekerem zsebéből a *Benkő* Erdélyét s a történetet újra megolvassam.

Alsó-Fehérnek főnótáriusa, *Baczka-Madarasi Kis József* úr rábeszélé püspök *Batthyányit*, hogy az összeomlott kápolnát építtesse fel s a két hős emlékezetét egy oszloppal tisztelné meg; de az el-elhalogatott szándék nem ére teljesedést. Még inkább csudálhatni, hogy püspök *Mártonffy* hagyhatá anélkül, ki ezt egy latin epigrammal is ékesítheté vala s sajnálni kell, hogy a tanács Hunyadi főispán, gróf *Bethlen Lászlónak* nem vala adva, ki szerEté jó tettek által ragyogni. *Döbrentei* egy ossziáni éneket költe a tett emlékéül. De, ha a tettek ének kell, a helynek kő kell, és nem kicsiny.

(Az én lelkemben egy ének támada, amint elmenénk. Nem illik a tetre, de ide teszem mégis, mert

itt támad, s aki leveleimet itt olvassa, osztolni fog
 érzéseimben. Azon időben tevém által magamat, mi-
 dőn Erdély a török járma alól kiszabadult.

Szabadon lihegsz, szeretett haza,
 Szabadon lihegsz megint, karunk,
 Béklyóidat összetöré!
 Itt vesztenek ők, itt hulltanak el;
 Lobogó tüzeit seregökre
 Az isteni bosszú lövellé.

Nem ejte el minket erő;
 Bizakodás tevé rabjaivá
 Minket a pogánynak.
 Esküdt s mi jók hívénk szavát;
 S ő a hívőket, bizakodókat,
 Cselébe voná, megbuktatá.

Hegyeink aranyág ugarinknak
 Gazdag termésit irígylé,
 És amit táplál a mező.
 Paripáink nekik nyihogtak,
 Gyapját neki nyírta meg a nyáj,
 S amit nem vett el, ellopá.

Magyarra vivé ki a magyart,
 S vicsorga dühében, hogy a két
 Testvérhad egymást érte ölé.
 Éh gyermekeinket maszlagon
 Hizlalta pribégjeivé, hogy ők
 Verdessék, ami még nem ing.

S mi nyögénk a vad dölyf kélyeit,
 S viselénk, de mérges fájdalomban,
 Az alázó súlyos ígát
 Hunyadink nagy lelke nem hagyott-e el;
 Hunyadink nagy lelkét nem hagyánk el,
 S lepattogának láncaink.

Itt vesztenek ők, itt hulltanak el,
 Lobogó tüzeit seregökre,
 Az isteni bosszú lövellé.
 Szabadon lihegsz, szeretett hazánk!
 Szabadon, szeretett, szabadon megint!
 S mi törénk le, mi! láncaidat.)*

Utunk Szeben óta végig Hunyad vármegyén völgyen mené, melynél sem szebb tájt nem láték Erdélyben, sem áldottabbat. A portékák Pestről Dévára, Szászvárosra, Szebenbe, Brassóba és Fehérvárra ezen jönnek be, mint Váradról Kolozsvárra s az útra gond van, mind a szászok közt, mind a vármegyékben. A Maros (Marusius) Fehérvár mellől csap belé s a bábolnai, rápolti, celnai, Hegyaljának nevezett s híres borokat termő hegyek alatt fut el. Ezen viszik ki Magyarország felé a sót, tutajokon. Itt van a hajdani fejedelmek mulatója Szászsebes (Sabaesum, Mühlenbach), de most megfosztva minden maradványaitól hajdani dicsőségének, itt Szászváros, ez és az szab. kir. városocskák, faluk a kised Medgyes-tiez képest; itt tovább Déva a maga egykori híres várával. A néhol egy, néhol két órányi szélességű völgyet erdős hegyek s vad rengetegek veszik körül;

* Toldy kiadásában 258—259. 1.

s a Retyezát teteje (az oláh szó elcsapott tetőt jelent), délre Vajda-Hunyad felé kék oldalain mutogatá a téli havat.

Tordoson, Bábolna és Szászváros között, Patakon physicát tanított professzor, most itten prédikátoroskodó *Sipos Pál* barátunkhoz térénk be. A hely a szász földhöz tartozik, de lakosai oláhnyelvűek s a szász helyeken gyakorlott szokás szerint a prédikátornak dézsmáznak, ki itt a reformátusok felekezetének tagja, de a luth, capitulum alatt áll. E felekezeteknek az egész Erdélyben nincs gazdagabb prédikátorsága, sem kevesebb terhű, mert az ecclesiát hét háznép teszi, kik magyarnyelvű templomi szolgálatjaik által tartóztatnak a nyelv felejtésétől. *Sipos* ezek közt él, ezek közt szolgál. De, minthogy ezeknek nincs szükségök sokra, s amire szükségök van, a szászvárosi tógatusoktól is megkapják, ezek-keltartat prédikációkat s inkább ezeket oktatja, mint a lakosokat.

(*Sipos* áthivatá magához báró *Naláczy Istvánt* s némely barátit Szászvárosról s ezek közt a szászvárosi collégiumnak két tagját, ponori *Thewrewk József* és *Lészai Dániel* urakat; ez most már orvos-doctor, amaz magyar- és erdélyországi felesküdtött ügyész, ki a mostani kornak s a későbbnek még inkább a maga Magyar-Pantheonjávai meg nem becsülhető kincset ada. Ezek ebéd után mindjárt ménének, de *Naláczy* velünk maradt s így a nap tanulás és kacagások közt mula el. Mert, aki a kifogyhatatlan elmességű és sok olvasású *Naláczyval* van, az együtt teszi a kettőt. A fész és pőf neki nem dolga s dévajkodásaival nyer, és nem vesz.

Másnap Sipos és én nála mulatánk s ismét örömrre és haszonra. — *Naláczy*, amint felkelénk a vacsorától, vetkezni kezdé, minden szó nélkül, befordulj a fal felé s elkezdé a harsogást. Mi tehát átmenénk a szomszéd szobába. *Sipos* ellágyula. Töltsd álmatlanul kedvemért az éjjelt, úgymond; ki tudja, mikor leszünk együtt, így egész éjjel nem hunyánk be szemeinket. — *Naláczy* reggel felé átkiálta hozzánk: „Non amo eruditum pr — smum.” Mi sokáig kacagánk a szót, de ő már ismét hortyogott.

Siposnak három szerelme volt; a metaphysicázás, a mathezis s a classicusok. *Kant* vala bálványa s ennek tanításait a Róma nyelvén dolgozta fel s levelekben küldözgeté meg nekem, fejezetenként. Engemet gyönyörködtetett a dolog s még inkább a nyelv. Kértem, hogy a munkát adja ki, s minthogy ő nem írt olvashatólag s Erdély még hibásb orthographiával, mint mi szoktunk, magam másoltam le azt neki. *Sipos* a munkát átadá a censornak. Az úgy hitte, hogy az nem az ő, hanem a vallás emberei mezejére tartozik; *Kenderest* látni akará, elborzadt tőle s *Sipos* közt és a consilliárius közt elkezdődék keserúségek nélkül az ellenkezés. A munka a vallás férfiai ítéletök alá mené. Ezek rá azt jegyzék meg, hogy a munka igen jó, de nem jól egyezik a normával, s így megjelenését nem engedhetik, megengednék, ha világi emberek volnának. *Sipost* inkább bánta a kérés megtagadása, mintha a jég egész esztendei jövedelmét elverte volna.

Midőn azt à fejezetét vevém, melyben a metaphysical szabadság fordul elő, azt kérdem magamtól, ha azt a sovány dolgot s azt a badar beszédet tud-

nám-e magyarban úgy adni, hogy olvasható legyen? — Egy prologust elébe, még pedig dévajkodás hangján, s végébe egy epilógust, hogy a sötét tárgy elevenséget kapjon, mondám magamban s egy-két nap alatt a munka készen állott. *Sipos* tudta, mennyire szeretem őt, tudta, mely örömmel vettem ezeket az ő dolgozásait; és mégis egészen le vala verve ártatlan játékom által. Azt szenvedte, amit a szerelmes ifjú, midőn leánykájából, bár barátjai, tréfát üznek.)*

De *Sipos* nincs többé. Egy veszedelmes inhideg kikapá barátjai közül. Született Enyeden, 1759. október 16-án; meghalt Szászvároson, 1816. szeptember 15-én. Még iskoláiban elméssége, szorgalma, jámborsága, s csinos deáksága által figyelmet vona magára s előbb a koronaőr *Telekinél* nevelte ennek *József* fiát, majd a cancelláriusét *Ferencet*. Onnan előbb szászvárosi rector professzor leve, 1805. óta pedig 1810-ig pataki. (Midőn hozzánk jött, szelidséget, gyengesége érzésének vevénk; nem hiheténk, hogy Erdélyből, hogy Szászvárosról jó jöhessen, de most a collegium elöljárói vele mondhatnának egy halotti-beszédet s rágalmazói elnémultak. *Sipos* az új philogophiáról beszéle, s a kacaj ismét elkezdődött; de *Sipos* most egy epigrammát írt 1810-ben. *Austriacae straban* acies... s a kacaj tiszteletté, csudálássá vált. *Sipos* játszék vele. E játékban nem vala annyi bosszú, mint a nyugalomba nemesség? Mert a bántást a bölcs is érzi. — Úgy halt meg, mint *Newton* és *Kant*, — szerelem nélkül.)* Mathematical tudományai felől világosan szólanak göttingi prof. *Kästnernek* s berlini astrono-

* Fm. Minerva 1831. IV. 739—740. 1.

mus *Bodenak* levelei, melyek közül egyet-kettőt az én autographiai gyűjteményem bír, s philosophiaiokról pedig két munkája kéziratban, mely a kolozsvári collegium bibliothecájában van letéve.

Erdély érzi, mit veszte a szeretetreméltó férfiban, s sokáig nem fogja felejtteni.

XIII. LEVÉL.

Dédács, két órányira Dévától, napokra vára benünket, a gróf *Gyulayné* házánál, ki a nyarat ez áldott és nagy szépségekkel bíró tájon szokta tölteni. A hideg Sztrigy (*Sargetia*) a délfelé fekvő havasokból siet a völgybe s a grófné kertje alatt omlik együvé, az itt sebesen elfutó Marossal, az erdélyi vizek fejedelmével. Deltájokat, hova a Sztrigyen egy könnyű hidacska viszen által, kétszáz lépésnyire egy sötét boglyás szil-erdő foglalta el, végigszeldelve játékosan tekergő utakkal. Túl a szilason, egy rendesen költ hegy, az úgynevezett Aranyi, ad új díszet a vidéknek, mint egy rosszul sült kenyér s messziről magára vonja azoknak szemeket, kik Fehérvár vagy Szeben felől jövén, a keskeny kies áldott völgyet, a két sor rengeteg között s magok előtt a komoly dévai tetőt, elteihetetlen örömben, majd csak festői szemekkel, majd a hazafiúság szent érzései, s örvendő bú s bánatos örvendezések közt nézellik. (E két sor meredek kelésű rengetegnek a Retyezát adja meg földíszét, mely délre, Vajda-Hunyad megett, kél ki alantabb társai közül, s horizonti vonásban elcsapott tetején s kékelő oldalain mutogatja a hó maradványait; mint

a völgynek a dévai vár egy kerekded hegy tetején, hol *Dávid Ferenc* 1565-ben tömlöcbe vetetett, és holtáig fogva ült; *Barcsai Ákos* pedig a *Bánffy Erzsébet* karjai közt rettege elveszteni a fejedelmi palástot, míg a szép nőért *Bethlen Miklós* [Hist, des révolut de Hongrie T. VI.] titkon epedezék.)* Hol együtt sétálunk a ház asszonyával s gyermekeivel a gyepszönyegen és a fekete színű vén szilas sűrű homályában, hol csolnakba ülünk, s felmegyünk a Sztrigyen, melynek homályában álló partjaira a lehanyatló nap és a víz habjai játékosan lövelli fel a képeinket, hol *Döbrentei* és én virradatkor megferdünk a Marosban s új életet veszünk az örömmel s egészségét és erőt. Kijövök a szobából s a grófnét fehér öltözetében, szalmakalapjával, magányosan látom ülni a Maros szélén, kedvelt fája alatt, míg három barátnéi s a gyermekem a pázsiton játszadoznak. Akkor sebesen futok le a kert ormáról, hogy körökben láthassam magamat s újra éljem életemnek eltűnt szép örömeit.

A postaút néhány száz lépésnyire megyén el a falu felett, s így alig van nap, melyen vendégeink nem volnának s nem ritkán számosak. Ezekre, ha e szép társaságban szükségem nincsen is, örvendek, hogy Erdélynek nevezetesb fiaival s leányaival ismerkedhetem. Számukban örömmel nevezem *Zeyk Miklós* és *Bája István* urakat, kik közül az elsőbb Göttingát kétszer látta s életét egészen a szép homályba rejti el; az utóbb Huny adnak egyik érdemes tagja» igen kedves mulattató s ügyesen s tanultan

* Fm. Minerva 1831. III. 595. l.

rajzol, fest és miniaturban portrékat úgy dolgozik, hogy ha a sors és születés arra kárhóztatta volna, ezzel Bécsben is kenyerét kereshetné.

Olykor kísétálunk az aratókhoz, kik kétszázan gyűltek fel a grófné zaránci jószágaiból, a vad hegyek közül, s a reggel óta napszállatig soha meg nem szűnő csompolya (duda) mellett úzik izzasztó, de víg munkájokat. (Az reggel óta késő estig soha el nem némul, mint midőn a sereg leteszi sarlóját s ha egyikét elhagyja lehellete, másik veszi által.

Constantis pariter, pariter data fila trahentis
Fallitur ancillae decipturque labor.

Sőt, zeng muzsikájuk a munka elmúltával is.)* Az udvarban tápláltatnak valamíg az aratás tart s táncolva töltik az éj egyik felét. Nekik az aratás ideje igazi farsanguk. Különben szegényül tengenek, mint a mi Krajnyánk lakosai.

A föld itt búján terem s a rozsnak némely szálaít hét lábnyinál hosszabbnak találtam. De az oláh még itt is szegény, mert kevéshez szokván, restté vált. Házaik kapuja mellett egy hosszú rúdra csóvát szúrnak, valamely babonából, melyet szégyenlenék tudni. Ami hajdan a zempléni oroszok közt is szokásban volt, hogy Krasznibród és Berezna tájkül leányvásárok tartassanak, az itt Topánfalván gyakoroltatik, vagy gyakoroltatott, mert némelyek erősen állítják, hogy a szokás ma is fennáll, mások még erősebben tagadják. Melyik félnek van igaza, nem tudom. A férjhezmehető lánnyal atyja, anyja, megjelennek a vásárban, a lány sátort ütött, portékácskáit kirakta

* Toldy kiadásában 261. 1.

s menyasszonyi ékességében megállott a sátor előtt s várta szerencsáját. A nősző végigjárá a sorokat s amint neki lány vagy sátor, vagy mind a kettő leginkább tetszettének meg, tenyerébe csapa a hajadonak, anélkül, hogy kérdené, ha viszont ő tetszik-e s a pap összeesketé őket azon nyomban, s a legény másnap reggel hazavitte menyecskéjét.

(Borzadsz? Nem ok nélkül, itt meg van alacsonyítva az emberiség s minek rútul tenni, amit szépen lehet? De nézzük körül magunkat, nem éppen ezt teszik-e gyakran a főbb kasztok is? A leány ezeknél, mint az oláhoknál Topánfalván, csak dolog és nem személy; s kérded, ha Topánfalván több rossz házasság köttetik-e vaktában, mint máshol calculus szerint? Boldogságunkat, így vagy amúgy, mindig az teszi, ha tisztinkhez hívek maradunk és ha amit sors vagy választás mienkké teve, kedveljük. Laetus sorte tua vives et sapienter et béate.)*

XIV. LEVÉL.

(Ne kívánd, hogy mondjam el, mint válék meg azoktól, akiket lelkem szeret; mert íme nem vagyok többé nálok s levelem hozzád nem Erdélyből indul. Minél nagyobb az öröm, mellyel élénk, annál nagyobb a keserű, mely azt követni bizonyosan fogja; úgy akará Nemesis, a hajthatatlan, engesztelhetetlen. De legyen a szenvedés, milyennek a komoly visszafizető azt akarja, tűröm békével, sőt sorsomnak, gyötrelmimnek örvendve, mert a múltak emléke eze-

ket megédesítheti; csak poharam csordultig teljék meg, s ezt mondhassam, mint itt „Éltem!”)*

Gróf Gyulayné nem Dédácsról, hanem Maros-Némethiből, akara kiereszteni a Bánátba; elkísére tehát oda, minden gyermekeivel. A hely praedictuma a *Gyulay* háznak s azt ennek csak fiai bírják; a horvátországi bán, gróf *Gyulay Ignác* s *Albert* testvére, és a mi Lajosunk. (A Lajos részét ennek atyjától, *Ferenctől*, kit a ház, mint ifjabb testvért, illetett volna, bátyja, *István*, az osztáskor testvéri szeretettel vette által, de ez nem szerencsés házasságból *nem*. hagyva maradékot s a történet jóvá téve, amit a két testvér szép atyafisággal vétkesen tevé.)* Ennek udvara előtt egy keskeny, de hosszú nyelv fut el a kapu és a Maros közt, eltöltve az új kertészség játékvál és a közel Tiriscum (mai nevével Veceli vár) oltárköveivel, isteneivel és hőseivel s elmállott felírásai-val. A sót vivő tutajok és amelyek Szegedről most üresen térnek vissza, emberek és nem lovak által vonva, itt mennek el a gerlice-tartó alatt s azt, aki magányt keres itt, az a vad kopasz hegy túl a Maroson, kedves búslakodásba szenderíti.

Gróf Gyulay Józsefet, atyját *Istvanncújc*, és a *Lajos* atyjának *Ferencnek*, gyermekei, midőn 1790-ben több nagyjával Erdélynek, Bécsbe mené fel, üdvözleni II. Leopoldot, megkérek, hogy őket és maradékait ajándékozná meg képével s a szeretett atya *Weickardnak* ült. A kép egész nagyságban, egész növésben adja a megholtat s azzal a hűséggel, mely tulajdona volt *Weickardnak*, ki az idealizáló ultrák

* Toldy kiadásában 264. 1.

közé nem tartozott. A Meszesen innen, kivéve a cancellárius *Telekiét*, jobban dolgozott portrét nem láttam.

Rakva van portrékkal ez a ház is, mint Erdélynek majdnem minden házai, s *Wagner*, a pastellf estő, itt nem keveset dolgoza, s híven, de sietve s nem nemesített ízlésben, (ahogy a magát és mesterségét becsülő művésznek mindig kellene, hanem, amint szeme látott s a viselt costümben, még pedig az ünnepiben.)* Ellenben a bánné, született báró *Edelsheim* asszonyság, nem tudja kitől, oly jól gondolva van adva, hogy arról szememet ritkán vónhatám le. Mása egy jó originálnak. A kép a szeretetre legméltóbb egyszerűség karakterét viseli s az asszonyi szív méltóságát.

Tetézte kegyeit irántam a grófné azzal, hogy velem Déván keresztül jővén, *Bája* úrnak rajzolatjait s miniatűrben dolgozott portréit láttaták. Azok valóban nem alatta voltak reményimnek, hanem felette, s óhajtám, hogy a szeretetreméltó embert Erdélynek sok szeretetreméltó fiai és lányai ostromlanák.

Erdélyt Magyarországtól sivatag, erdős hegyek választják el, hová még a csinált és igen jó karban tartott úton is fáradsággal lehet feljutni. De, aM Kosovánál széjjeltekint, déli nyugat felé, mértföldekre elnyúlt síkot lát elterülni szemei előtt, s így emlékeztetés nélkül érti, hogy ahová lép, Erdély többé nem lehet.

Karácsnak Lipszky után, négy táblában dolgozott abrosza s vármegyéinknek atlasza, valahol megszáll-

* Toldy kiadásában 265. l.

lok, kiterül előttem s ezektől kérdem, merre kelljen vennem utamat Szpata felé. De már közel lévén oda, inkább hiszek a szóban adott tudósításoknak, mert a geometriának az a tanítása, hogy a legegyszerűbb út a legrövidebb, hamis lecke a kocsisok philosophiájában. Beérvén tehát Facset mezővárosba, az itt lakos Krassó vármegyei főszolgabíró kvártélyához vezetvén magam, minthogy az utak iránt tehessek kérdést, minthogy már itt vehessek hírt az enyéimék felől. A tiszt Bulcs felé igazítja. Elébeterjesztém, hogy abroszaim szerint úgy nagyot fognék kerülni, hogy úgy egy nagy hegyet kétszer kell megkerülnöm s ha egyenesen megyek, kisebbeknek látszó hegyeket fogok érni. A szolgabíró kipillantva ablakán s meglátta nagy párnazsákú szekereket s most még inkább buzdította, hogy Bulcsnak menjek, mert addig kivagdalt utak visznek, erre szekereim teteje sokszor megakadna. Vakon alája vetem magamat akaratijának.

Bulcsún ma kótyavetyélek a csapszékeket s a kisdud hely tömve vala idegenekkel. A fogadócska egyetlen vendégszobája el van foglalva, de lovaimnak volt állások az istállóban. Így szekereimet embe-reimre bízván, lányommal kísétálék a mezőre, végig az ünneplő helyen.

Visszajövének sétálásomból, egy utazó, ki azalatt érkezek s úgy nem kapa szállást, mint én, szóvak eredé velem s kére, engedném társaságomban tölteni estvését. A nap még fenn vala s hévvel sütött. Által-ellent a fogadóval megpillantánk egy lócát a sövény mellett, egy nagy eper árnyékában s jónak látánk ott fogni ülést.

Alig valánk így egy negyedig, midőn egy úrforma valami frakkban, pantalonban, hosszúszerű pipájából füstölvén végig az utcát, felénk jött s elmerültnék látszott. Véletlenül pillanta meg bennünket s meghökkene. De csakhamar magához térve elakadásából, nekünk vévé útját, megbiggyenté a kerek módi kalapot s irigylésre méltó természetességgel mellénk üle, anélkül, hogy szükségesnek ítélte volna e szabadságra engedelmünket kikérni.

Ki legyen, nem monda, mi pedig nem igen vágytunk tudni. De ő minket feleletre vona, mégpedig oly formán, mintha a Polizey Bulcsón az ő dolga volna. Én az elsőséget társamnak engedem, az pedig érzetlenné tette az impertinentiát s a dohány-, bories pálinka-illattól derekasan párázó uraságnak elmondá, kinek hívják. — „ördögöt, s az úr igazán a meghalt Gy...?” kérdé a német ember. Lányom ijedten simult hozzám s a pipázóra mereszté szemeit. Uram, feleié az idegen, én nemcsak meg nem haltam, de fogadom az úrnak becsületesre s hitemre, meghalni nem is felette nagyon óhajtok. A pipázó uriaság nem értette szavát. Hogyan? Hiszen azt monda, hogy az urat) Gy.. -nek hívják? — Igenis, uram, én Gy... vagyok, uraságod szolgálatjára; de az élő Gy..., nem, aki azok szerint, amiket hallani szerencsém vagyok, földi pályáját megfutotta. Mindez az ember fejébe nem tudá férni s inkább tetszék azt hinnie, hogy, akivel szól, a meghalt Gy..., minthogy a nevét egynél többen viselhetik.

Megértvén társam honnan jó és hová megyén s mely dologban, mivel és miért, engem vona kérdőre. Megnevezem neki magamat jó kedvvel. Nem elég;

azt is akará tudni, mi vagyok. Semmi! Hogyan lehetne valaki semmi? Titkot kerese fogadásomban. Én makacsán megmaradék szavam mellett s minden igyekezeteit semmivé tevém. Fejemen a *Zrínyi* veres sipkáját látta, lábamon fűzött csizmácskát lábikráim felső részéig s gyanú környezé meg az α lelkét, hogy míg lehete, királyomat karommal és kardommal szolgálám, mint ő. Bizonyossá tőn, hogy gyanújánál semmi sem lehet képtelenebb, széles e világon. De ez a kucsma s generálisi színből? De az a külföld fűzött csizmácskája? — Uram, mondtam dévaj kedvvel, uraságod bizonyosan olvasta Musariont; feje bilentése azt monda, hogy igen, — s egy értelemben lesz Musarionnal és Wielanddal: Mich dünk, ein weiser Mann trägt sich wie andere Leute. Látja uraságod, én *Musarionnal* és uraságoddal egy hiten és egy álláson vagyok s ok nélkül nem örömetst térek félre a járt útról, tudniillik, ahol az eltérést hatalmasabb okok nem javasolják. De a reumám a kucs-mát javasolja még a nyári, de nem szeletlen napokban is s jobb portékát nem képzelhet az úr, mint a lábbelinek ez a neme. Igaz, hogy fel- és lefűzni időbe kerül; ellenben a cseléd nem rángatja lábamat, mikor sárban jártam, vagy az eső elvert. — Haszontalan volt minden igyekezetem a res vistiariai magyarázatoknál fogva kisiklani kezeiből; tudni akará, ki vagyok tehát, és mi vagyok. Csak mondjam ki, úgy-e kamaratiszt vagyok, vármegye tisztje?

Dermedeze mérgében... Az eleven ördög, kiáltá, ha semmi sem vagy is, csak kell lenned valaminek s úgy még inkább kell, mert semmiből a semmi sem áll. Talán ugyan nemes ember vagy, oder

goar a Grondherr? — Tudnod kell, édes barátom, hogy ezen a földön a nemes ember s kivált, aki nem maga leve azzá, sok; a Grundherr pedig mindennél több, és ez ugyan nem méltán,

Megszállta a gonosz lélek, venném nehézken, hogy rajtam egyikét és másikat egyszerű rámnézéssel ki nem láta, s hogy kínjainak végetvessek, kimondám neki, hogy szolgatjára, mind az egyik mind a másik, amilyen vagyok. — „Úgy-e!” kiáltá megszeppenve s hirtelen kapván a félrevágott módi kalapocskához. Bitte um Vergebung, domine spectabilis! Fertelmesen megbotlottam, domine spectabilis, még egyszer bocsánatot, domine spectabilis.

Most tudni akará, miként jövék, merre jövék, mikor indulok és merre veszem utamat, hol lesz nyugtom s megkínála csekély szállásával. Szekerem neki nagynak is, terheltnek is látszott; bizonyossá teve, hogy görbe s járatlan utakon fogok menni s forspontot akara parancsolni erőnek erejével. Jóvoltát köszönettel fogadtam, de nem vala élni kedvem vele; inkább akarom kifárasztani lovaimat, minthogy az idegen kocsisok felforgassanak. Hogy kalauzt parancsoljon, arra kértem és nagy örömmel parancsola.

Szívességét irántam azzal tetézé, hogy reumám ellen igen hathatós szert tanácslott, mert az üdvességes mesterség embereinek egyike volt s most ment, amint monda, hogy a fogadóban egy meszélykét hörpenthessen.

A questionneur után, ki mindkettőnknel felejtetlenné tévé magát, elmene társam is. Azon gondolkozám, hogy az oláh lakost, kinek epre alatt ülénk, mely pantomimi jelek által kérleljem meg,

hogy venne fel fedele alá, midőn egy sánta, felgyűr-között, süvegtelen, rongyos, mezítlábú csizmadiácska, égő képpel és izzadtan közelítte a csapszék felé s meghallván, hogy magyarul szólunk, a dohány, bor- és pálinkaszagtól illatozó ember helyén kínálás nélkül letelepedett s jószívüen tudni akará, hol lakom. Tokajt említem neki, aszerint kevélykedvén a névvel, mint a francia szokott, midőn a föld asszonyát, a Dea Lutetiát idegenek közt említi. Volt benne s jó kenyérrel élt, jó borral, jó hússal és kecségével. Jóvoltomért, hogy elmondám, amit tudni vágyott és nem vágyott, felugrék és futott s szállást kére a sokáctól — így nevezik azt s nem csúfolólag, aki nem hitére, hanem csak nyelvére oláh, — sa sokác kész vala befogadni, s a sánta felgyűr között, rongyos, süvegtelen, mezítlábú, égő képű, égő torkú csizmadiácska, ment s szekeremet vont is, tolt is, leoldotta, behordotta párnazsákomat, parancsimtól függe egészen, akkor estve s másnap reggel.

A sokác boldogabb éltet él, mint mi jobb világ lakói képzelhetjük. Háza ki vala deszkázva, ablakkarikái ólomba voltak foglalva, fel szedelve hat cögekke; fala rovott fából s kigyalulva, mint a gályák oldalai. Ajtajáról sinegen egy papiros galamb fityege asztala felett, hogy amint az megnyílt vagy bezáródott, a galamb feljebb szálljon, vagy alább. Gazdag szegénységet mutata a háznál minden. Edényei közt még kávéfindsa is állott és tintatartó, de mindez, mindaz csak az idegenek számára. A fogason feleségének zöld selyembundája, fehér nyúllal prémezve s báránnyal béelve s szorosan amellettt anyjának vagy napának elnyútt rökaprém mentéje, melyben mint

menyasszony áll a félszázad előtt az eskető pap elébe, mint midőn a *Wakefield Horáca* mellett egy nőnbergi kiadásút látunk a szép kiadásokon kapó, de *Minellusra* szorult ifjú könyvei között.

S ez idén ez a tehetős gazda is rettegi az éhenhalást. A két utolsó nehéz esztendőben eladogatá marháját s nincs egyebe két ökrénél s ugyanannyi tehene.

Szpatáig csinálatlan, járatlan úton, nehéz kapaszkodókon jövék. Ezt és a szomszéd Lopusnyikot, a sógorom atyja, consiliárius D'Ellevaux, a budai kamara mellett, vette meg, és akinek atyja mint katoná szolgált, egy báró *Hunyadi* leányt elveve s franciából magyarrá lett. Vad táj, vadak a lakosok; útja most is rettenetes. Milyen lehet sáros ősszel és tavasszal!

Az oláh alatt, ahol én lakom, rabláshoz, gyilkolásokhoz szokott népet képzelünk s ámbár magamat az igen ijedősek közé számlálni nem igen merném, kénytelen vagyok vallomást tenni, elindulásomkor engem is megkörnyékeze a félelem, hogy útamban érhetne szerencsétlenség. E félelemben megerősíte, amit már mondtam, hogy az oláh kocsit látván, ugrik szekeréről, s félreveri ökreit, mert, a szolgálai rettegés és a vadság érintik egymást. Most, itt oly bátran járok, mint Bécs és Buda közt. Jók és nem jók mindenhol vannak s nagy szerencséjére az emberiségnek, a magyar, a tót, az oláh végre is ember, (és — ha a szót nem vennéd keresettnek — kimondanám, hogy Epaminondást és Pindárt Thébe szüle s hány gonoszt, hány undokát Athén.)* Akikkel Dé-

* Fm. Minerva 1831. 601. 1.

dácson az 1785-ki történekről beszélek, annyi példáját hozák fel a hűségnek, melyet az isszonyú időben sok oláh bizonyíta ura iránt, hogy többet senkitől mástól várni nem lehet. Bájának szüleit egyik oláh embere tudósítá mik fognak történni másnap, s álútacon vezeté ki a bizonyos veszélyből, és midőn a zaj elmúlt, elásva tartott pénzöket, ezüstüket, kezükre juttatá s csorbulás nélkül.

Az oláh vad, mert teljes elhagyatásban nevekedik s nem lát idegen példát. Vallásos ismeretei abban állanak, hogy la kihirdetett ünnepet munkátlanságban kell eltölteni s böjtöt megszegni nagy vétek, (pedig ő kétszáz és harmincnyolc napot böjtöl esztendő által.)¹ Ez maga is segéli romlottságát, mert éhen és henyén csapszékert keres, s koplalását pálinka által enyhítgeti, hol à csompolya dongása mellett megszállja az az emlék, hogy ő római maradék. Ilyenkor kedve jó megbizonyítani, hogy ereiben bajnoki vér lötyög s nem lelvén ellent, kivel megvívhasson, agyba-főbe veri társát, vagy általa agyba-főbe veretik, és mivel a dicsőség nyoszolyáján nem halhata meg, félholtan s egészen részegen, elterül a csapszék előtt. (Szegény, szegény nép! Es mégis hány nem hiszi, hogy az van jól, ha nem értjük, mit mond az ész!)²

Félnap utazván Erdélynek némely tájain, három-négy akasztót is találánk (az Erdély juristái azt törvény fának hívják)³, de mégis csak üresen és sehol nem másként, mint üresen. Meghiszem, hogy

¹ Toldy kiadásában 273. 1.

² Kozák kézírata 97. 1.; az utóbbi mondat törölve.

³ Toldy kiadásában 273. 1.

ezeknek felállítását fontos okok tanácsláknak, annyi azoijban való, hogy az olyan látása az utazóban szomorú gondolatokat támaszt. Az oktatás nélkül maradt vagy gonosz ember, nem lehet fenyték nélkül, mint a kiskorú gyermekek, kik körül a vesszót az apostol is hasznos szernek tekinti, de amely háznál minden szögben vesszót látunk és mégis rossz gyermeket, ott legalább nem jól van a dolog. (A mindig suhogtatott vessző a rossz gyermeket még rosszabbá teszi.)¹

Látni akarám a hely papját. Sógorom ebédre híva, de nem jött. (Annak érzése, hogy ő kicsiny, — mely nem emberhez illő érzés! — el nem fogadtatá a hívást.)² így magunk menénk el hozzá. Által-kötött hosszú ingében, nadrág nélkül, bocskorban, csak az által tetszettek egyébként, mint aminek ötét nézhetem, hogy szakállacskája kezde nőni s fejét oly kalap fődözé, mely a két füle felett vala felkötve. Szilvásában jára minden dolog nélkül. Bibliothékája két rituáléból áll s oláh nyelven kívül mást nem ért.

Midőn *Sipos* a maga előljárói által tordosi prédikátorságába bevezettetek, megjelent nála a helybeli oláh pap is. Félénken közelíte felé s mint földes urának meg akará csókolni kezét. A lelkes férfi úgy hitte volt, hogy a pap jobbját csak baráti illetés s megszorítás végett kívánja s alig kapa időt azt el-rántani s a papot, mint paptársát megcsókolá. A szegény ember majd lerogy a ijedtében.

¹ Fm. Minerva 1831. 602. 1.

³ Toldy kiadásában 274. 1.